

JOHN MYLES

Új társadalmi szerződés az idősekkel?*

Bevezetés

A nyugdíjba vonulás demokratizálását a 20. század gazdag demokráciáinak nagy eredményei között kell számon tartanunk. A *nyugdíjazás* a mai értelmében – a munkaerőnek a munka mellőzéséhez elegendő, felhalmozott nyugdíjazási „vagyon” által ösztönzött visszavonulása – az utóbbi időkhöz kevesek kiváltsága volt. A múltban az idősebb munkások csoportjai gyakran „vonultak nyugdíjba” elbocsátás vagy rokkanttá válás miatt, de nem azért, mert a munkájuk *gazdaságilag* fölöslegessé vált volna.¹ Az „idős kor” még az 1960-as években is a szegénység szinonimája volt sok ipari demokráciában. Az elmúlt negyedszázadban mindez megváltozott. Az időskori jövedelmek emelkedtek, a nyugdíjkorhatár csökkent, és a legtöbb fejlett országban elérhető közelségbe került az időskori szegénység megszüntetése.

Két fejlemény vezetett ahhoz, hogy a mai *idősek* egyben olyan *nyugdíjasok*, akik átlagosan a dolgozó korosztályokétól alig különböző életszínvonalon élnek (OECD, 2001b). A modern nyugdíjazás először is az 1950-es évektől az 1970-es évekig tartó, a második világháború utáni hosszú gazdasági fellendülés által táplált növekvő gazdagság eredménye. A mai idősek azért élhetik viszonylagos jólétben öregkorukat, mert a felnőtt éveiket gazdasági recesszióban és háborúban töltő szüleikhez képest a munkáséveik alatt sokkal jobban éltek.

A modern nyugdíjazásnak azonban elengedhetetlen előfeltétele volt, hogy az állami nyugdíjrendszereket megreformálják a második világháború utáni évtizedekben. A növekvő jövedelem önmagában is egyre több, elegendő vagyont felhalmozó dolgozó számára tette volna lehetővé, hogy a pszichológiai leépülés előtt nyugdíjba vonuljon. De – a nyugdíjazáshoz való hozzájutást lényegében demokratizáló – a kötelező és univerzális nyugdíjrendszerek második világháború utáni térhódítása nélkül a „meggazdagodási határból” eredő, önkéntes nyugdíjba vonulás még mindig elsősorban a munkás éveik alatt magas jövedelmet szerzők privilégiuma lenne.

* John Myles: A New Social Contract for the Elderly? In: Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J. (eds): Why we need a new welfare state. © Oxford University Press 2002. 130–173.

1 Az amerikai Nyugdíjbiztosítási Hivatal (US Social Security Administration) által az 1950-es években végzett vizsgálatok szerint nagy többségük – 90 százalékuk – azért „ment nyugdíjba”, mert az utolsó munkáltatójuk elbocsátotta őket, vagy megromlott az egészségi állapotuk. Kevesebb, mint 5 százalék ment önként nyugdíjba, vagy választotta önként a több szabadidőt. Az 1980-as években már csak a nyugdíjazások 35 százalékát okozta elbocsátás és rossz egészségi állapot, a többség önként, saját szándékából kérte a nyugdíjazását (Burtless and Quinn, 2001:384).

TANULMÁNYOK

A népességnek a várható életkor folyamatos növekedése és az alacsonyabb születésszám okozta elöregedése folytán a 21. században jelentősen nőnek a status quo fenntartásának költségei. Ennek hatásaként az előttünk álló évtizedekben drámai módon megváltozik a nyugdíjasok és dolgozók közötti arány: kevesebb munkaképes korú felnőtt tart majd el több idős felnőttet. A fejlett országokban a születésszám nagyon kevés kivétellel olyannyira a reprodukciós szint alá esett, hogy a népesség elöregedése – a növekvő életkor hatását is beszámítva – valószínűleg azután is folytatódni fog, hogy a „baby boom” végiggyűrűzik a demográfiai korszerkezeten.

A demográfia kvalitatív és kvantitatív változást egyaránt hoz az idősök között. Az idősök külső támogatásra leginkább rászoruló csoportja – a 80 év fölötti „legidősebb idősök” – sokkal gyorsabban nő, mint általában az idős népesség. Ugyanilyen fontos, hogy a növekvő igényhez képest csökken azoknak a tradicionális informális gondozóknak (idős feleségek, lánygyermek, menyek) gondoskodó kapacitása, akik a gondozásra szoruló idősöknek nyújtott összes gondoskodás háromnegyedét biztosítják (OECD, 1996:63). A szociálpolitika hagyományosan a jövedelmbiztonsággal és az akut egészségügyi ellátással kapcsolatos szükségletek kielégítésére összpontosított. A krónikus beteg, szellemi és fizikai fogyatékos idősök ellátása olyan politikai probléma, amelyet eddig csak kevés ország oldott meg (ugyanott).

Általános vélekedés szerint a gazdag országokban egy másik, a demográfiaitól független tényező is növeli a „nyugdíjazási” költségeket: a csökkenő nyugdíjkorhatár. E csökkenés részben egyszerűen a növekvő jólét (a „gazdagodási hatás”) eredményeként várható, mivel ma egyre több dolgozó szerez a korábbi nyugdíjba vonuláshoz elegendő vagyont. De ugyanennyire egyértelmű az is, hogy a korhatár-csökkenést jelentős mértékben a politika – a vállalatok és a kormányok tevékenysége – generálta. Ennek eredményeként sok idős dolgozó olyan helyzettel szembesül, amelyben a továbbdolgozás egyszerűen „nem kifizetődő”. Ezek az intézményes tényezők országonként eltérőek. Úgy gondoljuk, hogy a gazdag országok foglalkoztatási rátáiban mutatkozó, óriási változatosság nem magyarázható egyszerűen az életszínvonal, az egészségügyi helyzet, a munkaerő-kereslet, vagy a kulturális preferenciák terén mutatkozó különbségekkel¹ (1. táblázat).

¹ Gyorsan megjegyezzük azonban, hogy az intézmények alapvetően befolyásolják a kulturális preferenciákat. Ha egyszer bevezették az 55 vagy 60 éves nyugdíjkorhatárt, később csak nagy nehézségek árán lehet megváltoztatni azt a véleményt, hogy ez a „normális” nyugdíjazási életkor.

1. táblázat Korcsoportok szerinti foglalkoztatási arányok, 1999 (százalék)

	55–59	60–64
Ausztrália	55	31
Kanada	58	34
Írország	51	36
Egyesült Királyság	62	36
Egyesült Államok	68	45
Dánia	71	34
Finnország	55	22
Norvégia	77	55
Svédország	77	46
Belgium	37	13
Franciaország	53	15
Németország	55	19
Olaszország	37	18
Hollandia	48	16
Portugália	59	43
Spanyolország	45	25
Átlag	57	30

Forrás: OECD, *Older Workers: A Statistical Description* (OECD: Paris, 2001)

A jövőre vonatkozó nagy kérdés nem az, hogy a nyugdíjazás túléli-e ezeket a kihívásokat. Túl fogja élni. A gazdasági növekedés lassúbb lesz, mint ha nem létezne a népesség előregedése, de a (már most is) gazdag demokráciákban a következmények aligha lesznek katasztrofális jellegűek. Egy nem rég készült OECD forgatókönyv szerint (Turner et al., 1998:17) Európában, Észak-Amerikában és Japánban a reál-életszínvonal 2050-ig a népesség előregedése ellenére a maihoz képest valószínűleg 80–100 százalékkal növekszik. Bár jó okunk van a nyugdíjszerződés újraindítására, semmi sem készítet bennünket a feladására.

A kulcskérdés inkább az, hogy erodálódik-e a nyugdíjba vonulás demokratizálása terén a második világháború utáni évtizedekben végbe ment haladás, és hogy lehetetlenné válik-e a további demokratizálás (például a férfiak és nők nyugdíjba vonulási lehetőségei közötti különbségek kiegyenlítése)? Az újraszabás valamilyen, a nyugdíjazási vagyoni allokálására vonatkozó hipotetikus neoliberais modellt célzó konvergálást jelent-e, amely során csökkennek az állampolgárok jogai és nő a piacok fontossága? Röviden: a dualizmus és polarizáció újabb forrásává válik-e a 21. században a népesség előregedésének az állami költségvetésre gyakorolt hatása?

Reális a veszély. Az 1980-as évek óta a legfontosabb reformmóztönzést az állami költségvetésre nehezedő, egyre növekvő nyomás jelentette (Schludi, 2001), arra készítette a politikusokat, hogy a nyugdíjköltségek növekedését a vállalatokra és a dolgozókra hárítsák. Megfelelő szabályozás híján a költségeknek a magánszektor intézményeire való hárítása növelte a piacok kiterjesztésének veszélyét és csökkentette a demokráciát a nyugdíjba vonulási lehetőségek elosztásában. A nyugdíjreformra vonatkozó politika jellege azonban csökkentette a veszélyt. Mint az elmúlt év-

tized politikai történéseiről készült összegzésből kiderül (Myles and Pierson, 2001), az érintett társadalmi, politikai és gazdasági szereplők közötti széles körű egyetértés nélkül nem valószínű a komolyabb reform. A tanulmány későbbi szakaszában foglalkozunk azzal, hogy a nyugdíjreform politikája szokatlanul intenzív „demokratikus” konszenzusépítést igényel. Az a politikusokra nehezedő nyomás, hogy „tárgyalásos módon”, az érintettek széles körű bevonásával hozzanak reformot, valószínűtlenné teszi a második világháború utáni nyugdíjszerződés radikális lerombolását.

A jövőt illető optimizmusunk azonban nem feltétlen jellegű. Egy modern, a 21. század feltételeinek megfelelő nyugdíjszerződés megalkotásakor fontos felidézni az eredeti szerződés akkori feltételeit. A második világháború utáni évtizedekben az emelkedő dagály az összes csónakot megemelte, szétterítve a gazdasági növekedésből származó előnyöket.² Alapvetően hiányoztak az életesélyek terén az 1970-es évek végétől kialakuló dualizmusok és polarizáció, az (Európában) a „társadalmi kirekesztésről” és (Észak-Amerikában) a „lecsúszó középosztályról” folyó vitákban tükröződő társadalmi megoszlások. Ahol bizonyos csoportok, például az idősek, nyilvánvalóan „hiányoztak a csónakból”, ott széles körű politikai intervenciókkal támogatták őket. Az idős korhoz társuló „kockázatokról” az volt az általános vélemény, hogy ezeket nem a „kirekesztettek” kell koncentrálni, illetve nem az „A csoport és B csoport” között kell megosztani. Az időseknek az előregedő társadalomban betöltött, jövőbeli helyzetével kapcsolatos optimizmusunk így összekapcsolódik azzal a kikötéssel, hogy az országok sikeres válaszokat adnak a korábbi fejezetekben tárgyalt kihívásokra.³ A gyermekeinknek és unokáinknak olyan mértékben lesz „sikeres” öregkoruk, amilyen mértékben „sikeres” a gyermekkoruk és a munkakarrierjük.

A népesség előregedéséből *per se* következő fő politikai kihívás nem demográfiai és nem gazdasági, hanem elosztási jellegű. A demográfiai jövőnk többé-kevésbé sorsszerű. Bár nincs rá egyértelmű magyarázat, a csökkenő születésszám világjelenség, és nem valószínű, hogy a politikai intervenció számottevően módosítani tudná ezt a folyamatot. A bevándorlás valamit javíthat a helyzeten, és a jövőben kétségkívül egyre több fiatal áramlik majd a fejletlen országokból a fejlettekbe. De ezek a fiatal bevándorlók gyorsan átveszik a befogadó ország gyermekvállalási mintáit, és beköltözésük során magukkal akarják hozni az idősödő szüleiket.⁴

Az elosztási jellegű kihívások viszont ezzel szemben alapvetőek. Hogyan osszuk el a nyugdíjazás emelkedő költségeit a generációkon belül és a generációk között? A pótlólagos kiadások egy nem jelentéktelen ré-

2 A második világháború utáni expanzió figyelemre méltó jellegzetessége, hogy bár a jövedelemegyenlőtlenség összességében nem csökkent, de nem is növekedett. A gazdagok gazdagabbak lettek, de ugyanez történt a szegényekkel is.

3 A könyv előző fejezeteinek címei: 1. Ismét a Jó Társadalom felé? (magyarul Esély 2006/6.), 2. Egy gyermekközpontú társadalmi beruházási stratégia, 3. Nemek közötti új szerződés, 4. A munkában töltött élet minőségének szerepe a jóléti stratégiában (a ford. megjegyzése).

4 Bár ezzel a témával nem foglalkozunk a tanulmányban, meg kell jegyeznünk, hogy amilyen mértékben az előregedés hatásait ellensúlyozni kívánó stratégia részévé válik a bevándorlás ösztönzése, olyan mértékben lesz az előregedésről folyó viták lényegi eleme a bevándorlók sikeres integrációját célzó politika kialakítása.

szét ellensúlyozni tudjuk – és kétségkívül fogjuk is – a hosszabb munkával. De biztosítani tudjuk-e, hogy a munkában töltött idő megnyújtásából eredő jóléti hátrányok (a szabadidő csökkenése) ne érintsék aránytalanul nagy mértékben a – gyakran ugyanazt a csoportot jelentő – rövidebb életű és alacsony jövedelmű dolgozókat? Az államadósság növeléséből finanszírozhatjuk a nyugdíjkiadások és az egészségügyi gondozás költségeinek emelkedését, de ezzel egyszerűen a jövő generációkra, a gyermekeinkre és unokáinkra hárítjuk át a költségeket. Ezekkel az alapkérdésekkel foglalkozunk a tanulmányban: azzal, hogy miként alakítható ki olyan átmenet, amely megfelel a generációk közötti méltányosság és a generációkon belüli igazságosság követelményeinek, s egyúttal hozzájárul a nyugdíjazás férfiak és nők közötti további demokratizálásához.

Az átmenet irányítása: néhány kiinduló feltevés

A kihívás, mint általában, választáshoz és egyensúlykereséshez kapcsolódik. Az Európai Unió által a nyugdíjreformmal kapcsolatban elfogadott tíz célkitűzés (ld. keretábra) nagyjából szemlélteti azokat a dilemmákat, amelyekkel a 21. század első felében minden gazdag demokrácia politikusainak szembe kell nézniük.

Az EU nyugdíjreformra vonatkozó tíz alapelve

- Az összes idős ember tisztességes életszínvonalának és a közéletben, társadalmi és kulturális életben való aktív részvételi képességének biztosítása.
- Minden egyén számára megfelelő nyugdíjfeltételekhez való hozzájutás.
- Magas szintű foglalkoztatás elérése, ami lehetővé teszi, hogy az aktív dolgozók és nyugdíjasok közötti arány a lehető legkedvezőbb maradjon.
- Hatékony ösztönzők az idősebb dolgozók munkában tartására.
- A nyugdíjra fordított kiadások GDP aránya olyan szinten maradjon, ami összeegyeztethető a Növekedési és Stabilitási Egyezményvel.
- Méltányos egyensúly a dolgozó és nyugdíjas népesség között a járulékok és adók, illetve a nyugdíjak mértékének megfelelő kiigazításával.
- Biztosítani kell, hogy a magánnyugdíj rendszerek megfelelő szabályozási keretben és stabil működéssel továbbra is fizessék a tagjaik nyugdíját.
- A nyugdíjrendszerek legyenek összeegyeztethetők a rugalmasság, biztonság, munkaerő-piaci mobilitás követelményeivel.
- A nyugdíjrendszerek átvilágítása a nemek közötti diszkrimináció kiiktatására.
- A nyugdíjrendszerek átláthatóbbá, kiszámíthatóbbá, a változó körülményekhez jobban alkalmazkodóvá tétele.

E célok pontos megfogalmazására lásd: European Commission, 2001d.

Sok dolgot akarunk egyszerre: magas szintű *foglalkoztatással* kombinált, *elégseges nyugdíjat* mindenkinek; a dolgozók *járulécai* és a nyugdíja-

sok *ellátásai* közötti méltányos egyensúlyt; a társadalmi változásokkal kapcsolatban *rugalmasságot*, de a nyugdíjak esetében *kiszámíthatóságot*. Röviden: a cél az átmenet olyan irányítása, amely lehetővé teszi a generációk közötti méltányosság, a generáción belüli szolidaritás és a nemek közötti egyenlőség céljainak megvalósítását, egyúttal megteremti az erős gazdaság és szilárd helyzetű közfinanszírozás feltételeit. Megvalósíthatók-e mindezen jó dolgok egy időben?

E célok közül több kölcsönösen erősíti egymást. A kormányok számára mindenütt alapvető cél annak biztosítása, hogy a nyugdíjköltségek emelkedése az államadósság növekedésével, vagy más fontos közkiadásokra gyakorolt „kiszorító hatása” miatt ne veszélyeztesse a közfinanszírozást. A generációk közötti méltányosság és a generáción belüli igazságosság elérésének elengedhetetlen feltétele a közfinanszírozásnak az államadósságot és a kiszorító hatásokat féken tartó alakítása, mivel a nyugdíjkiadások növekményének a jelenlegi generáción belüli és a jövő generációk közötti allokálásával mindkettő vitathatatlan elosztási következményekkel jár. Továbbá, az adósság rövid távú csökkentése kell ahhoz, hogy a kormány megfelelő rugalmassággal reagálhasson a közkiadásoknak a népesség hosszú távú előregedéséből eredő növekedésére. Arra azonban nem látunk semmilyen *a priori* jó érvet, hogy az adósságcsökkentést aránytalanul nagy mértékben a nyugdíjkasszából finanszírozzuk, és így elvetjük azt a burkolt következtetést, hogy a jövőbeli nyugdíjkiadásokra vonatkozóan *a priori* kívánatos vagy szükségszerű egy felső határ, vagy „kemény költségvetési korlát” rögzítése. A nyugdíjköltségvetés számára felállított „kemény” korlátok gyengítik a rugalmasságot, és véleményünk szerint valószínűtlenné teszik a kívánt elosztási célok elérését.

Másodszor, feltételezzük, hogy az elosztási célok a méltányos ellátási szint, kiszámíthatóság, rugalmasság és átláthatóság biztosításának célkitűzéseivel együtt nem egyszerűen csak az országos számvitel közkiadási oldalán jelentkező részére vonatkoznak, hanem a *teljes* „nyugdíjköltségvetésre”⁵. Különösen fontossá teszik ezt a megközelítést azok a jelenlegi kísérletek, amelyek a nyugdíjjövedelem forrásainak az idős kori biztonság három „szintje” közötti szétosztását ösztönözve mentesíteni akarják az állami költségvetést az emelkedő nyugdíjkiadások finanszírozásától. Általában véve a dolgozó népesség számára kevésbé érdekes, hogy a magasabb nyugdíjkiadásokat adóbevételekből, vállalati nyugdíjrendszerekben keresztül, vagy magán nyugdíj-megtakarításokból finanszírozzák. A nyugdíjkiadásoknak a közfinanszírozás stabilizálását célzó „privatizálása” nem jelent megoldást arra a nagyobb problémára, hogy miként osszák el a generáción belül, vagy a generációk között a népesség előregedésének költségeit. Ha a demográfiai változásból eredő növekvő nyugdíjkiadások allokálását csak a költségvetési szempontok figyelembe vételével értékeljük, ez jogosan gyengíti a politikai folyamatba vetett közbizalmat.

⁵ Mint egy nem régi uniós dokumentum rámutat, a legutóbbi reformok „közös hangsúlya” a „kormány felelősségebe tartozó” jövőbeli nyugdíjtranszferek korlátozása (lásd European Commission, 2000e). Ezzel szemben lásd az e kérdésekről folytatott vitákat (European Commission, 2001d).

Ezen utóbbi kijelentésből két következtetés adódik. Az első szerint a növekvő nyugdíjkiadások szintjének és elosztásának országos mérését nemcsak a közkiadások, hanem a „köz” és a „magán” (azaz az *összegezt társadalmi*) költségek alakulásának együttes figyelembe vételére kell alapozni (Adema, 1997).⁶ A második következtetés az, hogy a népesség elöregedéséből származó költségek elosztását célzó, bármilyen stratégiának nemcsak a közszektor ellátásainak átalakítását kell tartalmaznia, hanem a magán nyugdíjrendszerek ennek megfelelő újraszabályozását is. A második és harmadik pillér nyugdíj-megtakarításai számára létező kedvező adószabályok egyértelműen igazolják azt a törekvést, hogy itt is érvényesítsék a társadalmi célokból eredő többletkiadásokat.

A célunk nem az, hogy a 21. század nyugdíjrendszereivel kapcsolatban egy „mindenhol alkalmazható” tervezetet írjunk le. Ma már általános az egyetértés abban, hogy a meglévő intézményes keretek komolyan korlátozzák a politikusok számára rendelkezésre álló lehetséges döntések körét. A meglévő nyugdíjintézményekhez társuló hatalmas költségek gazdasági és politikai okokból is nagyon valószínűtlenné teszik a „re-zsimváltást” (Myles and Pierson, 2001). Inkább adottnak vesszük a status quót és figyelmünket arra a dinamikus problémára összpontosítjuk, amit a népesség elöregedésének körülményei között fenntartott nyugdíjszerződéssel kapcsolatos költségekallokálásának *változása* jelent.⁷

Nincs a jövőt megmutató kristálygömbünk. Tudjuk azonban, hogy a jelenben végrehajtott reformoknak a jövő generációk mozgásterét leszűkítő, nagy „bebetonozási” hatásai lehetnek. Néha ezek a „bebetonozási” hatások kívánatosak: az országok alkotmányait például pontosan e célt szem előtt tartva írták. Feltesszük azonban, hogy a társadalomtudományoknak a jövőbeli gazdasági és demográfiai fejlemények előrejelzésével kapcsolatos, eddigi szegényes eredményei a jövőben sem fognak változni. Ennek megfelelően meglehetősen fontosnak tartjuk azt az alapelvet, mely szerint az új nyugdíjtervekkel kapcsolatban ez a fő követelmény: biztosítsák a jövő generációinak az elégséges rugalmasságot ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjanak mind az idősek, mind a fiatalok változó körülményeihez.

A következő részben azt a négy alapidilemmát vizsgáljuk meg, amelyekkel a politikusoknak az elöregedő társadalom „költségeinek” allokálását illető döntéseik során szembesülniük kell. Ezekből az e dilemmákra adott politikai válaszok értékelését segítő négy kritériumot vagy lakmusztesztet vezetünk le. A következő részben az alapelvektől a gyakorlathoz fordulunk. Az egyes országokban az 1980-as évek óta megfigyel-

⁶ Az ilyen szemlélet melletti elköteleződést világosan megfogalmazta a Bizottság 2001. július 3-i közleménye (Commission of the European Parliament, 2001b:3): „A jelen közlemény válasz az elöregedő társadalom nyugdíjrendszerekre gyakorolt hatásaiból eredő problémák megoldását célzó világos és integrált stratégia iránti igényre. Ennek a stratégiának nem szabad csak az első pillérhez tartozó nyugdíjprogramokra koncentrálnia, mivel a másik két pillérnek is fontos szerepe lesz a nyugdíjrendszerek általános céljainak elérésében.”

⁷ A *változásra* és nem a *színvonalra* való összpontosításunk lényegében kikerüli a tagországokban uralkodó status quo értékelésének problémáját (azaz annak eldöntését, hogy a jelenlegi nyugdíjkiadások vajon túl magasak, vagy túl alacsonyak-e).

hető számos reformkezdeményezésre építve kimutatjuk az alternatív reformstratégiák előnyeit és hátrányait.

A népesség előregedésének gazdaságtana: négy dilemma a megoldások keresése közben

Thompson (1998) alapján egyszerű könyvelési módszerrel rámutathatunk az előregedő népességű társadalmak előtt álló problémákra. A nyugdíjas népesség támogatásának gazdasági költsége egyszerűen a nyugdíjasoknak nyújtott javak és szolgáltatások, illetve az adott év gazdasági teljesítményének a hányadosa, azaz:

$$A \text{ nyugdíjasok támogatásának költsége} = \frac{A \text{ nyugdíjasok fogyasztása}}{\text{Nemzeti össztermék}}$$

ami Hicks alapján a következőképpen írható le:⁸

$$A \text{ nyugdíjasok támogatásának költsége} =$$

$$\frac{\text{Nyugdíjasok száma}}{\text{Munkavállalók száma}} \times \frac{A \text{ nyugdíjasok átlagos fogyasztása}}{\text{Munkavállalónkénti átlagos termelés}}$$

Feltételezve, hogy minden egyéb változatlan, a népesség előregedése növeli a nyugdíjköltségeket. Ha a nyugdíjasok munkavállalókhöz viszonyított aránya 10 százalékkal nő, akkor 10 százalékkal nő a nyugdíjasok támogatásának költsége. A magasabb nyugdíjkiadás nem probléma *per se*. Egy stabil (előregedés nélküli) népességben az várható, hogy a jövőbeli generációk a korábbiakhoz hasonlóan viselkednek, és magasabb nyugdíj formájában magukhoz veszik a magasabb termelékenységből származó haszon egy részét (a „gazdagodási hatás”). A népesség előregedése azonban multiplikátor hatással jár, emelve az ugyanazon hosszúságú szabadidő költségeit minden ember életciklusában.

A költségek magánszektorra *hárítása per se* nem változtatja meg ezt a forgatókönyvet.⁹ A köz- és magánnyugdíj a munkaképes egyének számára egyszerűen a jövőbeli termeléssel kapcsolatos igény regisztrálásának alternatív megoldási módzatai (Barr, 2001). A nyugdíjasok összfogyasztásának aránya attól függetlenül emelkedik, hogy ezt állami nyugdíjából, vagy kötvények és részvények után járó osztalékokból finanszírozzák. Mint Thompson megjegyzi (1998:44), az egyéni és csoportos magánbiztosításra való áttérésre vonatkozó javaslatokat gyakran azzal indokolják, hogy a nyugdíjasok így magasabb hozamokat kapnak a befí-

⁸ Peter Hicks, személyes közlés, 2001. december

⁹ A privatizáció hívei jellemzően úgy érvelnek, hogy a privatizált rendszer eredménye több beruházás és így gyorsabban növekvő termelékenység lenne, de mint a későbbiekben kiderül, ez olyan eredmény, amellyel kapcsolatban meglehetősen szkeptikusak lehetünk.

zetéseikért. Ha ez igaznak bizonyul, a változás hatása a jövőbeli nyugdíjköltségek emelése lesz.

A politikai kihívás így annak eldöntése, hogy miként osszuk el a generáción belül és a generációk között ezeket a pótlólagos költségeket. A gazdag demokráciák előtti kérdésfelvetés nem egy „egyensúlyi”, hanem egy dinamikus probléma: az átmenet során hogyan osszák el a költségek változását.

Az egyik megoldás az, hogy a költségallokáció problémáját a piacra és a családokra hagyjuk.¹⁰ Egy előtakarékoskodáson és egyéb, egyéni felhalmozáson alapuló, teljesen privatizált rendszerben a gazdasági ciklus, valamint a tőke és munkaerő iránti kereslet kizárólag a népesség előregedésének tulajdonítható változásai – szerencsés és kevésbé szerencsés generációkat „termelve” – megoldanák a költségallokáció problémáját (Thompson, 1998). Némely egyének és korcsoportok jól járnának a korábban kedvezően alakuló béreikkel és befektetések utáni hozamaikkal, és így abban a helyzetben lennének, hogy korán és viszonylagos jómódban mehetnek nyugdíjba. Más korcsoportok és egyének kevésbé szerencsések lennének és a szegénységben töltött nyugdíjas évek elkerüléséhez hosszabb ideig kellene dolgozniuk. A családok döntenének a gazdagság intergenerációs átadásáról és így (perverz elosztást eredményezve) a generációkon belül a kevés gyermeket nevelő gazdag családokból származó gyerekek lennének a győztesek.

A legtöbb országban azonban politikai és gazdasági okokból nem tényleges lehetőség és ezért utópisztikus a költségallokáció piacra és családokra bízása. Még ha kívánatosnak tartjuk is az ilyen megoldást, ez a legtöbb országban egyszerűen nem szerepel a megvalósítható lehetőségek között, mivel nincs *tabula rasa* az adott területen.¹¹ A mai lehetséges választások tradíciófüggőek, a múlt választásai által meghatározottak. Például az érett felosztó-kirovó rendszerről a magán várományfedezeti rendszerre való áttérés magas tranzíciós költségei (lásd később) miatt a ma működő állami nyugdíjrendszer a jövőben még sokáig fennmarad, így a politikusoknak csak az a lehetőségük marad, hogy a költségallokáció lehetőségei között válasszanak. Az elmúlt évtized megmutatta, hogy még ha nincsenek is gazdasági korlátok, a meglévő nyugdíjprogramok lakossági támogatása elég széles és mély ahhoz, hogy az efféle igazán „radikális” reform hasonlóan félelmetes politikai korlátokkal találja szemben magát (Myles and Pierson, 2001).

Alapos normatív érvek is szólnak a mellett, hogy a közszféra szerepet kapjon a változó népességszerkezet által okozott, alapvetően kollektív kockázatból származó, tranzíciós költségek elosztásában. Az nemigen várható, hogy a piac ossza el a háborúk vagy az országos katasztrófák költségeit. És mint ahogy a 20. század közepi „baby boom” költségeit

10 Erre lásd a Richard Epstein és David Brybrooke közötti vitát in Laslett and Fishkin (1992).

11 Ország és Stiglitz (1999) fontos megkülönböztetést tett a *tabula rasa* választások és az átalakítási választások között. Mint írják (1999:7), egy érett nyugdíjrendszer egyéni számlavezetési rendszerre való *átalakításának* társadalmi hatásai jelentősen különbözhetnek a közösségi finanszírozású és egyéni számlás rendszer közötti kiinduló választás társadalmi hatásaitól.

sem a piac osztotta szét, arra sincs több okunk, hogy a piaccal végeztessük el a 21. század „baby hiányának” allokálását.¹² A politikai reformerek előtt álló alapprobléma kiemelésére érdemes egy képzeletbeli kiindulóponttól – egy „hasznos fikciótól” – indulni, amelyben a nyugdíjasok összes (az egészségügyi ellátás és az egyéb szolgáltatások költségeit is tartalmazó) fogyasztásának forrása a nem nyugdíjasok bérjárulékaival finanszírozott nyugdíj. Olyan feltevésekről van szó, amelyekre nem lesz szükségünk, mihelyt a történet fő elemei a helyükre kerülnek.

Magától értetődő, hogy az ilyen kiindulópont közelebb áll a tényleges valósághoz azokban az országokban, amelyekben fejlett juttatásfüggő felosztó-kirovó rendszerek működnek. Ezek az országok voltak az 1990-es években a legaktívabb reformerek.

Generációk közötti méltányosság¹³

A felosztó-kirovó rendszert működtető országok politikusai előtti kihívás az első pillantásra egy generációk közötti dilemma, ami két ideáltipikus felosztó-kirovó programmal szemléltethető. A fejlett országok többségében működő, standard juttatásfüggő, rögzített helyettesítési rátát (RHR) alkalmazó modellben a nyugdíjasok a korábbi jövedelmük adott részére jogosultak. Az ellátás a juttatásból, illetve a termelékenység növekedést és a jövő generáció magasabb béreit figyelembe vevő kiegyenlítő tényezőből áll. Ha változik a nyugdíjasok és dolgozók aránya, ehhez hozzá kell igazítani a dolgozók járulékrátáját. Gyakorlatilag az ellátások mozgatják a járulékokat (tehát a járulék a függő változó), és a demográfiai változásból eredő összes költséget a járulékfizetők és eltartottjaik viselik.

A rögzített helyettesítési rátájú megoldás alternatívája a rögzített já-

12 Hernes (1976:316) szerint az olyan összegzett kimenetek, mint a házasság, válás és termékenységi ráta „részben emberi ellenőrzés alatt vannak, részben pedig véletlen folyamatok eredményei; részben befolyásolhatók tudatos cselekvéssel, de jelentős mértékben nem szándékoltak”. Az árakhoz hasonlóan az összes egyéntől függenek, de az egyes egyénektől nem. Fontos ennek az észrevételnek a normatív következménye. Ha feltételezzük, hogy csak az egyének morális tényezők, és a kollektívumok (például korcsoportok vagy generációk) nem, akkor nehéz normatív alapon fenntartani azokat a követeléseket (vö. D. Thompson, 1996), hogy az ilyen összegzett kimenetekből származó költségeket meghatározott korcsoportra vagy generációra terheljük.

13 A tanulmányban érintett kérdések összefüggésében *méltányosságon* „igazságos tehermegosztást” értünk, azaz a demográfiai átmenet költségeinek (és hasznainak) állampolgárok közötti méltányos elosztásáról van szó. De minden szülő, aki már próbálta megmagyarázni a kisebb gyerekeinek, hogy miért „igazságos” őket esténként az idősebb testvéreiknél hamarabb ágyba küldeni, tudja, hogy gyakran erősen vitatottak a méltányosság ismérvei. Így nem meglepő, hogy a „generációk közötti méltányosság” mai fogalma és alkalmazási köre ugyancsak erősen vitatott (Laslett and Fishkin, 1992). Bizonyos összefüggésekben a fogalmat arra használják, hogy az éppen élő generációk (idősek és fiatalok) közötti, adott időben kimutatható különbségeket elemezzék, máskor a fogalom értelmezése inkább azzal az örökséggel kapcsolatos, amit az egyik generáció (mindazok, akik életben vannak) hagy majd a jövő generációira (mindazokra, akik majd később születnek meg). A tanulmányban mindkét értelmezést használjuk. A vizsgált következmények köre is különböző. Vajon a generációk közötti méltányosság érvényesítését célzó politikát csak a kormányzati tevékenységre kell korlátozni, vagy ki kell terjeszteni a jövő generációira örökül hagyott egész társadalmi, gazdasági és természeti infrastruktúrára?

mulék rátát (RJR) alkalmazó felosztó-kirovó rendszer.¹⁴ A dolgozó népesség a jövedelme rögzített rátájú részével járul hozzá a nyugdíjasok ellátásához. Ebben a programban a járulékok mozgatják az ellátásokat, tehát itt az ellátás a függő változó. Ha nő a nyugdíjasok dolgozókhöz viszonyított aránya, az ellátásoknak csökkenniük kell, és a demográfiai változásból eredő összes költséget a nyugdíjasok viselik.

Hogyan oldaná meg a népesség elöregedésének kilátásával szembe-sülő, de a generációk közötti kockázatmegosztásnak elkötelezett három-generációs család ezt a dilemmát? Ha feltételezzük, hogy elégedettek a status quóval (a generációk egymáshoz viszonyított jelenlegi fogyasztási szintje nem túl magas és nem is túl alacsony), a megoldás vitán felül a Musgrave (1986, 7. fejezet) által javasolt rögzített ráta vagy Rögzített Relatív Helyzet (RRH) modellhez hasonlítana.¹⁵ A járulékokat és juttatásokat úgy állapítják meg, hogy állandó maradjon a munkaképes korú népességbe tartozók egy főre eső keresetének (az összes járuléknak) a nyugdíjasok egy főre eső juttatásához (az összes teherhez) viszonyított aránya. Ennek az arálynak a rögzítése után az összetétele-rátát periodikusan hozzáigazítják a népesség és a termelékenység változásaihoz. Ez a rögzített járulékos módszerrel együtt szükségtelenné teszi a projekciókat, ugyanakkor lehetővé válik a kockázat arányos megosztása. A népesség elöregedésével párhuzamosan nő az adórátá, de a juttatások is csökkennek, így mindkét fél „veszít” ugyanabban az időben (azaz a nettó keresetek és juttatások is lassabban nőnek, mint ha nem öregedne el a népesség).¹⁶

A francia második pilléres nyugdíjak (AGIRC, ARRCO) állnak legközelebb a Musgrave féle megoldáshoz. Elméletileg a második pilléres francia nyugdíjakat rögzített járulékos rendszereknek tervezték.¹⁷ A valóságban azonban a rendszerek irányítói kiigazíthatják a járulékokat és a juttatásokat is, és így rendszeresen közvetíthetnek (ezt meg is teszik) a járulékfizetők és ellátást kapók érdekei között. Bár nincs ilyen tudatos

14 Hangsúlyozni szeretnénk, hogy felosztó-kirovó rendszeren belüli járulékfüggő rendszerről van szó, ami nem tévesztendő össze a várományfedezeti rendszeren belüli járulékfüggő programmal, ahol az ellátást a járulékok és a befektetett járulékok utáni hozam (illetve veszteség) nagysága határozza meg. Franciaországon kívül keveseknek lesz ismerős a felosztó-kirovó RJR modell. A francia modellről később még röviden szó lesz.

15 Az RRH modell alapelve azonban nem elégténé ki az igazságosság fogalmát, ha ezt úgy határozzuk meg, hogy minden generációnak a keresete ugyanolyan arányú részét kell befizetnie ahhoz, hogy nyugdíjasként ugyanolyan szintű nyugdíjat kapjon. Például az RRH modell esetén egy három generációs családban az elöregedő szülők nyugdíjának finanszírozásához szükséges output aránya nagyobb lesz akkor, ha csak két dolgozó van a munkaképes generációban, ahhoz képest, mintha négy ilyen tagja van a családnak.

16 A hely nem alkalmas arra, hogy mélyen elemezzük a reciprocitás és arányos tehermegosztás normatív érdemeit. Musgrave eredeti, a szociális biztonsági rendszerek politikai fenntarthatóságát vizsgáló elemzésével összhangban azonban megjegyezzük, hogy az arányosság gyakran szerepel a problémák tárgyalásakor gyújtópontként (így támogatást nyújtva az RRH mérceként való alkalmazásához). A politikai életképesség, vagy politikai fenntarthatóság nem lényegi eleme az igazság ideális normatív fogalmának. Azonban fontos kíváncságot, mikor az igazságosság elméletének gyakorlati alkalmazására kerül sor. Ez utóbbi állítás bővebb kifejtéséhez lásd Vandembroucke (2001).

17 A francia második pilléres rendszerekben a járulékfizetők a járulékbefizetésükkel arányos pontokat kapnak, de nyugdíjazáskor az összegyűjtött pontok értékét nem a korábbi keresetük arányában, hanem az aktuális dolgozó népesség által fizetett járulékokból képződő összebevételhez viszonyítva állapítják meg.

szándék, a nyugdíjprogram szabályai lehetővé tennék az RRH logika szerinti működtetést.¹⁸ A nettó bérekhez idexált garantált minimális ellátást nyújtó, abszolút biztonságot szolgáló rendszerek is felfoghatók úgy, mint amik RRH-t nyújtanak a kevésbé jómódú nyugdíjasoknak.

Az RRH alapelv semmit sem mond arról, hogy a nyugdíjasok dolgozókhöz és eltartottjaikhoz viszonyított relatív pozíciójának milyennek *kel*lene lennie. Egyszerűen csak egy elfogadható ráta intézményesítése után szabályt ad a demográfiai változás *pótlólagos* költségeinek generációk közötti elosztására.¹⁹ A közeljövőben a „kevesebb dolgozó és több nyugdíjas” kilátásával szembeesülő többgenerációs háztartás szemszögéből ez a status quo relatív fenntartását jelenti. Ahogy a nyugdíjakat is úgy indexálták, hogy a bérek és juttatások együtt emelkednek a termelékenység növekedésével, az RRH is lényegében ugyanígy „indexálja” mind a járulékokat, mind pedig a juttatásokat a népesség előregedéséhez.²⁰

A mi hipotetikus háromgenerációs háztartásunk egy adott időpontra vonatkozó döntéssel szembeesül a már élő generációk közötti költségelosztást illetően. Ez a helyzet erősen közelít a politikai döntéshozók előtti, nagyon is valóságos mai és jövőbeli politikai választásokhoz: emeljék-e a fiatalabb dolgozók béradóját, csökkentsék-e a nyugdíjasok (vagy éppen nyugdíjba készülők) juttatásait, vagy a kettő valamilyen kombinációját alkalmazzák? Ez hasznos megközelítés, mivel bizonyos értelemben minden politika adott időre vonatkozó politika, azaz az éppen élők kezében van. Ha a béradók a nyugdíjasok juttatásaihoz képest jelentősen nőnek (RHR megoldás), akkor valószínűsíthető a dolgozók és munkáltatóik elégedetlensége. Ha ezzel szemben az átlagos életszínvonalhoz viszonyítva évről évre csökken a juttatások reálértéke (RJR módszer), akkor a nyugdíjasok (és hamarosan nyugdíjba vonulók) közérzete fog rosszabbodni.

A Musgrave javasolta megoldás még meggyőzőbbé válik, ha megváltoztatjuk a megközelítésünket, és az „adott időpont” keretét egy életciklus-kerettel helyettesítjük. De melyek a három módszer alkalmazásának következményei a jövőben születendő korcsoportok *teljes* életciklusának szempontjából, és milyenek lesznek annak az örökségnek a hatásai, amit a gyermekeink és unokáink kapnak tőlünk?

Az RJR esetén a jövő generációk életszínvonala gyermekkoruk alatt és a munkás éveik idején megőrződne, de nyugdíjas korukban meredeken csökkenne. RHR esetén ezzel szemben az egymást követő korcsoportok életszínvonala gyermekkorukban és a munkában töltött évek alatt csökkenne, de nyugdíjas korukban viszonylagos jólétben élnének. Az RRH hatékonyan teríti el a változást a teljes életciklusban, és fenntartja az életcikluson keresztüli jövedelem-eloszlással kapcsolatos status quót. Ebben a tekintetben az RRH arra a feltételezésre alapozott konzervatív

18 A legutóbbi reformok áttekintésére lásd Moore (2001).

19 Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az RRH alkalmazása nem zárja ki, hogy először véleményt alkossunk a meglévő elosztás milyenségéről (például, hogy túl magas, vagy túl alacsony), ennek alapján elvégezzük a szükségesnek tartott kiigazítást és csak ez után vezessük be az RRH-t.

20 Így az RRH módszer megkülönböztethető azoktól a megoldásoktól, amelyek a juttatásokat indexálják, a járulékokat viszont nem a hosszabb élettartamból adódó magasabb nyugdíjkiadásokhoz – ez lényegében egy RJR stratégia.

stratégia, hogy a jelenlegi generációk számára rendelkezésre álló jövedelem életciklus-eloszlását átlagosan a jövőben is fenn kell tartani. Természetesen előfordulhat, hogy a jövőbeli generációk nem értenek majd egyet a véleményünkkel, és átrendezik a jövedelem életcikluson keresztüli elosztását. Merész és önhitt dolog lenne azonban, ha a mai generációk az RHR vagy az RJR elfogadásával előre „bezárnák” a jövő generációkat.²¹

Musgrave életciklussal kapcsolatos érvének lényege azonban gyakorlatias, politikai jellegű. Az RRH modell melletti fő érve azon a feltevésen alapul, hogy a népesség előregedése idején *politikailag* sem az RJR, sem az RHR nem tartható fenn. Az ő megfogalmazásában (1986:109) ezek a modellek egy olyan generációk közötti szerződésen alapulnak, amely nem tartható fenn, vagy legalábbis, amelynek nagyon bizonytalan a jövője. A közvélemény-kutatások világosan jelzik: a jelenleg uralkodó RHR modell körülményei között a fiatal, munkaképes korú járulékfizetők nagyon kétségesnek tartják, hogy a jövőbeli generációk továbbra is finanszírozni fogják-e azt a rendszert, amelyben az aktív népesség viseli a népesség előregedéséből fakadó többletterhek egészét. Az eredmény az „igazságtalanság” érzetének erősödése és a fiatal felnőttek között uralkodó cinizmus, hiszen úgy vélik, hogy olyan rendszer fenntartására kötelezik őket, amely őket már nem fogja támogatni.

RRH esetén a demográfiai előregedés folytán kétségkívül nőni fognak az adók és a járulékok, de kisebb mértékben, mint RHR rendszer működtetésekor. Az RRH alapelve tehát ellentétes azokkal a véleményekkel, melyek szerint a járulékszintek esetében „kemény költségvetési korlátot” kellene érvényesíteni, vagy hogy a „stabil közfinanszírozáshoz” kötődően az adószinteknek van egy felső („elfogadható”) korlátja. A „felső korlát” feltételezése burkoltan olyan adószintet jelent, amely a nyugdíjasok arányának növekedésével automatikusan az RJR modell alkalmazásához vezet („nincsenek új adók”). Az eddigi gyakorlati bizonyítékok és történelmi tapasztalatok szkeptikussá, de legalábbis agnosztikussá tesznek bennünket az olyan állításokkal kapcsolatban, hogy az adószinteknek *a priori* tudható, természetes határai vannak. Következésképpen nem látunk megalapozott okot arra, hogy hosszú távú politikai célként konkrét felső korlátokat „betonozzunk be”; e kérdés eldöntését a jövő generációkra bizzuk. Szilárd véleményünk azonban – mint a későbbiekben erről még szó lesz –, hogy a felosztó-kirovó rendszereket finanszírozó adók *összetételét* viszont újra kell gondolnunk.

Ha dinamikus összefüggéseiben szemléljük a változást, akkor a „rögzített helyettesítési ráta” (RHR), a „rögzített járulék-ráta” (RJR) és a „rögzített relatív helyzet” (RRH) módszerek olyan alternatív modelleknek te-

21 Musgrave (1986:107–8) szerint egy korcsoport életciklusának bármely adott pontján az azonnali (azaz rövidlátó) érdekeik által ösztönzött emberek valószínűleg az RHR-től eltérő rendszert választanak. A munkaerőpiacra a népesség előregedésének tudatában belépő fiatal dolgozók számára az elsősorban a saját aktuális életszínvonalát figyelembe vevő korcsoport „önző” reakciója (azaz rövidlátó választása) a rögzített járulék rátás módszer preferálásához vezetne, mivel így a nyugdíjakat finanszírozó járulékaik nem nőnének a munkában töltött éveik alatt. E preferenciák azonban a nyugdíjba menetel közeledtével egészen biztosan megváltoznának, mivel változatlan feltételek mellett a korábbi nyugdíjas korcsoportokhoz képest kisebb nyugdíjra számíthatnának.

kinthetők, amelyek a nyugdíjkiadásoknak a nyugdíjas-arány megnövekedéséből származó *változását* osztják el a generációk között. Ezenkívül az alkalmazott alapelv megválasztása fokozat kérdése. A választás normatív jellegű, s kialakítása a politika szférájában dől el, emellett elképzelhető, talán még kívánatos is, hogy a döntések a változó körülmények hatására az idők folyamán megváltoznak.²² A jövőben az RRH alapelvtől való távoldás várható, és ennek egyik oka az, hogy a jövedelmek alakulásával mért *arányos* elosztás nem garantálja a fogyasztással mért *igazságos* elosztást. Például az arányos elosztás igazságtalan lehet, ha nagy változások zajlanak az idősek és fiatalok által fogyasztott alapvető javak és szolgáltatások relatív árában (pl. időskori gondozás versus oktatás és képzés). Feltesszük azonban, hogy az RRH alapelv a generációk közötti méltányosság mércéje vagy lakmuspapírja: ekkor a bizonyítási teher arra a leendő reformerre hárul, aki a demográfiai változásból eredő költségeket az RRH-tól eltérő módon kívánja elosztani.

A politikusok előtti nagy kihívás a megfelelő számviteli keretek kialakítása annak érdekében, hogy a bármely egyedi reformhoz kötődő generációk közötti költségallokáció átlátható legyen a politikai folyamatban. A nyugdíjkiadások (dolgozó és nyugdíjas népesség közötti) elosztására vonatkozó teljes számviteli rendszernek tartalmaznia kell az országos főkönyv közületi és magán oldalát is, beleértve a politikai változásokra adott várható „magatartásbeli válaszokkal” kapcsolatos előrejelzéseket is. Így, ha a nagyobb egyéni nyugdíj-megtakarítások növelését célzó politikai döntést hoznak, a döntésnek a nyugdíjkiadások generációk közötti eloszlásának változására gyakorolt szándékolt (vagy valószínűsíthető) hatását is figyelembe kell venni (például azt a lehetőséget, hogy nőhetnek a nyugdíjkiadások). Mint Osberg (1998:135) írja, azoknak a politikai modelleknek, amelyek azon a feltevésen alapulnak, hogy a generációk *csak az államon keresztül* kapcsolódnak egymáshoz, nem sok közülük van a valósághoz.

Hangsúlyoznunk kell, hogy bár egy felosztó-kirovó rendszer összefüggésében vizsgáltuk a tárgyalt problémát, a kötelező rendszerek esetében az elosztási alapelvek közötti választás problematikája független a finanszírozás típusától. A hozamok időszakos változásainak hatásait kiegyenlítő, tartalékalapokat tartalmazó, sok esetben régóta működő nagy vállalati („második pilléres”) *várományfedezeti* rendszerek között egyaránt létezik rögzített helyettesítési rátás (juttatásfüggő) és járulékfüggő modell is. Egyes országokban a meglévő juttatásfüggő rendszerek finanszírozására részleges előfinanszírozással egészítették ki a konstrukciót. Hasonló módon a kötelező várományfedezeti rendszerek működtethetők az RRH alapelvnek megfelelően.

A *generációk közötti „méltányosság”* elemzésének mindig ki kell térnie két, a téma tárgyalásából gyakran kimaradó kérdésre (Osberg, 1998). Mint korábban leírtuk, a jövő generációk összegzett jóléte elsősorban az

²² Az alapelvek megválasztása függhet a nyugdíjkiadások változásának *forrásától*. Ekként az RRH alapelvet alkalmazhatják a „demográfiai változásból” (azaz a termékenység múltbeli változásából) eredő költségek elosztására, ugyanakkor valószínűleg az RRH alapelvet választják a nyugdíjkorhatár csökkenése esetén, a hosszabb életkor pedig feltehetően a kettő kombinált alkalmazásához vezet.

általuk örökölt (a humán tőkét is tartalmazó) produktív vagyontól és minőségétől, és nem a nyugdíjrendszer szerkezetétől függ. Az, hogy a népesség elöregedésével szembeesülő munkaképes korú generáció megfelelő örökséget kap-e, inkább függ a könyv előző fejezeteiben tárgyalt kérdésektől, mint a nyugdíjrendszer szerkezetétől.²³ Ugyanilyen fontos azonban, hogy a generációk közötti gazdasági különbségek relatív mértéke eltöpreml a generációkon belül tapasztalható különbségekhez képest. Mint Wolfson és szerzőtársai (1998) kimutatták, a generációkon (vagy korcsoportokon) belüli hatalmas heterogenitás a népesség elöregedésének „győzteseit” és „vesztéseit” illetően „elhomályosítja” a generációk közötti különbségeket. A következőkben ezt a témát vizsgáljuk meg.

Generáción belüli igazságosság

Az *intergenerációs* dilemmához legalább három *intragenerációs* dilemma társul: az első a nyugdíjasok közötti, a második a munkaképes korúak (járulékfizetők) közötti, a harmadik pedig a nemek közötti.

- *Amikor a nyugdíjrendszerek visszafejlődnek: intragenerációs igazságosság a nyugdíjasok között*

A juttatási oldal (azaz a nyugdíjasok közötti) probléma a fejlődő (növekedő) és visszafejlődő nyugdíjrendszer összehasonlításával szemléltethető. A fejlődés–visszafejlődés két formát ölthet: a) növekedés vagy csökkenés a nyugdíjas évek számában, és b) növekedés vagy csökkenés a nyugdíjas évek alatt kapott juttatások terén. Ha a nyugdíjkorhatár csökken, akkor a több pihenés és szabadidő formájában realizálódó „jóléti nyereség” aránytalanul oszlik meg a legrosszabb helyzetűek javára. Például az egy újabb évvel növekvő nyugdíjban töltött idő arányosan nagyobb nyereséget jelent annak, aki várhatóan még 7 évig él, mint annak, aki még 12 évre számíthat. De ennek ellentettje is igaz: a munkában töltött idő egy évvel történő növelése arányosan nagyobb veszteséget jelent azoknak, akik rövidebb életre számíthatnak. A nyugdíjkorhatár köznyugdíj-rendszerekben való emelése azokra van a legnagyobb hatással, akik önmaguktól nem tudják finanszírozni a korai nyugdíjba menést, és azokat érinti legkevésbé, akik képesek erre. Mivel az egészségi állapot (várható életkor, munkaképtelenség) és a vagyoni helyzet korrelál egymással, a méltányossági probléma halmozódik.

A nyugdíjkorhatár változásaihoz hasonlóan a köznyugdíjak növekedésének legnagyobb nyertesei a legrosszabb helyzetűek, mivel ők kevésbé képesek arra, hogy ezen kívül eső jövedelem megszerzésével érjenek el jövedelembiztonságot. Ezzel szemben ők veszítik a legtöbbet, ha visszafejlődnek a jövedelembiztonsági rendszerek. A megtakarítási szokásokat vizsgáló tanulmányok tipikus eredménye szerint a rendszeres

²³ Mint Osberg (1998:132) írja: „A jövő generációinak a saját, a munkaerejüket az előző generációk által rájuk hagyott fizikai tőkével, humán tőkével, környezeti erőforrásokkal és szociális tőkével kell kombinálniuk... Ezért a generációk közötti méltányosság kérdéseinek elemzésekor alapvető fontosságú az e területeken zajló trendek pontos felmérése.”

jövedelem növekedésével nő – és pedig határozottan nem lineáris módon – a megtakarítások rendszeres jövedelemhez viszonyított aránya (Diamond and Hausman, 1984). Ennek az a következménye, hogy a kötelező nyugdíjrendszerekből eredő alacsonyabb juttatásra adott szokásos válasz a jövedelemszinttől függ: az alacsonyabb jövedelmű családok esetében a magasabb jövedelműekhez képest kevésbé valószínű, hogy a veszteséget több megtakarítással kompenzálják. Ha a népesség elöregedéséből származó költségek arányos részét a nyugdíjasokra akarjuk terhelni, hogyan tehetjük ezt anélkül, hogy a köztük legrosszabb helyzetűekre aránytalanul nagy rész jusson? Később majd visszatérünk erre a kérdésre, amikor két stratégiát fogunk felvázolni: a) megemelt nyugdíjminimum-garancia az összes állampolgárnak, és b) a szelektív interperszonális transzferek szerepének növelése a járulékfizetésű rendszerekben.

- *A nyugdíjak finanszírozása: generáción belüli igazságosság a munkaképes korúak között*

A másik oldalt tekintve a felosztó-kirovó típusú nyugdíjakat a bérjövedelemre kivetett adókból (béradókból) finanszírozzák, miközben a tőkejövedelmek és transzferek mentesek ettől.²⁴ A béradó egyrátájú adó, gyakran bérplafonnal, ami regresszívvé teszi. A jövedelemadóktól eltérően nincs adómentesség és nincs a családnagyságtól függő kedvezmény. Ennek eredményeként az alacsony jövedelmű dolgozók, és különösen a gyerekes, fiatal családok a költségek aránytalanul nagy részét viselik. E hatások annak mértékében halmozódnak, ahogy a magas béradók ellenősztöznik a foglalkoztatást, különösen a munkaerőpiac alsó részében, ahol a szociális biztonsági háló, a minimálbér, vagy a munkaügyi viszonyok rendszere megnehezíti, hogy a munkáltatók a munkavállalókra hárítsák a többletköltségeket. Az, hogy az átmenet költségeit a béradó emelésével a munkaképes korú lakosságra hárítják, óriási generáción belüli méltányossági problémához vezet a munkaképes korú népességen belül, mivel a pótlólagos költségek elosztása egyáltalán nem veszi figyelembe a fizetőképességet. Ebből következően a tanulmány második részében javaslatot teszünk arra, hogy növeljék az általános adóbevételek szerepét a járulékbefizetésen alapuló nyugdíjrendszerek finanszírozásában.

- *A népesség elöregedése, a nemek közötti méltányosság és a nemek közötti szerződés*

A politikai döntéshozók előtti harmadik, bár gyakran nem felismert kihívás abból a tényből ered, hogy a generációk két nemből tevődnek össze. A férfiak és nők előtt eltérő életciklus-kockázatok vannak, részben férfi, illetve női mivoltukból származóan, részben pedig az egymáshoz való viszonyuk miatt. E különbségek nagymértékben bonyolítják az olyan normatív célok elérését, mint a generáción belüli méltányosság, mivel

²⁴ Az elemzésben elfogadjuk azt az általános feltevést, hogy a béradók, még ha a munkáltatók fizetik is, a munkaerő-költség részét képezik és ténylegesen a munkavállalók fizetik, jellemzően alacsonyabb bérek formájában.

bármely adott politikai változás különböző költségekkel járhat a férfiakra és nőkre. Mivel a nők a férfiakhoz viszonyítva jellemzően kevesebb jövedelmet keresnek az életük során és hosszabb ideig élnek, idős korban jobban függnek a köznyugdíjaktól, és aránytalanul hátrányosan érinti őket a közszektor juttatásainak csökkentésére vagy átrendezésére irányuló reform. Így az egyéni befizetések és juttatások közötti kapcsolat erősítését célzó jelenlegi reformok (lásd később) nagyobb hatással lesznek a nőkre, hacsak nem ellensúlyozzuk ezt valamivel – például a gyermeknevelésért adott kreditpontokkal. A múltban sok országban alacsonyabb volt a nők nyugdíjkorhatára, ezeket a különbségeket azonban az utóbbi időben megszüntetik. Ez kétségkívül méltányosabb, ám mivel a férfiak általában több évvel idősebbek a feleségeiknél, megnehezíti a házastársak számára, hogy összeegyeztessék a nyugdíjba vonulásukat egymással. Ha a házastársak ezt a megoldást választják, akkor a nők nyernek a több nyugdíjban töltött évvel, de ennek árát meg kell fizetniük azzal, hogy a hosszabb nyugdíjas időszak miatt kisebb nyugdíjat kapnak.²⁵

A nemek közötti méltányosság erősítése a nyugdíjazás terén elsősorban a nemek közötti méltányosság munkában töltött időszakban való erősítését jelenti. Ennek oka nyilvánvaló: a modern nyugdíj az élet során felhalmozott „nyugdíj-vagyonon” alapul, lett légyen ez akár köznyugdíj, akár magán megtakarítás. Ebből következően a nyugdíjazási feltételek kiegyenlítését célzó javaslatok jellemzően a nyugdíjszabályok megváltoztatásához hasonló fontosságú dolognak tartják a nők és férfiak közötti munkaerő-piaci lehetőségek kiegyenlítését, a munkában töltött évekre vonatkozóan (pl. óvodai ellátás fejlesztésével) (Ginn, Street and Arber, 2001). A népesség elöregedéséből adódó problémák ellensúlyozásának nagyon hatékony eszköze lehet a nők munkaerő-piaci részvételi arányának növelése. Ezt azonban nehéz megvalósítani azokban az országokban, ahol nagyok a különbségek a nők és a férfiak munkaösztönzői között, többek között például a nyugdíjjuttatásokkal kapcsolatos fizetések terén.²⁶ Más szóval a népesség elöregedése gyakorlatiasabb anyagi érveket szolgáltat a nemek közötti egyenlőséghez. Mint Orloff (2000:3) írja, a társadalmi nemmel (gender) és a gondoskodással kapcsolatos kérdések mára nemcsak a nemek közötti egyenlőség miatt váltak középpontivá, hanem a gazdaságra és a népesség reprodukciójára gyakorolt tágabb összefüggéseik miatt is.

A legkeményebb kihívást azonban a nők munkavállalását gátló tényezők, elsősorban a gondozó munka nők és férfiak közötti aránytalan elosztásából eredő problémák jelentik. Annak ellenére, hogy a férfi kenyérkeresős családmódel gyorsan eltűnik a történelem kódébe, az intergenerációs szerződés ezzel összefüggő része nagyrészt változatlan maradt (Street and Ginn, 2001). Bár ma már a kétkeresős családmódel az

25 Az életciklus kockázatok terén a nemek közötti viszony alakulásából adódó különbségek különösen fontosak teszik a házastársak közötti válás és nyugdíjazás esetén a nyugdíjas vagyonmegosztására (credit-splitting) irányuló politikát.

26 A nők számára a következők különösen fontosak a nyugdíjfeltételek közül: 1. az alacsony fizetésű és részmunkaidőben dolgozó alkalmazottak teljes mértékű hozzáférése a fizetésarányos nyugdíjakhoz, 2. a jogosultság feltételeként előírt minimális járulékfizetési idő eltörlése és a járulékalapú jogosultságok azonnali megadása.

általános, továbbra is a nők viselik a következő generáció termelésével és gondozásával, valamint az idősebb generáció gondozásával kapcsolatos terhek nagy részét.

A könyv 2. fejezetében láthattuk, hogy a gyermekgondozás és a háztartás reprodukciója vannak a kérdéssel kapcsolatos viták előterében. Itt a nők hagyományos gondozómunkájának egy másik oldalát, a gondozásra szoruló idős emberek ellátását emeljük ki. Az egyre több segítséget igénylő idős ember ellátása jelenti a népesség elöregedésének egyik legnagyobb „költségét”. A munkaképes korú családok, ezen belül a lányok (és menyek) az idősgondozás legfontosabb szereplői, akik olyan munkát végeznek, amely jelentős közmegtakarításokat hoz létre a tartós gondozással kapcsolatos ellátásokban és szolgáltatásokban (Wolf, 1999). Ezenfelül a csökkenő termékenység nemcsak oda vezet, hogy több lesz a gondozást igénylő idős ember, de ezzel párhuzamosan a munkát egy csökkenő létszámú potenciális gondozóra koncentrálni, akiket a múlthoz képest a munkaerőpiacon is nagyobb valószínűséggel alkalmaznának.

A nyugdíjszerződés újraszabása

Reformösztönzők

Miután az 1950-es évektől az 1970-es évekig létesített nyugdíjrendszerek megérték az 1980–1990-es évekre, a nagy felosztó-kirovó rendszereket működtető minden ország politikai döntéshozói hozzáfogtak az azóta is tartó reformokhoz. Mint látni fogjuk, azokban az országokban, amelyek az 1980-as évekig nem hoztak létre nagy jövedelemarányos felosztó-kirovó rendszereket, paradox módon expanzív folyamatok zajlottak, bár egészen más szerkezetben.

Az 1950-es évektől az 1970-es évekig létesített, vagy kiterjesztett nagy fizetésarányos programok által választott modell az ismerős juttatásfüggő (RHR) felosztó-kirovó rendszer volt. A juttatások kiszámításának alapja a nyugdíjba vonuló dolgozó korábbi keresetének és munkában töltött éveinek valamilyen kombinációja volt. A nyugdíjakat a dolgozó aktív korú népesség béradójából finanszírozták.²⁷

Az időszak reformerei számára a felosztó-kirovó rendszer számos – pénzügyi és politikai – előnnyel járt. A felosztó-kirovó rendszer pénzügyi életképességét abban a keretben vizsgálták, hogy e rendszer implicit hozamrátáját összehasonlították a legfontosabb alternatív megoldással, a járulékokat beruházó és az ellátásokat a beruházás hozamaiból kifizető várományfedezeti rendszer teljesítményével. A várományfedezeti modell hozama a hosszú távú tőkemegtérülési rátától (reálkamat-rátától) függ.

²⁷ Az induló fázisban néhány ország (Kanada, Svédország) intézkedéseket hozott a későbbi nyugdíjak valamilyen előfinanszírozására azzal, hogy a bevételi többletből pufferalapokat hoztak létre, de a programok megérésével ezek a beruházások csökkentek. Más országok a váratlan hiányok finanszírozására, vagy az interperszonális transzferek valamely formájának („nem munkával szerzett juttatások”) szubvencionálására lehetőséget tettek az általános adóbevételekből való finanszírozást, de a legtöbb országban a béradó adta a bevételek oroszlánrészét.

A béradóból finanszírozott programok implicit hozamrátája az összbertömeg évi reálnövekedése (a munka hozama). Az összbertömeg azonos az átlagbér és a bért kapók számának szorzatával. Ez utóbbi a népesség növekedésének és a munkaerő munkaerő-piaci részvételi arányának függvénye. Egészen egyszerűen megfogalmazva tehát a felosztó-kirovó szisztéma pénzügyi stabilitása a termékenység és a munkaerő gyors növekedésétől, a magas munkaerő-piaci részvételi aránytól és a gyors reálbér-növekedéstől függ.

Ismervén ezen paraméterek értékét az 1950-es és 1960-as években – emelkedő bérek és számában gyarapodó munkaerő –, és nélkülözve egy, a demográfiai folyamatokat előrejelző kristálygömböt, a legtöbb pénzügyminisztériumi hivatalnok (okosan) azt javasolta volna a miniszterének, hogy a felosztó-kirovó rendszerre szavazzon. A felosztó-kirovó modell kivédte azokat a vádakat is, hogy az állam hatalmas tőkealapok fölött akar rendelkezni, és kikerülte a tőkésített nyugdíjalapokkal kapcsolatos tömeges lakossági bizalmatlanságot azokban az országokban, melyekben a nagy válság és a második világháború az évszázad első felében csődbe juttatta a nyugdíjalapokat. Emellett a felosztó-kirovó rendszer hatalmas politikai és szociális előnyöket kínált az induló szakaszban. Mivel nem volt nyugdíjjogosultsággal rendelkező előző generáció, a politikusok az alacsony béradó és a jövőbeli bőkezű nyugdíjak hatásos kombinációjának azonnali bevezetését kínálhatták a lakosságnak. Fontos volt az is, hogy a várományfedezeti rendszer hosszas megérésére való várakozás helyett azonnali orvosságot kínáltak a széles körű idős kori szegénység enyhítésére. Az 1990-es évekre minden megváltozott. A változást jól szemléltetik a Kanadára vonatkozó adatok (2 táblázat).²⁸

2. táblázat A reálbérek és reálfizetések, valamint a reálkamat növekedése, Kanada 1960-as–1990-es évek

	1960–69	1970–79	1980–89	1990–94
Reálnövekedés, bérek és fizetések	5,1	4,8	2,1	0,0
Reálkamat-ráta	2,4	3,6	6,3	4,6

Forrás: Canada (1996). *An Information Paper for Consultations on the Canada Pension Plan*, Ottawa: Department of Finance

Az 1980-as évek végén egy „okos” pénzügyminisztériumi hivatalnok bizonyosan azt mondta volna a miniszterének, hogy az 1960-as években bevezetett rendszer bajban van. Az felosztó-kirovó rendszert az 1960-as években támogató feltételek – a munkaerő és a reálbér gyors növekedése a csökkenő termékenység, gazdasági stagnálás és megugró munkanélküliség eredményeként – elillantak. A jövőre vonatkozó kötelezettségek teljesítéséhez a jelenlegi dolgozók által fizetendő béradók kérlelhetetlenül növekedni fognak. A viszonylag alacsony reálbér-növekedés és magas szintű munkanélküliség összefüggésében a hazavihető fizetéseket csök-

²⁸ Válogatott európai országokra vonatkozó hasonló szemléltetőanyagokat közül Davis (1995:37).

kentő nyomás intergenerációs dilemmához vezetett a szakszervezeti vezetők, a munkáltatók és pénzügyminisztériumi hivatalnokok számára is.

Az 1990-es évekig a legtöbb felosztó-kirovó rendszert működtető országban nem jelent meg reális alternatívaként a várományfedezeti rendszer. A megérett felosztó-kirovó rendszer a jelenlegi nyugdíjasok ellátásának finanszírozási kötelezettsége és a jelenlegi dolgozók által szerzett nyugdíjjogosultság együttes hatásaként nagy implicit adósságot tartalmaz. Áttéréskor a járulékfizetőknek (vagy adófizetőknek) egy ideig kétszer kell fizetniük: egyszer a saját nyugdíjuk finanszírozására, egyszer pedig a meglévő felosztó-kirovó rendszerbe beépült nagy implicit adósság törlesztésére. A nagyobb ipari országokra vonatkozó, átmeneti költségekkel kapcsolatos elemzések szerint ezen adósság kezelésének költségei valószínűleg nagyobbak, mint ha fenntartható járulékszinteket vezetnének be a felosztó-kirovó rendszeren belül (Thompson, 1998:128). Ezek az országok a finanszírozási probléma megoldására felülvizsgálták a juttatási szabályokat és a finanszírozási mechanizmusokat, hogy megállítsák a járulékszintek egyébként bekövetkező növekedését. A közszektor reformjával gyakran olyan reformok kapcsolódtak össze, amelyek a magánszektor jövőbeli nyugdíjjövedelmek terén játszott nagyobb szerepét ösztönözték és támogatták.

Más országok – a „későn jövő” – egészen más utat választottak. Ezekben az országokban – Ausztrália, Dánia, Írország, Hollandia, Új-Zéland és Svájc – nem volt, vagy csak szerény keresetarányos rendszer volt az 1980-as évekig. Írország és Új-Zéland kivételével ezekben az országokban az 1980-as évektől a nyugdíjak *expanziója* zajlott, aminek az eszköze a túlnyomórészt nem felosztó-kirovó, hanem várományfedezeti alapelven működő munkáltatói nyugdíjak lefedettségi körének növelése volt. Svájc és Ausztrália 1985-ben, illetve 1992-ben a munkaerőpiac egészében kötelező járulékfüggő várományfedezeti rendszert vezetett be. Dánia és Hollandia a kollektív alkumechanizmuson keresztül jutott hasonló eredményre (kvázi-univerzális munkáltatói nyugdíjprogramok).²⁹ Az Egyesült Királyság az 1980-as években csatlakozott ehhez a csoporthoz, amikor a SERPS-ben³⁰ való részvétel választhatóvá vált, és az alkalmazottaknak lehetővé tették, hogy „kiszereződjenek” az állami rendszerből. Az Egyesült Királyság kvázi „későn jövő” volt; csak 1978-ban vezette be a keresetarányos felosztó-kirovó rendszert, így a finanszírozandó implicit adósság viszonylag alacsony volt.

A későn jövő országok várományfedezeti, és jellemzően járulékfüggő rendszerek bevezetésével elkerülték a népesség előregedéséből adódó *közfinanszírozási* problémát, a nagyobb gazdasági kihívást azonban nem. E rendszerek megérése során a nyugdíjasok támogatásának gazdasági költségei fokozatosan kikerülnek a költségvetésből, de a költségek ugyanolyan valóságosak lesznek. A nagy felosztó-kirovó rendszereket működtető országokban hasonló hatásuk van azoknak a reformoknak,

²⁹ A dán programok járulékfüggők, a hollandok tipikusan ellátásfüggők.

³⁰ SERPS: Állami Keresetarányos Nyugdíjrendszer (State Earnings Related Pension Scheme). Az Egyesült Királyságban 1978. április 6. és 2002. április 5. között működő járulékfizetésű köznyugdíj-rendszer az állami alapnyugdíjon felül a korábbi átlagkereset maximum 20 százalékát elérő keresetarányos kiegészítő nyugdíjat adott (a ford. megjegyzése).

amelyek a közszektor kiadásait a magánszektor nyújtotta alternatívák ösztönzésével igyekeznek mérsékelni. Az, hogy a magánszektor várományfedezeti rendszerei megváltoztatják-e a nyugdíjasok támogatásának gazdasági költségeit, a korábban ismertetett számviteli egyenlet egyik vagy másik hányadosára gyakorolt hatásaiktól függ.

1. Ha a várományfedezeti finanszírozás növeli a megtakarítások és beruházások szintjét, és így a termelékenység gyorsabban nő, mint a jelenlegi rendszerben, akkor az össztermelés növekedhet, és mindenkinek magasabb lesz az életszínvonala. A közgazdasági irodalom azonban általában szkeptikus az ilyen eredménnyel kapcsolatban, mivel a pótlólagos nyugdíj-megtakarítások általában kiszorítják az egyéb megtakarításokat.

2. Ha a várományfedezeti finanszírozás – mint ezt gyakran állítják – a felosztó-kirovó szisztémához képest magasabb hozamot biztosít a járulékfizetőnek, akkor a nyugdíjasok életszínvonala emelkedik, és ennek eredményeként a nyugdíjak összköltsége is nő. Amikor a beruházások alacsony hatékonysággal működnek, csökkennek a juttatások és a nyugdíjköltségek.

3. A nyugdíjalap teljesítményétől függően a „szerencsés” generációk hamarabb mehetnek nyugdíjba, és nőnek a nyugdíjköltségek; ennek fordítottja valószínűsíthető a rossz hatásokkal működő nyugdíjalaphoz tartozó korcsoportok esetében.

A legfőbb tanulság az, hogy az olyan politikai célok, mint a generációk közötti méltányosság, vagy a generációk közötti szolidaritás megőrzése, nem érhető el a nyugdíjrendszer egészének (a köz- és a magánnyugdíjnak) az áttekintése nélkül. A nyugdíjkiadások növekedésének vagy csökkenésének a munkaképes korú népességre gyakorolt átlagos hatása független attól, hogy melyik finanszírozási mechanizmust használjuk.³¹ A közszektor kiadásai az Egyesült Államokban alacsonyak pl. Svédországhoz képest, de az összes nyugdíjkiadás vitán felül magasabb. Az amerikai nyugdíjasok átlagos jövedelme valamivel magasabb, mint a legtöbb európai országban (Hauser, 1977) és az egészségügyi kiadások is nagyobbak.

Az államháztartás mentesítése a nyugdíjkiadásoktól nem jelenti azt, hogy a nyugdíjkérdésben megszűnik a politika illetékessége. A „későn jövő” országokban például a jövőben a nyugdíjpolitika kevésbé foglalkozik majd az állam redisztribúciós (adóztatási és finanszírozó) szerepével, és e politikában előtérbe kerül az állam piacszabályozó és a piaci kudarcokat korrigáló funkciója. Ehhez hasonlóan a hagyományos felosztó-kirovó országokban nő a szabályozó politika jelentősége, mihelyt a második és harmadik pilléres nyugdíjak ösztönzésére hozott intézkedések éreztetik a hatásukat.

A felosztó-kirovó országokban az 1990-es években a nyugdíjreform fő célja a járulékráták növekedésének lelassítása vagy befagyasztása volt. E

31 Az egyéni fedezeti számlák számos előnyével kapcsolatos „mítoszokat” vizsgálta (és cáfolta) Orszag and Stiglitz (1999) és Thompson (1998). Mi a továbbiakban a tanulmányban nem foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel.

célt a legdrámaibb módon azok a reformok képviselték, amelyek „kemény” költségvetési szintet húztak meg a jövőbeli nyugdíjak számára annak érdekében, hogy a reform után a béradók egy adott szinten stabilizálódjanak. A reform előtt Svédországban azt prognosztizálták, hogy a 21. században a járulékráta 17–18 százalékról 24–30 százalékra nő. A nyugdíjreform azt a célt tűzte ki, hogy 18,5 százalékon stabilizálják a járulékszintet (Palmer, 1998:30). Németországban az előrejelzések szerint 2000 és 2030 között 22-ről 36 százalékra nőtt volna a járulékráta. Az 1992 utáni reformok összegzett hatásaként a ráta körülbelül 22 százalékon stabilizálódik (Schmael, 1998).³²

Képzeletbeli világunkban, melyben a nyugdíjasok összes fogyasztását bérjárulékokból finanszírozzák, a nyugdíjkorhatár változatlan marad és a népesség előregszik, a nyugdíjjárulékok befagyasztása – mint korábban jeleztük – a népesség előregedéséből eredő összes költséget az idősekre terheli, amely értelemszerűen csökkenti az életszínvonalukat. A potenciális eredmény egy olyan világ, ami jobban hasonlít az idősek 1950-es évekbeli helyzetére, mint az 1990-es évekbeli életkörülményeikre. A valószínű világ azonban szerencsére összetettebb. A nyugdíjszerződés átalakításához felül kell vizsgálni a nyugdíjrendszer három fontos alkotórészét: a nyugdíjkorhatárt, az ellátás szerkezetét és a nyugdíjak finanszírozási módszerét. A továbbiakban ezeket vesszük sorra.

Több munka

A politikusok körében (lásd OECD, 1998, 2000a, 2001b) komoly lelkesedés tapasztalható (ez nem feltétlenül jellemző az országaik lakosságára is) az olyan megoldások iránt, amelyek megnyújtják az aktív munkavállalás időszakát és így csökkentik a nyugdíjas függőségi arányt. E lelkesedés a legkevésbé sem megalapozatlan. Három fő oka van annak, hogy a dolgozók miért lépnek ki idő előtt a munkaerőpiacról: egészségügyi, vagyoni és a munkaerő-felesleggel kapcsolatos. A három közül kettőben végbemenő fejlődési trend erősíti az azzal kapcsolatos optimizmusunkat, hogy a jövő korcsoportok később mehetnek nyugdíjba. A 21. században való megöregedéssel kapcsolatos „jó hírek” a következők:

- *Emelkedő életkor.* Az emberek tovább élnek, ami növeli a nyugdíjkiadásokat, de azt is jelenti, hogy a valamivel későbbi nyugdíjba vonulás nem csökkenti az átlagnyugdíjas nyugdíjas éveinek számát.

- *Jobb egészségi állapot.* A hatvanas éveikben járók egészsége általában javul. Igaz, néhány krónikus betegség (szívbetegségek, magas vérnyomás) gyakorisága nő az idősebb korcsoportokban, mivel ezek a betegségek a múlthoz képest kisebb valószínűséggel vezetnek korai elhaláláshoz, de a cselekvésükben komolyan korlátozottak száma jelentősen csökkent (Pransky, 2001).

³² Olaszországban, Németországban és Svédországban e téren fontos stratégia egy „eszei számla” rendszer bevezetése, amely a járulékfizetőktől az ellátottakhoz utalja a jövőbeli demográfiai változások kockázatát. A reform keretében többek között a jövőbeli ellátásokat az életkor-növekedéshez, vagy a GDP növekedéséhez indexálják.

- *Változó munkakörülmények.* Az új technológiák és a posztindusztriális munkahely-szerkezet csökkentette a kimerítő fizikai erőfeszítést igénylő állások számát.

- *Emelkedő oktatási és műveltségi szint jellemzi* a fiatalabb korcsoportokat, és ez csökkentheti az idősebb alkalmazottak továbbdolgozásának útjában álló egyik legfontosabb akadályt, valamint javíthatja az idős korúak át-képzésének sikerességét.

- *A munkaerő-kereslet változásai.* A következő évtizedekben talán a későbbi nyugdíjba vonulás érdekében ható legfontosabb erő a népesség elöregedésének a munkaerő-keresletre gyakorolt hatása. A munkaerő lassúbb növekedése felhajtja a tőke-munka rátát, ami a reálbérek növekedéséhez és a kamatok csökkenéséhez vezet. A magasabb reálbérek ösztönzik a további munkavállalást. Az alacsonyabb kamatok csökkentik a nyugdíj-megtakarításokból származó hozamokat. E körülmények közepette és korsemleres nyugdíjrendszer mellett az egészségesebb és képzetesebb dolgozók közül egyre többen „választhatják” a több munkában töltött évet, a munkáltatók pedig valószínűleg „barátságosabbá” teszik a munkakörülményeket az idősebb dolgozóiknak.

A meghosszabbított dolgozás e kedvező feltételei mellett a későbbi nyugdíjba vonulás kívánatosabb lehet, mint az alternatívája, nevezetesen a dolgozók és nyugdíjasok életszínvonalának csökkenése. Ha a munkaerőpiacon elég munkahely lesz az idősebb dolgozók alkalmazásához és nő az általános foglalkoztatottsági szint, a lehetséges végeredmény a gyorsabb gazdasági növekedés és mindenki magasabb életszínvonala. A legutóbbi OECD (2001:69) becslések szerint az átlagos nyugdíjazási idő kis növelésének a nyugdíjak jelentős csökkentéséhez hasonló, vagy nagyobb hatása lehet a nyugdíjköltségek alakulására.³³ Ezen felül a hosszabb munkában töltött időből egyébként származó „jóléti veszteséget” átlagosan ellensúlyozza a hosszabb életkor. Mivel az emberek hosszabb ideig fognak élni, a *több* munkában töltött év nem jelent *kevesebb* nyugdíjas évet.

A politikusoknak hatalmas politikai akadállyal kell szembenézniük, ha emelni akarják a nyugdíjkorhatárt. A legtöbb országban a dolgozók többsége várja a nyugdíjazást és a nyugdíjkorhatár felemelése az egyik legnépszerűtlenebb reform. Az OECD azonban fontos ellentmondásra hívja fel a figyelmet a nyugdíjazással kapcsolatos általános elvárások tekintetében. A legtöbb ember ellenzi a későbbi nyugdíjazás törvénybe iktatását, ugyanakkor a nyugdíjasok többsége viszont inkább dolgozna, részmunkaidőben, vagy akár egész munkaidős állásban. Az OECD-tanulmány szerzőinek (OECD, 2001b:82) következtetése szerint e nyilván-

³³ Egy elképzelt OECD-országon végzett szimulációk azt mutatják, hogy az ellátottak számának 5 százalékos csökkenése = a nyugdíjkorhatár 10 hónappal való emelése = átlagos nyugdíj 10 százalékos csökkentése. A különbség oka megérthető, ha visszagondolunk a korábbi számviteli egyenletre. A nyugdíjkorhatár növelése a nyugdíjas/alkalmazott arány számlálóját és nevezőjét is megváltoztatja. A juttatások csökkentése a nyugdíjasok átlagos fogyasztása és a dolgozók átlagos termelékenysége közötti aránynak csak a számlálóját érinti. Kösztönettel tartozom Peter Hicksnek az egyenletért és a belőle származó következtetésekért.

való ellentmondás magyarázata az, hogy a nyugdíjasok „valószínűleg hozzájuk különösen illő, általuk nagyon kívánatosnak tartott, hipotetikus állásra gondoltak – olyanra, amely a legtöbb ember számára korlátozottan áll rendelkezésre”. Ha helyes ez a meglátás, akkor csak megerősíti a munkahelyek minőségéről a 4. fejezetben írtak fontosságát.

Mint a tanulmány elején hangsúlyoztuk, az emelkedő nyugdíjasaránynak három világos forrása van: a termékenység múltbeli változásai, a hosszabb életkor, valamint a kormány és a vállalatok által is előidézett nyugdíjkorhatár-csökkenés. A lábjegyzet magyarázatában látható, hogy a háromból a politikai intervenció számára a legvilágosabb *normatív* indokot a vállalatok és a kormányok azon tevékenységének megszüntetése nyújtja, amellyel a jövő generációkat arra bátorították, hogy a kevesebb munkában töltött évet és a több nyugdíjas időt válasszák.³⁴

A lefelé tartó spirál megfordítása: a korai kilépés kultúrája

Az 1970-es évek elejének munkaerő-piaci feltételei sok országban ahhoz a nézethez vezettek, hogy az idősebb dolgozók korai kilépése a munkaerőpiacról gazdaságilag és szociális téren elfogadható alternatívát jelent a fiatal munkavállalók magas munkanélküliségével szemben. A nyugdíjrendszereket gyakran használták ál-munkanélküli ellátórendszerként, a munkanélküli és fogyatékos ellátórendszereket pedig ál-nyugdíjrendszereként. Az eredmény (Guillemard, 2001) a vállalatok és dolgozók várakozásait és gyakorlatát tekintve egy lefelé tartó spirál lett. A vállalatok és a dolgozók is a munkaerőpiacról való végleges kilépés „normális” időszakának kezdték tekinteni az 55 éves kort, az 55 év fölöttieket lényegében fölöslegesnek és alkalmazhatatlannak tartották. A következőkben a negyvenes és korai ötvenes éveikben lévő dolgozókat érintették, akiket „kifelé tartó” alkalmazottakként definiáltak, akiknek nincs a munkaerőpiacon jövőjük, és így alkalmatlanok az átképzésre is.

E változásokkal kapcsolatban igazán az a megdöbbentő, hogy nagyon

34 Ha normatív mércét akarunk találni a nyugdíjkorhatár megváltoztatásához, érdemes a generációk közötti méltányosságról korábban írottak fényében újragondolni, hogy miként szervezzük a gazdasági életciklust. Egy életciklus-perspektívából a generációk közötti méltányosság azt igényli, hogy a gyerekeinknek legalább olyan jó potenciális életciklust adjunk át, mint amilyen a miénk. Ha nincs gazdasági növekedés, de nő az életkor, a „rögzített relatív helyzet” megoldás azzal a következménnyel jár a munka és nyugdíj közötti eloszlásra, hogy az átlagéletkor minden egyéves növekedésekor a jövő generációinak egy évvel tovább kell dolgozni. De mint az előző generációk és mi is tettük, a pótlólagos munkaidőt „indexálni” kell a termelékenység-növekedésből fakadó gazdasági növekedéshez (azaz annak arányában csökkenteni kell), így a pótlólagos munkaidő egy évnél kevesebb lesz. Mit tegyünk a termelékenység múltbeli változásaiból adódó pótlólagos költségekkel? Implicit módon az RRH alapelv egyszerűen azt mutatja, hogy e költségeket szét kell teríteni a jövő generációk teljes életciklusában. Arról azonban nem mond semmit, hogy *mit* kell szétteríteni – a fogyasztást vagy a szabadidőt? Bármi legyen is a megoldás, valószínűleg meghíúsulnak a mai generáció annak eldöntésére vonatkozó törekvései, hogy a gyerekeink a kevesebb szabadidő (későbbi nyugdíjba vonulás), vagy aktív időszakban kapott alacsonyabb fizetés formájában „fizessék-e” ezeket a költségeket. Majd ők eldöntik. Ezzel szemben a mai generáció által létesített azon *ösztönzők* megszüntetése, amelyek *befolyásolják* a gyerekeink e kérdésekkel kapcsolatos választásait, teljes mértékben konzisztens Musgrave RRH alapelvével és a generációk közötti méltányossággal.

gyorsan intézményesültek. Ahelyett, hogy ideiglenes kiegészítő intézkedéseknek (pl. a gazdaság ciklikus ingadozására adott válasznak) tartották volna, a korai kilépés lehetőségeinek bevezetését a munkaszerződés mindkét fele gyorsan állandósult „strukturális” váltásnak fogadta el. Az egyik, nyugdíjjal kapcsolatos pénzügyi szolgáltatásokat áruló nagy kanadai vállalat népszerűsítette a kifejezést: „Szabadság 55”, és ez sokak számára a gazdasági életciklus „sikeres” befejezésének új mércéjét jelentette. Mint Guillemard megjegyzi, az ilyen normák megváltoztatásához nem elég a korai kilépés ösztönzőinek gyengítése. Ehhez az is szükséges, hogy a munkáltatókat és dolgozókat a várt nyugdíjba vonulási időn túli munkára ösztönözzék, mivel mindkét oldal hatalmas – szociális és gazdasági – költségekkel járó terveket alakít ki a várható nyugdíjazási korhoz kötődően.³⁵ Ha a munkaerő-kereslet a lakosság elöregedése miatt az előrejelzéseknek megfelelően nő a 21. században, a piac nyújthatja ezeket az ösztönzőket. Guillemard hangsúlyozza azonban, hogy pl. Hollandiában és Finnországban nemcsak azzal érték el sikereket a korai nyugdíjazással kapcsolatos trend megfordításában, hogy egyszerűen megszüntették (vagy szűkítették) a korai kilépéshez vezető utakat, hanem egyúttal a továbbdolgozást támogató új utakat is építettek.³⁶

A nyugdíj-vagyonhoz való hozzájutás szabályozása

A munkaerőpiacról való korai kilépés mögött álló, legerősebb ösztönző – a gazdasági növekedés – üdvös jelenség, de ellenkező hatása is van, mivel ösztönzi a nyugdíjazást. Burtless és Quinn (2001:385) szerint „a korai nyugdíjba menetel legegyszerűbb és legfontosabb magyarázata a növekvő gazdagság”. A gazdag demokráciák GDP-je drámai módon nőtt az elmúlt félszázadban, és e növekedés egy részét több nyugdíjas év vásárlására fordították. Ezen túl, miközben az egyes munkavállalók számára csökkent a heti munkaidő és a munkában eltöltött évek száma, a nők magasabb munkaerő-piaci részvétele következtében nőtt a családok munkaideje. A ledolgozott „családi” évek és órák növekedése segítette a több nyugdíj finanszírozását. A jövő korosztályainak a termelékenység növekedése mellett ugyanazok a tényezők – jobb egészség, magasabb képzettség – erősítik majd a gazdagodási hatást, amelyek idősebb korban is lehetővé teszik a munkát: többet keresnek majd, és rövidebb idő alatt szerzik meg a vagyonukat. A nők munkaerő-piaci részvételének jövőbeli emelkedése is erősíti ezt a hatást.

Azokban az országokban, ahol a „nyugdíj-vagyon” nagy részét a közszektor nyugdíjrendszereiben tárolják, a politikusoknak jelentős döntési hatalmuk van azt illetően, hogy az egyének milyen életkorban juthatnak hozzá ehhez a vagyonhoz. Ahol a közszektorból származó juttatások a

³⁵ A dolgozók a karrierjükkel, kiadásaikkal, lakásvásárlásukkal kapcsolatos, a nyugdíjazásukhoz kötődő „életterveket” alakítanak ki, amely nem csak őket érintheti, hanem a fiatalabb családtagokat is. A vállalatok a valószínű nyugdíjazási időre alapozva alakítják a dolgozók felvételét, a képzéseiket, a személyzeti politikájukat és bérezési stratégiájukat.

³⁶ Guillemard (2001:6) megjegyzi, hogy Hollandiában nem csak csökkentették, hanem a rehabilitációban való részvételhez is kötötték a rokkantságért járó juttatásokat.

nyugdíj kisebb részét teszik ki (pl. Kanada, USA, Egyesült Királyság), makrogazdasági és elosztási okokból szerényebb, sőt, akár fordított is lehet a köznyugdíj-rendszereken belüli korhatár-emelés. A gazdaság számára az jelenti a legnagyobb előnyt, ha a legtermelékenyebb (az egészséges, jobban képzett és valószínűleg jobban fizetett) dolgozók hosszabb ideig maradnak munkában. A reformnak ellentétes hatása lehet, ha a közszektor nyugdíjrendszerének változásai főleg az alacsony bérű és termelékenységtől elcsúszott dolgozók nyugdíjkorhatárát emelik. Például a legtöbb tanulmány szerint az Egyesült Államokban, ahol a közszektorból származó juttatások az össznyugdíj viszonylag kis részét (körülbelül 40 százalékát) teszik ki, a nyugdíjkorhatár e rendszeren belüli, akár jelentős megemlése is csak a nyugdíjba vonulási idő kis változását eredményezné (Burtless and Quinn, 2001:405). A köznyugdíj-rendszeren kívül levő, magasabb keresettel, nyugdíjjal és magánvagyonnal rendelkezők kiváltképpen mentesek lennének az ilyen változások hatásaitól.

E téren meglehetősen változatos tapasztalható. Kanada, Japán, Hollandia és az Egyesült Államok magas jövedelmű nyugdíjasai a jövedelmüknek kevesebb mint 10 százalékát kapják közforrásokból, az Egyesült Királyságban pedig éppen 10 százalék fölötti ez a rész. Olaszországban körülbelül 50 százalék ez a mutató, Németországban és Svédországban 60 és 70 százalék közötti (OECD, 2000a:44). Kanadában, ahol a magas jövedelmű csoportok főleg vállalati rendszerekből és egyéni nyugdíj-megtakarításokból szerzik a jövedelmüket, a korai (60 év alatti) nyugdíjba vonulás sokkal magasabb arányú az egyetemi végzettségűek és vezető tisztséget betöltők körében, mint a rosszabbul fizetettek között (Schellenberg, 1994:22–3). Ezzel szemben Németországban a magasabb státusú állásokban dolgozók erősen függenek a köznyugdíjaktól, és kisebb valószínűséggel mennek korábban nyugdíjba, mint az alacsonyabb státusú alkalmazottak (Kohli, 1995).

A következőképpen az, hogy a nyugdíjkorhatár emelését célzó reformoknak a nyugdíjvagyonhoz való hozzáférést illetően a nyugdíjrendszer mindhárom pillérében azonos szabályokat kell alkalmaznia. Koordinálás híján a köznyugdíj-rendszer reformjának valószínűleg perverz elosztási és makrogazdasági hatásai lesznek.

Az angolszász országok és Írország piacorientáltabb nyugdíjrendszereiben a nyugdíjkorhatár jövőbeli alakulása nem meglepő módon nagyrészt a második és harmadik pilléres nyugdíjakhoz való hozzájárulás szabályozásától függ. A továbbdolgozásra vonatkozó ösztönzők köznyugdíj-rendszereken belüli erősítésének csekély hatásai lesznek, ezek is főleg a nyugdíjuk nagyobb részét ezekből a rendszerekből kapó alacsonyabb jövedelműekre terjednek ki. Ezekben az országokban a magasabb jövedelmű alkalmazottak átlagos nyugdíjba vonulási idejének emelése inkább attól függ, hogy sikerül-e összehangolni a vállalati nyugdíjakhoz és magánnyugdíj-megtakarításokhoz való hozzájárulás idejének a köznyugdíjakhoz való hozzáférés idejével. A magán- és a közszektor közötti koordináció jelentősége a 21. században Dániában és Hollandiában is nő, ahogy megérnek a szociális partnerek által az 1980-as években kialakított vállalati rendszerek.

A népszerűség elöregedéséből származó *fiskális* (közfinanszírozási) kihí-

vás azonban ott a legnagyobb, ahol hatalmas, „átfogó”, juttatásfüggő felosztó-kirovó rendszereket hoztak létre a nyugdíjvédelem nagy részének biztosítására, nemcsak az alacsony jövedelműek, hanem a közepes és felső közepes keresetűek számára is. A végeredmény azonban az, hogy ezen országok kormányainak van egyúttal a legnagyobb lehetőségük arra, hogy a munkaerőpiac egészében – a magas és alacsony jövedelműekre egyaránt kiterjedően – szabályozzák a nyugdíjkorhatárt.

A legrosszabb helyzetűek védelme

A kihívás természetesen az, hogy az e reformokból eredő jóléti veszteségek (a szabadidő csökkenése) ne érintsék aránytalanul a legrosszabb helyzetűeket, azokat, akik alacsonyabb életkorra számíthatnak és alacsonyabb jövedelműek (a kettő gyakran ugyanazokat az embereket jelenti). Bár az idősebb dolgozók átlagos egészségi állapota javul, még mindig az a helyzet, hogy a korcsoport öregedésével nő a magatehetetlenek aránya.³⁷ A nyugdíjak egyértelműen elégtelen eszközök a gondozásra szoruló kisebbség helyzetének kezelésére, de ugyanakkor elkendőzik a valóban rokkantak azonosítására képes, körültekintően felépített rendszer iránti igényt és megtakarítják a rendszer működtetéséhez szükséges adminisztratív költségeket. Az e kihívásra adott hatékony válaszhoz elengedhetetlen a rokkantság és munkaerő-fölösleg igazságos (és a közvélemény által is igazságosnak tartott) kezelésére létrehozott korai nyugdíjrendszerek működtetéséhez szükséges bürokratikus és technikai kapacitás megléte. A „lefelé tartó spirál” megfordítását célzó, aktív munkaerőstratégia másik oldalán a jobb és hatékonyabb programok állnak, a ténylegesen rokkantak számára és azoknak, akik „humán tőkéje” nem emelhető a munkavállaláshoz szükséges minimális szint fölé.

Az idős kori *biztosítás* olyan mechanizmus, amely az alacsonyabb élettartamúaktól azokhoz irányítja át a jövedelmet, akik hosszabb életkorra számíthatnak.³⁸ Mint korábban megjegyeztük, ennek az az eredménye, hogy a nyugdíjazási kor csökkenése kedvezőbben érinti a rövidebb életűeket. Ennek ellentettje igaz a nyugdíjkorhatár emelésekor. Mivel a várható életkor a gazdasági helyzet függvénye, az idős kori *biztosítás* definíciószerűen a szegényektől a gazdagok felé áramló implicit transzfert teremt. Ez egyértelmű okot szolgáltat a vertikális transzferek kompenzálására. A következő részben ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

37 A nemrég nyugdíjba ment 62–64 év közötti nyugdíjasokkal kapcsolatos amerikai (USA) vizsgálatok szerint 22 százalékuknak van a munkavállalást akadályozó egészségügyi károsodása.

38 Például az Egyesült Államokban régóta ismert, hogy a köznyugdíj-rendszer (Social Security) a feketéktől a fehérekhez csatornázza át a jövedelmet.

*A juttatások átalakítása: generáción belüli igazságosság
a nyugdíjasok között*

A 20. század második feléig a köznyugdíjak inkább tükrözték a *szociális segélyezéssel* kapcsolatos hagyományos feltevéseket, mint a *szociális biztonságra* vonatkozó jelenlegi felfogást. A juttatások alacsonyak voltak és főként azt célozták, hogy talapzatot nyújtsanak az idős munkások csökkenő béreihez, és szerény jövedelmet adjanak az özvegyeiknek. A második világháború utáni korai reformok nemigen változtattak ezen. Ahol voltak ilyenek, ott a keresetarányos köznyugdíj-rendszerek helyettesítési aránya alacsony volt. A mindenkinek univerzális egyösszegű ellátást nyújtó, Beveridge típusú reformok céljai között nem szerepelt a *jövedelmbiztonság* garantálása, az, hogy a nyugdíjba vonult dolgozóknak a nyugdíjazás előtti életszínvonal fenntartásához elegendő jövedelmet biztosítsanak. E téren Németország 1957-ben és Svédország 1958-ban vállalták a vezető szerepet, és az 1960-as és 1970-es években változó mértékben, de a legtöbb ország követte a példájukat. Az új rendszer célja az volt, hogy a múltbeli kereseteket tükröző nyugdíjas bért nyújtsanak a nyugdíjasoknak. Ez a nyugdíjbiztosítás azon logikájának érvényesítését jelentette, ami korábban csak az állami tisztviselők és a magán szektorbeli dolgozók vállalati nyugdíjrendszerekben részt vevő kisebbségének kiváltsága volt. Mint az ábra mutatja, ma a nyugdíjrendszerek eltérései ellenére a nyugdíjas népesség (nyugdíjasok) *átlagos* életszínvonala Európában keveset különbözik a népesség többi részének életszínvonalától és az OECD (2001b:27) kiadványa szerint ugyanez a helyzet Kanadában, az Egyesült Államokban és Japánban is. Az idősek és fiatalok közötti rész még kisebb lenne, ha figyelembe vennénk a lakástulajdonlásban lévő különbségeket.³⁹

³⁹ Sokkal nagyobb eltérések vannak az országok között a tekintetben, hogy az országra jellemző jövedelem-eloszláson belül mekkora részt tesznek ki a gazdagnak mondható idősök. A LIS (Luxembourg Income Studies) Olaszországra, Franciaországra, Spanyolországra és Németországra vonatkozó számításai szerint az idős háztartások 30–34 százaléka tartozik a két felső jövedelemkvintilisbe. Svédországban és az Egyesült Királyságban 23 százalék az arány, Finnországban 17, Dániában 14 százalék.

1. ábra *Nyugdíjat kapó háztartásokban élő személyek relatív ekvivalens jövedelme*
(100 = minden személy az adott országban)

Megjegyzés: Egy adott ország teljes népességének (ekvivalens) jövedelmét 100-nak vesszük. A nyugdíjak az öregségi nyugdíjat és a túlélők nyugdíjait tartalmazzák. Az EU-13-ban a nyugdíjat kapó háztartásokban élő személyeknek körülbelül 95 százalékos átlagjövedelmük van. Ezt azt jelenti, hogy a jövedelemmel mért átlagos élet-színvonaluk 5 százalékkal alacsonyabb, mint a népesség egészében.

Forrás: Social Protection Committee on the Sustainability of Pensions, 2001. május.

A nyugdíjasok legutóbbi korcsoportjainak relatív gazdasági státusa azonban nemcsak a jobb nyugdíjak eredménye. A javuló helyzet a korcsoportok történetét is tükrözi. A mai idősök azonosak az aranykor dolgozóival. Ma viszonylag magas jövedelmet kapnak, mert az idős emberek korábbi korcsoportjaihoz képest, akiknek felnőtt kora a nagy válság és a világháború időszakára esett, munkáséveik története is gazdag volt. Ezenkívül a mai nyugdíjasok a munkaképes korú népesség körében jellemző alacsonyabb reálbér-növekedés időszakában öregedtek meg. Ha az elmúlt 25 évben ugyanolyan lett volna a reálbér-emelkedés, mint az azt megelőző 25 évben, akkor a mai nyugdíjasok kevésbé tűnnének gazdagnak, egyszerűen azért, mert a munkaképes korú lakosság jövedelme sokkal magasabb lenne.

Ebből az a tanulság, hogy az idősök jelenlegi gazdasági helyzete bizonytalan útmutatója annak, hogy mi a jó és mi a rossz a meglévő nyugdíjrendszerekben. A helyzetük nemcsak a nyugdíjrendszer milyenségét tükrözi, hanem a korcsoport-specifikus életkilátásokat is. A jövő előrejelzéséhez feltételezéseket kell megfogalmaznunk a következőkkel kapcsolatban: a) milyen lesz a mai dolgozók gazdaságtörténete, mikor elérik az idős kort (viszonylag gazdag, vagy nem); b) feltehetően milyenek lesznek a munkaképes korú népesség gazdasági körülményei a jövőben. Hogyan tervezhetünk a népesség elöregedésének költségeit elosztó rendszert

ilyen bizonytalanság mellett? Mint korábban megjegyeztük, a Rögzített Relatív Helyzet elve nem csak mércét szolgáltat a generációk közötti méltányosság méréséhez, hanem megvan az az előnye is, hogy nem igényli az e paraméterek jövőbeli értékeire vonatkozó feltevéseket sem. Az RRH alapelv lényegében lehetővé teszi az egymást követő korcsoportok változó szerencsését kiegyenlítő generációk közötti kockázatmegosztást.

A rögzített helyettesítése ráta elvvel szemben azonban az RRH alapelvből az következik, hogy a költségek egy részét a jövő nyugdíjasai viselik – a nyugdíjuk alacsonyabb lesz, mint RHR alkalmazása esetén lenne. Ez kérdéseket vet fel a nyugdíjasokon belüli intragenerációs méltányossággal kapcsolatban: hogyan osszuk el ezeket a költségeket úgy, hogy a nyugdíjas népességen belüli legrosszabb helyzetűeknek a legjobb legyen (vagy a legkevésbé legyen rossz)?

Világos, hogy a minden nyugdíjat ugyanolyan arányban csökkentő reformok (például ha az összes nyugdíjat csökkentik 5 százalékkal) nem felel meg ennek a kívánalomnak. Ráadásul az ilyen csökkentésre adott várható viselkedésbeli reakciók növelik a nyugdíjasok közötti egyenlőtlenséget. A megtakarítási szokásokra vonatkozó elemzések eredményei alapján tudjuk, hogy a megtakarítások állandó jövedelemhez viszonyított aránya a jövedelemmel együtt nő, éspedig élesen nem lineáris módon (Diamond and Hausman, 1984). Ennek következtében a kötelező nyugdíjak csökkentésére adott válasz a jövedelemszint függvénye lesz: az alacsonyabb jövedelmű családok kisebb valószínűséggel kompenzálják több önkéntes nyugdíj-megtakarítással a veszteséget, mint a magasabb jövedelműek.

Aligha új az a nézet, hogy az átalakítás költségeit azoknak kellene viselniük, akik erre képesek, és hogy a társadalom leggyengébb tagjait védeni kellene. De hogyan valósítsuk meg ezt? A következőkben a probléma megoldásához az uniós tagországok és a többi OECD-ország tényleges tapasztalatai alapján kétfajta módszert javasolunk a juttatások „célzására”.

Az idős kori szegénység megszüntetése

Az 1960-as évek óta minden OECD-ország kitüntetett jellemzője a szegénység csökkenése az idősek körében. Ma már általánosak a 10 százalék alatti idős kori szegénységi ráták, és több ország elérte az 5 százalékot, vagy az ennél is alacsonyabb arányt (Hauser, 1997; Smeeding and Sullivan, 1998; és 3. táblázat).

A leghatékonyabb szegénység-ellenes rendszerek nem feltétlenül a legköltségesebbek is. A sokat költő Svédország és a keveset költő Kanada egyaránt 5 százalék alatti arányt ért el (lásd ismét Smeeding and Sullivan, 1998), annak eredményeként, hogy mindkét ország nyújt olyan garantált minimumjövedelmet, amely a nagy többséget a szegénységi küszöb fölé emeli. Kanada garantált éves jövedelmet, Svédország pedig garantált minimális nyugdíjat nyújt az időseinek. Mindkét országban más anyagi források meglététől vagy hiányától függ a juttatás, de olyan módon, hogy az jelentősen különbözik a hagyományos rászorultsági alapú (means-test) programoktól. A tradicionális means-test és ezen új módszerek elválasztására érdemes megnézni a különbségeket.

3. táblázat Szegénységi ráta a 65 éven felüli népességben az 1990-es években

<9%	5–9%	10–14%	15–19%	>20%
Kanada	Finnország	Ausztria		Ausztrália
Svédország	Franciaország	Belgium		USA
	Luxemburg	Dánia		
	Hollandia	Egyesült Királyság		
	Németország	Norvégia		
	Svájc	Olaszország		
		Spanyolország		

Forrás: LIS Key Figures, Luxembourg Income Study, 2001

- *Means-test*: az egyének *jövedelem- és vagyon* teszt alapján szereznek jogosultságot a juttatásra, az egyéneknek szegénységre kell jutniuk a jogosultsághoz. Az adó-visszatérítési ráta (az az arány, aminél a juttatást az egyéb jövedelem emelkedésekor csökkentik) jellemzően magas, a 100 százalékot is meghaladhatja. Példa lehet a kiegészítő biztonsági jövedelem (Supplemental Security Income, SSI) az USA-ban. Gyakran az a cél, hogy a népesség egy kis részére (a „szegényekre”) korlátozzák a juttatást. A means-test betolakodó jellege miatt gyakran jelentős stigma társul a juttatás elfogadásához, és így az igénybevételi arány általában alacsony.

- *Jövedelemteszt*: miként az elnevezés sugallja, a jövedelemteszt a jövedelem felmérésén alapul, de nem számít a vagyon, így a jogosultsághoz nem kell szegénynek lenni. A felmérés figyelembe veszi a beruházásból származó kamatot és osztalékot, a jövedelmet eredményező tőkét viszont nem. Az adóvisszatérítési ráta mindig *sokkal* kevesebb 100 százaléknál, így a juttatás nem „csak a szegényeknek” jár, hanem – bár csökkenő arányban, de – sokszor kiterjed a közepes jövedelműekre is. Az implicit modell közelebb áll Milton Friedman negatív jövedelemadó-jához (NJA) és a garantált éves jövedelemhez (GÉJ), mint a „szegényeknél” használt hagyományos means-testhez (lásd Myles and Pierson, 1997). A példánk az idősöknek nyújtott kanadai *garantált jövedelemkiegészítés* (Guaranteed Income Supplement).⁴⁰

- A Finnországban és Svédországban használt *nyugdíjteszt* még korlátozottabb teszt-típus, csak a *köznyugdíj-rendszerekből* kapott jövedelmet veszi figyelembe. A garantált éves jövedelemmel ellentétben a garantált éves nyugdíj biztosítása a szerepe. A csak minimum alatti ellá-

40 Minden NJA-modellt három paraméter határoz meg: a *garantált szint* (az egyéb jövedelemmel nem rendelkező embereknek nyújtott juttatás), az *adóvisszatérítési arány* (az a ráta, amelynél a juttatásokat csökkentik, ha az ellátott jövedelemhez jut), és a *kitörési pont* (az a jövedelemszint, amelynél megszűnik a juttatás). Magas garantált szint kívánatos ahhoz, hogy megfelelő jövedelmet kapjanak az emberek, és alacsony adóvisszatérítési arány szükséges a munkaösztönzés fenntartására. De ez a kombináció azt jelenti, hogy a kitörési pont nagyon magas és magasak a költségek is. A gyakorlatban minden NJA-javaslatot két részre osztanak, annak érdekében, hogy féken tartsák a kiadásokat és megőrizték a munkaösztönzést. Az egyik pillért azoknak szánják, akiktől nem várják el a munkavégzést (pl. az idősök); itt magas a garantált szint, magas az adóvisszatérítési ráta és alacsony a kitörési pont. A munkavégzésre képeseknek szánt másik pillérben jellemzően alacsonyabb az adóvisszatérítési arány, magasabb a relatív kitörési pont, de alacsonyabb a garantált szint.

TANULMÁNYOK

táshoz elég kereseti és járulékfizetési múlttal rendelkezőknek egy csúszó skálájú nyugdíjkiegészítést ad. Természetesen, ahol a nyugdíjasok jövedelmének egésze, vagy nagy része a köznyugdíj-rendszerből származik, a jövedelemteszt és a nyugdíjteszt megkülönböztetése pusztán formális dolog.

Az átlagos életszínvonal alakulásához indexált szegénységi szint fölötti minimum garantálása mindenki számára a legtöbb uniós tagországban elérhető közelségben van, mivel a munkaképes korú családokkal összehasonlítva jellemzően csekély a szegény idősök szegénységi rése (a család jövedelme és a szegénységi szint különbsége) (lásd 4. táblázat).

4. táblázat Az idős kori szegénység megszüntetésének költségei, országjelentések becslései az 1990-es évekre

Ország (év)	Időseket tartalmazó szegény háztartások (ezer)	Szegénységi rés (helyi valuta)	Költségigény a GDP százalékában
Kanada (1994)	118,0	1591	0,025
USA (1997)	5565,9	2931	0,201
Finnország (1995)	21,7	3708	0,015
Norvégia (1995)	60,6	6612	0,043
Svédország (1995)	27,2	10524	0,017
Hollandia (1991)	36,9	5312	0,036
Németország (1989)	633,8	3617	0,080
Franciaország (1994)	664,1	8083	0,073

Megjegyzések: Költségigény a GDP százalékában = (szegény háztartások x szegénységi rés)/GDP. A becslések alapja a következő cél: a 65 éven fölül lévő idősöket tartalmazó háztartások jövedelmének kiegészítése, hogy elérjék a mediánjövedelem 50 százalékát. A számítás figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy ez megváltoztatja az általános elosztást és így a mediánt is.

Forrás: LIS Databases és OECD National Accounts

Az idősök magas garantált éves jövedelemmel, vagy minimális nyugdíjjal való ellátása kevésbé problémás, mint ha munkaképes korúaknak nyújtunk hasonló jövedelmeket, mert a munkaösztönzés kérdése nem játszik szerepet.⁴¹ A jövedelemeloszlás bizonyos szegmenseiben a magas garantált minimum hatással lehet a megtakarítási szokásokra, de ez valószínűleg rövid ideig hat – a dolgozói karrier vége felé –, amikor már ismert a több vagy kevesebb megtakarítás nyugdíjra gyakorolt hatása.

A szegénységi szint fölötti garantált minimumot tartalmazó alapszociális rendszer kiépítése vagy megerősítése segíthet a korábban ismertetett, s a nyugdíjreformmal kapcsolatos többszörös dilemma megoldá-

41 A munkaképes korú családokban az a szint, amelyenél a szociális juttatások hatnak a munkaösztönzésre, a bérelőzlástól függ. Ha nagyarányú a béregyenlőtlenség (pl. ha az alacsony fizetésűek a medián bér körülbelül 40 százalékát keresik), a magas garantált szintnek erősebb ellenőztő hatása lesz, mint ha kisebb mértékű a béregyenlőtlenség (például, ha az alacsony fizetésűek a medián 70 százaléka körül keresnek).

sában. Meghúz egy olyan vonalat, amelyen túl a leghátrányosabb helyzetű nyugdíjasokra a népesség elöregedéséből fakadó pótlólagos költségekből *semmi* sem hárul, és így eleget tesz a generáción belüli igazságosság legalábbis minimális követelményének. Mivel a garantált éves jövedelem, vagy garantált nyugdíjminimum interperszonális redisztribúcióval jár, finanszírozási forrásként inkább a (jövedelemadóból, fogyasztási adóból, vagy más adónemből származó) adóbevételek, és nem a béradó jöhetnek szóba. A béradók az összes költséget a munkaképes korú népességre terhelik, ami az adott népességen belül perverz elosztási hatásokat eredményez. Ha a kiadások nagy, vagy növekvő részét általános adóbevételekből finanszírozzuk, akkor nagyon hatékony eszközt kapunk arra, hogy a nyugdíjasok és a munkaképes korúak fizetőképességéhez igazítva osszuk újra a népesség elöregedésének költségeit, mivel a fiatalabbak és idősebbek is fizetnek jövedelemadót és fogyasztási adót.

Az idős kori szegénység megszüntetésének költségei magasabbak azokban az országokban, amelyekben nagyobb a dolgozók közötti jövedelemegyenlőtlenség, mivel ezekben több ilyen juttatásra jogosult nyugdíjas lesz. E pótlólagos költségeket nevezhetnénk „egyenlőtlenségi adónak”, amelyet az azzal kapcsolatos előzetes feltevés figyelembe vételével kell kiszámítani, hogy a munkás évek alatti béregyenlőtlenségnek milyen hatása van a foglalkoztatásra és a munkaerőpiac rugalmasságára.

A nyugdíj modern intézménye azonban sokkal több annál az ígéretnél, hogy a nyugdíjasok nem lesznek szegények. A második világháború utáni nyugdíjszabályok tükrözik az ennél sokkal többet ígérő intézményi fejlődést. Ez az ígéret az volt, hogy a többség nyugdíjas korában is megőrzi a nyugdíjazás előtt elért életszínvonalát.

Mindez ahhoz a következtetéshez vezet, hogy megfelelő minimális biztonságot nyújtó rendszer megléte esetén a köz- vagy kötelező nyugdíjjuttatások csökkentéséből származó fő kihívást a nyugdíjcsökkentésnek azokra az átlagos vagy átlag alatti keresetű dolgozókra gyakorolt valószínű hatása jelenti, akik a jelenlegi szabályok alapján jóval a garantált minimum fölötti nyugdíjat kapnának. A kihívás ezen felül a nemek közötti egyenlőséget is érinti. Az alacsonyabb köznyugdíjából eredő jövedelemvesztés elosztása a nőket jobban érinti, mert a férfiakkal összehasonlítva aktív éveik alatt általában alacsonyabb a fizetésük és hosszabb ideig élnek.

A keresetarányos rendszereken belüli redisztribúció racionalizálása

Bár a keresetarányos nyugdíjrendszerek látszólag a korábbi egyéni kereseteket és járulékbefizetéseket tükrözik, minden rendszer hagyományosan tartalmaz jelentős interperszonális transzfereket és keresztámogatásokat lehetővé tevő megoldásokat. A kilencvenes években a „méltánytalanoknak”, „perverznek”, vagy „idejétmúltaknak” minősített transzferek és keresztámogatások (amilyenek például a közalkalmazottaknak nyújtott speciális privilégiumok) megszüntetése sok országban a költségcsökkentés hatékony eszközéül szolgált. Ugyanakkor azonban az is általános volt,

TANULMÁNYOK

hogy a megtakarítások egy részét a most legitimnek tartott igényekkel fellépő gazdag csoportok kapták, új interperszonális transzferek formájában. A redisztribúciós rendszerjellemezőknek az ilyen „racionalizálása”, amit a nagyobb méltányosság, vagy a társadalmilag kívánatos elosztási célok világosabb érvényesítése elérésére hajtottak végre, a politikai döntéshozók számára hatásos eszközt szolgáltat a rawlsi probléma megoldására a nem szegények körében.

Az 1990-es évek reformjai például Olaszországban és Svédországban eltörölték az utolsó (vagy legjobb) évek keresetén alapuló nyugdíjszámítási szabályokat. Az OECD (1988:68) kimutatta, hogy az utolsó évek keresetén alapuló számítások a magasabb jövedelmű csoportoknak kedveznek, mivel az ő bér/életkor pályaképük egy fölfelé irányuló egyenest mintáz, míg az alacsonyabb jövedelműek bér/életkor pályaképe inkább púpos mintázatú (vagy legalábbis hamarabb ellaposodik). A svéd nyugdíjakat korábban a legjobb tizenöt év alapján számították ki. Olaszországban a kalkuláció alapja a magánszektorban dolgozóknál az utolsó öt év volt, a közalkalmazottaknál pedig az *utolsó év*. Mindkét országban változtak a szabályok, az új feltételek alapján a juttatásokat az összes munkában töltött év keresetének átlaga alapján számítják. Az „utolsó, vagy a legjobb évek” modellt használó többi ország is hasonló irányba mozdul el (5. táblázat).

5. táblázat A nyugdíjszámítás alapjául szolgáló évek számának változása az „utolsó/legjobb évek” modellt használó rendszerekben

Ország	1986	1997
Ausztria	10	15
Franciaország	10	25
Norvégia	20	20
Olaszország	5	összes év
Spanyolország	8	8
Svédország	15	összes év

Forrás: OECD, *Reforming Public Pensions*, Paris, 1988; Social Security Administration, *Social Security Around the World, 1986/1997*, Washington: Office of Research and Evaluation, 1986/1997.

A többi változás hatásai már bizonytalanabbak, mivel nem az interperszonális transzferek megszüntetését, hanem a *célzottságuk* erősítését jelentik. A múltban sok ország által alkalmazott egyik, jellemzően a nőket előnyben részesítő módszer volt a járulékfizetési periódusok kiigazítása annak érdekében, hogy segítsék a nem szabályos dolgozói karrierrel rendelkezőket. Ahelyett, hogy mondjuk negyven évnyi munka alapján állapították volna meg a nyugdíjakat, a svéd dolgozók teljes nyugdíjához elég volt harminc év járulékfizetés. Az olasz dolgozók csak egyszerűen a ledolgozott évek (magánszektorban 35, a közszektorban 25 év) alapján igényelheték a nyugdíjat, ami sokaknak lehetővé tette, hogy az ötvenes éveik elején a teljes nyugdíjjal menjenek nyugdíjba (ők az úgynevezett

„baba nyugdíjasok”). Ez a munkaerőpiacra való belépés éve és a foglalkoztatási szektor alapján feltűnően különböző „megtérülési rátákat” (és implicit transzfereket) eredményezett. A reformoknak a juttatások összes befizetett járulékra alapozásával mindkét országban csökkentették ezeket a transzfereket.

A reformok azonban nem szüntették meg a nem szabályos dolgozói karrierrel kapcsolatos védelmet. Ehelyett a nem szabályos dolgozói karrierrel szembeni szociális védelmet célzottá tették, hogy védelmet nyújtsanak a munkaerőpiacról való kilépés egyes formái esetén, amelyek jellemzően a gyermek- és idősgondozáshoz, illetve munkanélküliséghez (biztosítható kockázatok) kötődtek. Az új rendszerben a nők (és a férfiak) kompenzációt kapnak a gyermek- és idősgondozás miatti rövidebb dolgozói karrierért, de a házastársnak végzett háztartási munkáért nem. A férfiak (és a nők) pontokat kapnak a munkanélküliség és munkaképtelenség (biztosítható kockázatok) periódusaiért, de a biztosítással nem fedezett, alkalmazáson kívül töltött időszakért nem.

Az 1995-ös svájci reform különösen feltűnő, mivel a nemek közötti egyenlőség megvalósítása volt a célja és országos népszavazásnak kellett jóváhagyni (Bonoli, 1997). Az Egyesült Államokhoz hasonlóan a feleségét eltartó férfi jogosult volt a saját nyugdíjjogosultságának 150 százalékát jelentő „házaspári nyugdíjra” – olyan gyakorlatról van szó, amely aránytalanul kedvezményezte a magasabb jövedelmű családokat (Meyer, 1996). A nőszervezetek vezetésével sikeresen követelték a házaspári nyugdíj megszüntetését. Az új rendszerben a házaspár által a házasság időtartama alatt befizetett összes járulékot összeadják, elosztják kettővel és mindkettő megkapja az így számított fél járulékrészt. Elég meglepő módon azonban a 16 éven aluli gyerekeket nevelő házaspárok ma a minimális nyugdíj háromszorosát kitevő kereset (az átlagbér 56 százaléka) után fizetendő járulékösszeggel megegyező pótlólagos kiegészítést kapnak. A gyereknevelésért tehát jár kiegészítés, a házastársnak nyújtott háztartási munkáért viszont nem. Az eredmény az, hogy a gyermektelen családok keresztmogatást nyújtanak a gyermekeseknek.

A nyugdíjasok közötti redisztribúció racionalizálásának e példái azt szemléltetik, hogy milyen hatású az a hagyományos keresetarányos nyugdíjrendszerek átalakítására irányuló, általánosabb stratégia, amely egyszerre erősíti a generációk közötti és a generáción belüli méltányosságot. A költségvetés hatásos eszközének bizonyult az az átalakítás, amely megszüntette a ma idejétmúltnak tűnő, vagy a jobb helyzetűeket előnyösen érintő horizontális keresztmogatásokat a járulékalapú programokban. Ugyanakkor a mai szükségletekre jobban válaszoló interperszonális transzferek (például a gyermek- és idősgondozásért nyújtott kiegészítő támogatások) létesítése szintén hatásos eszköz ahhoz, hogy modernizálják a hagyományos keresetarányos rendszereket, a családok mai szükségletei kielégítése érdekében. Ha határozottan végzik, a jól célzott interperszonális transzferek növelése és kibővítése a járulékalapú keresetarányos rendszereken belül olyan eszközt ad a politikusok kezébe, amellyel ellensúlyozni lehet a nyugdíjreform nyomán egyébként kialakuló negatív elosztási következmények sorát. Ugyanilyen fontos, hogy a reform eredményeként a jóléti állam refinanszírozásával új keret jön létre

a népesség elöregedéséből származó költségeknek mind a dolgozó, mind a nyugdíjas népességen belüli elosztásához.

A nyugdíjkiadások refinanszírozása: generáción belüli igazságosság a fiataloknak

A finanszírozási oldalról tekintve a rögzített relatív helyzet alapelv azt is jelenti, hogy a népesség elöregedéséből származó nagyobb nyugdíj-költségek arányos részét a munkaképes korúak viselik, vagyis nőnek a járulékok. Ha azonban e költségek finanszírozását a gyermekeket, vagy egyéb körülményeket figyelmen kívül hagyó azonos rátájú adóra (azaz mindenkire nézve azonos rátájú béradó) alapozzuk, az egyértelműen ellentétes azzal az elképzeléssel, hogy a pótlólagos költségek elosztásának alapszabálya a munkaképes korú népességen belüli legrosszabb helyzetűek legnagyobb előnye (vagy legkisebb kára).

Reynaud (1995) elemzése szerint az 1990-es években a keresetarányos rendszereken belüli redisztribúció racionalizálására irányuló reformok fő célja az volt, hogy átláthatóvá tegyék a béradón alapuló programok járulékalapú és „szolidarisztikus” (redisztributív) elemei közötti megosztást. A kettő világos kettéválasztása megteremti annak lehetőségét, hogy a szolidarisztikus elemeket béradó helyett általános adóbevételekből finanszírozzuk, ami enyhíti az előzőre nehezedő nyomást, és nagyobb bevételi alapra teríti szét az elöregedő társadalom tranzíciós költségeit.

Franciaországban és Németországban pártvezetőkkel és szakszervezeti tisztségviselőkkel készített Bonoli-interjúk (1997) feltűnő bizonyítékokat szolgáltatnak e stratégia tudatos jellegére. Egy francia szakszervezeti vezető szavaival „a járulékalapú juttatásokat a fizetéseken alapuló járulékokból kell finanszírozni. Ezzel szemben a nem járulékalapú ellátásokat a költségvetésből kell finanszírozni.” Tuchszirer és Vincent (1997) hasonló logikát mutat ki a spanyol szociális biztonsági rendszer reformjáról az összes párt részvételével született megállapodás, a Toledói Egyezmény mögött.

A nyugdíjkiadások növekvő részének általános adóbevételeken alapuló finanszírozása hathatós eszközt szolgáltat ahhoz, hogy a munkaképes korúak és nyugdíjasok között is a fizetőképességre alapozva osszuk újra a népesség elöregedésének költségeit. A nyugdíjasok nem fizetnek béradót, jövedelem- és fogyasztási adót azonban igen.⁴² Feltételezve, hogy a gazdagabbak mindkét népességcsoportban magasabb adókat fizetnek, a nyugdíjkiadások általános adóbevételekből finanszírozott részével arányosan nő a részesedésük a demográfiai változásokkal kapcsolatos pótlólagos költségekből.

Ugyanakkor a nagyobb átláthatóság olyan *politikai* keretet teremt, amelyen belül felvethetők a redisztribúciós kérdések. Az expanzió idő-

⁴² Nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy jelentős előnyei lehetnek a „címkézett” társadalombiztosítási járulérendszernek, ha a járulékok az összjövedelmen alapulnak és – különösen a jövedelem-eloszlás alsó régióiban – valamilyen mértékű progresszivitást biztosítanak, valamint figyelembe veszik a családnagyságot.

szakában a jövedelembiztonsági rendszer sok (köztük néhány negatív újraelosztást eredményező) redisztributív jellemzőjét elrejtették a technikai rendelkezések sokaságában. Ez a gyakran tudatos stratégia abból a feltételezésből indult ki, hogy az elrejtés politikailag kivihetőbbé teszi a redisztribúciót (Derthick, 1978). A nagyobb átláthatóság lényegét tekintve újrapolitizálja azt a kérdést, hogy mekkora redisztribúciót, és kiknek. Mindezek alapján nem feltételezhetjük azt, hogy a reformnak kizárólag üdvös hatásai lesznek. Például az új pótlékok relatív értékétől és a munkaerő-piaci részvétel jövőbeli alakulásától függ majd, hogy a dolgozó nők a járulékfizetési időszak meghosszabbítása, illetve a gyerek- és idősgondozásért kapott pótlékok összegzett eredményeként győztesek vagy vesztesek lesznek-e. Inkább az a lényeg, hogy az új szerkezet megteremti a politikások számára azt a lehetőséget, hogy szisztematikusan foglalkozzanak a redisztribúciós dilemmákkal, melyek a hagyományos ellátásfüggő felosztó-kirovó rendszer átalakítása során adódtak. Az eredmények bizonytalanok, de ez a bizonytalanság inkább a politikai erők és a politikai képviselőintézményei közötti egyensúlyt, és nem a piac vagy a demográfia személytelen erőit tükrözi.

Ha akár csak lépésenként is, de határozottan folytatjuk a reformot, a korábban vázolt reformelképzeléssel kapcsolatos stratégia, legalábbis hosszabb távon, potenciálisan alapvetően megváltoztatja az idős kori biztonság hagyományos társadalombiztosítási modelljét. A juttatási oldalon az RRH alapelvvel kapcsolatos csökkentéseket részlegesen ellensúlyozzák a rosszabb helyzetű nyugdíjasoknak biztosított új, vagy kiterjesztett interperszonális transzferek. A finanszírozási oldalon e pótlólagos kiadások fedezetét nem a magasabb béradók jelentik, hanem a nyugdíjasok és nem-nyugdíjasok körében is a fizetőképesség arányában fizetett általános adóbevételek. A juttatási oldalon az lesz a következmény, hogy idővel a (valószínűleg a második és harmadik pillérben is megtakarításokkal rendelkező) magasabb jövedelmű családok esetében valamelyest csökken a közszektor biztosítási rendszereiből kapott ellátás keresethelyettesítő funkciója.⁴³ És idővel nő a jövedelembiztonsági rendszer egészének általános adóbevételeken alapuló finanszírozása. A folyamat „végén” országonként eltérő lesz a pontos összetétel, mivel a kiindulópontot illetően is nagy változatosság tapasztalható, és feltételezésünk szerint a stratégiát csak a népesség előregedéséből adódó nyugdíjkiadások *változásának* allokálására alkalmazzák.

43 Sietve hozzátesszük azonban, hogy semmi lényegi akadálya sincs annak, hogy a második pillér munkáltatói nyugdíjai a kívánatos társadalmi célok elérését segítő interperszonális transzfereket tartalmazzanak.

Nyugdíjreform, a nemek közötti szerződés és a gondozómunka

A nemek közötti egyenlőséggel és méltányossággal összefüggő kérdések jóval túlmennek a népesség elöregedéséből eredő nagyobb nyugdíjkiadások allokálásának itt tárgyalt problémáin. Főként olyan kérdéskörökről van szó (a nemek közötti egyenlőség erősítése a munkában és a gondozó munka nemek közötti egyenlőtlen megoszlásából eredő hátrányok kompenzálása), amelyek a népesség elöregedése nélkül is jelentkeznének. De, mint korábban hangsúlyoztuk, ezek olyan kérdések, amelyek tágabb gazdasági és társadalmi jelentősége drámai módon növekszik a népesség elöregedése következtében. Már utaltunk arra, hogy milyen fontos az elöregedő társadalmakban a nők magas szintű foglalkoztatása. A könyv 2. és 3. fejezete foglalkozott azzal, hogy ez milyen problémákat vet fel a gyermekgondozásban. E záró részben az idősgondozás szintén ide tartozó kérdéséhez fordulunk, ahhoz a tevékenységhez, amely exponenciálisan nő az elöregedő társadalmakban, és amely sokáig a lánygyermek, menyek és idősödő feleségek kizárólagos feladata volt.

A népesség elöregedése két okból hozta előtérbe ezt a kérdést. Először, mert az idősek legnagyobb kockázatú része, a 80 év fölötti „legidősebb idősök” létszáma sokkal gyorsabban nő, mint az idősek általában. Másodsorban, mert az igényekhez képest csökken a gondozásra szoruló idősöknek nyújtott gondoskodás háromnegyedét (OECD, 1996:63) végző, hagyományos informális gondozók kapacitása. Az emelkedő életkor azt jelenti, hogy a házastársak (jellemzően a feleségek) egymás számára nyújtott gondoskodása abban a korban érvényesül, mikor csökkent a gondozóképeség. A csökkenő termékenység folytán kevesebb a gondozás szempontjából számításba vehető (elsősorban nő) nem idős rokon, a korábbiakhoz képest ezek is még nagyobb valószínűséggel dolgoznak. Nem célunk itt, hogy szisztematikus áttekintést adjunk az idősek házigondozásával és a nekik nyújtott tartós gondozással kapcsolatos kérdésekről, ehelyett csak fontos párhuzamokra szeretnénk rámutatni az általunk tárgyalt család- és nyugdíjpolitikával.

Az életkorhoz hasonlóan az idős kori elesettség kezdete és időtartama is megijósolhatatlan, és így biztosítható kockázat, amelyre jelenleg nincs, vagy nagyon csekély a piaci kínálat. Az USA-ban a tartós gondozásra vonatkozó biztosítás kialakuló piaca tele van különböző problémákkal és még mindig szerény a kiterjedése (OECD, 1996:39–40), a helyzet a kötelező társadalombiztosítási nyugdíjak elterjedése előtti világra emlékeztet.

Mint az újabb historiográfiai kutatások (Haber and Gratton, 1994) kimutatták, a kötelező nyugdíjak előtti világban még mindig kivételes volt az intenzív idős kori szegénység. Ez főként azokat az időseket jellemezte, akiknek vagy nem voltak dolgozó felnőtt gyermekei, vagy ha voltak, akkor azok nem tudták vagy nem akarták az öregedő szülei csökkenő jövedelmét kiegészíteni. Ebben az értelemben a kötelező társadalombiztosítási nyugdíjak olyan kockázatmegosztó formát jelentettek, amelyek nemcsak a saját életkor kockázatával szemben (azaz az időseknek), ha-

nem a szülők életkorának kockázatával szemben (azaz a dolgozó gyermekeknek) is védelmet nyújtottak, akik kötelező feladata volt korábban az idős szüleik pénzügyi támogatása. Ehhez hasonlóan a mai közfinanszírozású tartós gondozás és házi segítség nemcsak az ellátásban részesülő gondozásra szoruló idősök számára jelent jóléti előnyt, hanem felnőtt gyermekeknek és más családtagjaiknak is, enélkül ugyanis rájuk hárulna a gondozómunka.

A gyermekgondozáshoz hasonlóan az idősgondozó munka is még mindig jórészt a nőkre hárul, és az elsőhöz kapcsolódó megállapításaink nagy része kis módosítással alkalmazható az utóbbira. Implicit módon ezt ismerik fel azok az országok, amelyek nyugdíjszabályai gyermekgondozás és idősgondozás esetén kiegészítést biztosítanak. A nemek közötti egyenlőség eléréséhez figyelembe kell vennünk a nőknek az életciklus mindkét végén végzett gondozómunkáját.

Következtetések

A népesség előregedése nem új jelenség. A nyugati társadalmak már jóval több mint száz éve „öregszenek”. A mi nemzedékünk olyan világban nőtt fel, amelyben a korábbi generációkhoz képest sokkal több szülő és nagyszülő élt, a gyermekeink és unokáink világában pedig még több idős ember él majd. A 20. században nagy változások zajlottak le az élet minőségét illetően, de e változásoknak nem sok közük volt a népesség korszerkezetének átalakulásához.

Ezzel szemben a legtöbb ember számára új jelenség a modern „nyugdíjba menetel”, a meghosszabbodott nyugdíjas időszak, amely elsősorban a gazdagság, és nem a munkaképtelenség eredményeként alakult ki. E változás egyrészt a növekvő gazdagság, másrészt a második világháború utáni „nyugdíjforradalom” következtében ment végbe, ami egyenlőtlen mértékben ugyan, de kiterjesztette az új gazdagsághoz való hozzájutást az idősebb háztartások többségére. A kérdés nem az, hogy túléljük-e a népesség előregedését (túl fogjuk élni). A népesség előregedésének fenyegető felgyorsulása fényében inkább azok a nagy kérdések, hogy vajon fennmarad-e a modern nyugdíjrendszer, és ha igen, milyen formában, milyen költségekkel és kiknek. Különösen fontos kérdés, hogy a népesség előregedéséből adódó (az államháztartásra nehezedő) pénzügyi nyomások erodálják-e a második világháború utáni nyugdíjreformok szülte a nyugdíjhoz jutás kiegyenlítésében mutatkozó demokratikus nyereségeket.

Nem sok kétségünk van afelől, hogy a gazdag, különösen pedig a gazdag kétkeresős háztartások számára továbbra is a nyugdíjas időszak meghosszabbodása lesz a gazdasági életciklus természetes befejezése. Mivel a szegényebbek sokkal inkább függnek a köznyugdíjaktól és egyéb (pl. egészségügyi) szolgáltatásoktól, a népesség előregedéséhez kapcsolódó politikai kockázat az, hogy a közszeaktor reformjai nagyobb egyenlőtlenséghez vezethetnek a nyugdíjakhoz való hozzájutásban, és megakadályozzák a nyugdíjazási esélyek (pl. nők és férfiak közötti) még teljesebb demokratizálását.

Mi legyen akkor a válasz? Az erős alapbiztonságot nyújtó programok és a keresetarányos programokon belüli, megfelelően kialakított kereszt-támogatások kombinációja hatásos eszközt jelent az időseket érintő generáción belüli igazságosság erősítésére, valamint a nyugdíjjogosultságok férfiak és nők közötti demokratizálására. Mindkét stratégia úgy változtatja meg a bevételi források és a juttatások összetételét, hogy ez a nyugdíjasokon és a dolgozókon belül is lehetővé teszi a fizetőképességhez igazodó költségallokációt.

A hagyományos felosztó-kirovó rendszer jól használható a népesség előregedéséből eredő intergenerációs dilemma szemléltetésére. A szokásos ellátásfüggő szabály a népesség-előregedés összes költségét a munkaképes korú lakosságra terheli, ami azonban megoldásként összeegyeztethetetlen a generációk közötti méltányosság alapelveivel. De ugyanígy elfogadhatatlan a rögzített járulékrátán alapuló modell is. Ezek alternatívájaként Musgrave „rögzített relatív helyzet” megoldását javasoltuk, amelyben az egy főre eső keresetek (nettó járulékok) és a (nettó) juttatások arányát úgy állapítják meg, hogy azután változatlanul tartják ezt az arányt. E megoldásnak számos előnye van. A népesség és a termelékenység változásával kapcsolatban is igazságos kockázatmegosztást biztosít, és szükségtelenné teszi, hogy a jövőre vonatkozó, bizonytalan és kockázatos előrejelzésekre alapozott terveket kelljen készítenünk. Mivel a tényleges kimenetek előre megjósolhatatlanok, bármely új nyugdíjtervvel kapcsolatban az a legfontosabb követelmény, hogy elegendő rugalmasságot biztosítson a jövőbeli generációknak a fiatalok és idősek változó körülményeihez való alkalmazkodáshoz.

E stratégia megvalósítása – melynek során a nyugdíjasok fogyasztását változtatás forrásokból finanszírozzák – természetesen vitán felül összetettebb feladat. De paradox módon azoknak az országoknak, amelyekben nagyobb a közszektor súlya a nyugdíjkiadásokban, történelmi előnyük van a problémák megoldásában. A köznyugdíj-rendszerek 1970-es évektől érzékelhető megérése és a kedvezőtlen gazdasági feltételek együttesen arra késztették az érintett országokat, hogy már jóval a következő negyedszázadban minden országban végbemenő demográfiai váltás előtt foglalkozzanak a nyugdíjköltségek alapvető kérdéseivel. Már sok tapasztalatot szereztünk a nagy társadalombiztosítási felosztó-kirovó rendszerek megreformálását célzó kísérletekből. Ismertek a dilemmák és választási lehetőségek, és van némi jártasságunk a problémák kezelésében. Azokban az országokban, ahol nagyobb szerepet játszanak a várományfedezeti vállalati rendszerek és az adókedvezménnyel támogatott egyéni nyugdíj-megtakarítások, a generációk közötti igazságosság és generáción belüli méltányosság társadalmi céljainak eléréséhez szükséges a politikai eszközök és az alternatív stratégiák elosztási következményeinek mérésére használt számviteli módszerek nagyarányú változása. A nagyobb magán szektor nem jelenti azt, hogy a piacra bizzuk a feladatot, ez csak azzal jár, hogy különbözik a stratégia: a nyugdíjköltségek igazságos és méltányos elosztása jobban függ a szabályozástól és az adópolitikától ott, ahol nagyobb a magán szektor szerepe.

A munkaképes korú népesség foglalkoztatásának maximalizálása és az idősebb dolgozók tényleges nyugdíjba meneteli évének emelése – kü-

lönösen azokban az országokban, ahol alacsony a foglalkoztatási szint (lásd 5. táblázat korábban) – az egyik leghatásosabb, de egyúttal valószínűleg az egyik legnehezebben megvalósítható eszköz a nyugdíjkiadások növekedésének megfékezéséhez. Az egészségesebb és tanultabb idősebb dolgozók képesek a további munkára, de nem valószínű, hogy hajlandóak is erre, ha nincsenek egészségesebb és jobb munkahelyek.

A népesség előregedéséből adódó elosztási kihívásokra összpontosítva nem merítettük ki a témát. Talán a tárgyalt kérdésekkel kapcsolatos mai vitákban a legnagyobb „csend” az alapvető demográfiai változások generációk közötti – örökösödés, vagy az idősebb szülők és felnőtt gyermekeik közötti transzferek formájában zajló – vagyonátadásán mérhető, potenciálisan óriási hatása körül érzékelhető.⁴⁴ A termékenység változásai és a nők emelkedő munkaerő-piaci részvétele kétségkívül olyan hatalmas intergenerációs tölcserő-teremtőnek a generációk közötti vagyonátadásban, amiről keveset tudunk, és még kevesebbet értünk. Bár a következmények aprólékos feltérképezése nehéz, a megérzés aritmetikája könnyű. A három- és négygyermekes családokról az egy- és kétgyermekes családokra történt, kétkeresős háztartásokkal *kombinált* demográfiai váltás is létrehozta a maga győzteseit és veszteseit a következő és azt követő generációkon belül. A generációkon belül a gazdag családból származó, kevés testvérral rendelkező gyerekek lesznek az intergenerációs lottó nyertesei. A „lottó” természetesen mindig jelen volt, de a népesség előregedése és az új családformák emelték a tétet. A „szerencsés” kevesek, vagy talán sokak „nyugdíjba vonulásra” vonatkozó döntése – mikor és mennyit dolgozzanak – a jövőben valószínűleg kevésbé függ majd a saját dolgozói karrierjüktől, és inkább múlik a szüleik dolgozói karrierjétől (és élettartamától). Ha így történik, akkor az „osztály jellegű” és intergenerációs öröklés problémája az életciklus végén és elején is nőni fog.

Fordította Nyilas Mihály

Irodalom

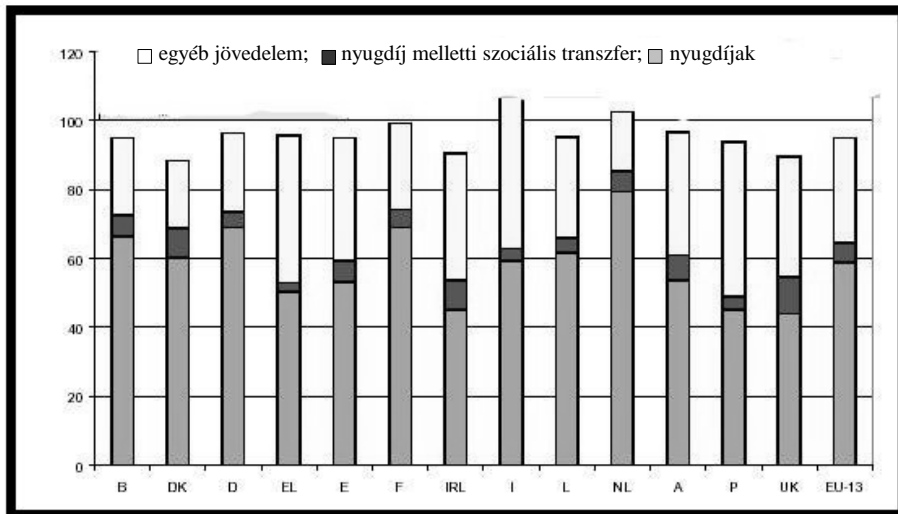
- Adema, W. (1997). What do Countries Really Spend on Social Policies? A Comparative Note. *Economic Studies* 28:153–67
- Barr, N. (2001). *The Welfare State as a Piggy-Bank: Information, Risk, Uncertainty, and the Role of the State*. Oxford: Oxford University Press
- Bonoli, G. (1997). Switzerland: Institutions, Reforms and the Politics of Consensual Retrenchment. In J. Clasen (ed.) *Social Insurance in Europe*. Bristol: The Policy Press, 109–29.
- Burtless, Gary and Quinn, Joseph (2001). Retirement Trends and Policies to Encourage Work among Older Americans. In P. Budetti, R. Burkhauser, J. Gregory, and H. A. Hunt (eds) *Ensuring Health and Income Security for an Aging Workforce*, Kalamazoo, Mich.: Upjohn Institute

⁴⁴ Különösen érdekes, hogy a csak az adókra és transzferekre koncentrált „intergenerációs könyveléssel” kapcsolatos szakosos értekezések semmit sem mondanak erről a témáról.

TANULMÁNYOK

- Davis, E., P. (1995). *Pension Funds, Retirement Income Security and Capital Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Derthick, M. (1978). *Public Policy for Social Security*. Washington, DC: Brookings
- Diamond, P., and Hausman, J. (1984). Individual Retirement and Savings Behaviour. *Journal of Public Economics*, 23: 81–114.
- European Commission (2000e). *The Future Evolution of Social Protection from a Long-Term Point of View: Safe and Sustainable Pensions*. Communication from the Commission, Brussels
- European Commission (2001d). *Supporting National Strategies for Safe and Sustainable Pensions through an Integrated Approach*. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, and the Economic and Social Committee. Brussels, 3 July.
- Ginn, J., Street, D., and Arber, S. (eds.) (2001). *Women, Work and Pensions: International Issues and Prospects*. Buckingham: Open University Press
- Guillemard, A.-M. (2001). Continental Welfare States in Europe Confronted with the End of Career Inactivity Trap: A Major Challenge to Social Protection in an Ageing Society. Paper presented to the Conference of Rethinking Social Protection, Centre for European Studies, Harvard University
- Haber, Carole, and Gratton, Brian (1994). *Old Age and the Search for Security: An American Social History*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press
- Hauser, R. (1997). Adequacy and Poverty among the Retired. Organization for Economic Development and Cooperation, Paris
- Hernes, Gudmund (1976). Structural Change in Social Processes. *American Journal of Sociology*, 32: 513–47.
- Kohli, M. (1995). *Möglichkeiten und Probleme einer Flexibilisierung des Übergangs in den Ruhestand*. Berlin: Freie Universität
- Laslett, Peter, and Fishkin, James (eds.) (1992). *Justice Between Age Groups and Generations*. New Haven: Yale University Press
- Manton, K., and Stollard, E. (1994). Medical Demography: Interaction of Disability Dynamics and Mortality. In L. Martin and S. Preston (eds.), *Demography of Aging*, Washington, DC: National Academy Press, 217–78.
- Moore, K. (2001). The Best of Times and the Worst of Times: Lessons from Recent Reforms of the French Retirement System. *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 29: 443–71.
- Musgrave, Richard (1986). *Public Finance in a Democratic Society, ii: Fiscal Doctrine, Growth and Institutions*. New York: New York University Press
- Myles, J., and Pierson, P. (1997). Friedman's Revenge: The Reform of Liberal Welfare States in Canada and in the United States. *Politics and Society*, 25:443–72.
- Myles, J., and Pierson, P. (2001). The Comparative Political Economy of Pension Reform. In P. Pierson (ed.), *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press
- OECD (1988). *Reforming Public Pensions*. Paris: OECD
- OECD (1996). *Caring for Frail Elderly People*. Paris: OECD
- OECD (1998). *Maintaining Prosperity in an Ageing Society*, Paris: OECD
- OECD (2000a). *Reforms for an Ageing Society*, Paris: OECD
- OECD (2001). *Older Workers. A Statistical Description*. Paris: OECD
- OECD (2001b). *Aging and Income. Financial Resources and Retirement in 9 OECD Countries*. Paris: OECD
- Orloff, A. (2000). Gender Equality, Women's Employment and Welfare States. Paper presented at the annual meetings of the American Sociological Association, Washington, DC, August.
- Orszag, P., and Stiglitz, J. (1999). Rethinking Pension Reform: Ten Myths about Social Security systems. Washington, DC: The World Bank (September)

- Osberg, L. (1998). Meaning and Measurement in Intergenerational Equity. In M. Corak (ed.), *Government Finances and Generational Equity*, Ottawa: Statistics Canada
- Palmer, E. (1998). The Swedish Pension Reform Model: Framework and Issues. Stockholm: National Social Insurance Board
- Reynaud, E. (1995). Financing Retirement Pensions: Pay-as-you-go and Funded Systems in the European Union. *International Social Security Review*, 48: 41–58.
- Schellenberg, G. (1994). *The Road to Retirement: Demographic and Economic Changes in the 90s*. Ottawa: Canadian Council on Social Development
- Schmael, W. (1998). Social Security Pensions Reform in Germany. Paper presented at the annual meetings of the National Academy of Social Insurance, Washington, DC
- Smeeding, T., and Sullivan, D. (1998). Generations and the Distribution of Economic Well-Being: A Cross-National View. Luxembourg Income Study, Working Paper Series, no. 173.
- Street, D., and Ginn, J. (2001). The Demographic Debate: The Gendered Political Economy of Pensions. In Ginn, J., Street, D., and Arber, S. (eds.) (2001). *Women, Work and Pensions: International Issues and Prospects*. Buckingham: Open University Press, 31–43.
- Thompson, D. (1996). *Selfish Generations? How Welfare States Grow Old?* Cambridge: White Horse Press
- Thompson, L. (1998). *Older and Wiser: The Economics of Public Pensions*. Washington, DC: The Urban Institute
- Tuchszirer, C., and Vincent, C. (1997). Un consensus presque parfait autour de la réforme du système du retraite. *Chronique Internationale de l'IRE*, 48:26–30
- Turner, D., Giorno, C., de Serres, A., Vourch, A., and Richardson, P. (1998). The Macroeconomic Implications of Ageing in a Global Context. Ageing Working Papers 1.2. Paris:OECD
- Vanderbroucke, F. (2001). *Social Justice and Individual Ethics in an Open Society: Equality, Responsibility, and Incentives*. Berlin: Springer Verlag
- Wolf, D. (1999). The Family as Provider of Long-Term Care: Efficiency, Equity and Externalities. *Journal of Ageing and Health*, 11. 360–82.
- Wolfson, M., Rowe, G., Lin, X., and Gribble, S. (1998). Historical Generational Accounting with Heterogeneous Populations. In M. Corak (ed.), *Government Finances and Generational Equity*, Ottawa: Statistics Canada

[https://www.scb.gov.uk/~/media/12773309/147](#)

BABKEN V. BABAJANIAN

A jóléti állam leépítése a posztoszocialista Örményországban

A tanulmány a posztoszocialista Örményország szociális ellátórendszerét vizsgálja. Megállapítja, hogy a meglévő formális jóléti rendszer fontos, de csak korlátozott mértékű támogatást nyújt a szegényeknek. A Szovjetunió összeomlása után gyors váltás ment végbe az erős szociális állampolgársági jogoktól a reziduális, piacosított és informális jóléti modell irányába. Ebben jelentős szerepet játszott az örmény állam gyenge pénzügyi helyzete és elégtelen adminisztratív kapacitása. Ezenkívül a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetek – a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap – tanácsára végrehajtott neoliberalis reformok is hozzájárultak az állami szociális ellátások csökkenéséhez. A szerző szerint a túlzott mértékű támaszkodás a piacosított és informális szociális ellátásokra erősíti a jövedelemelosztás és a szolgáltatásokhoz való hozzájutás méltánytalanságait, és magas szociális költségekkel jár a szegények számára. Bár a pénzügyi és intézménybeli korlátok jelenleg csak minimális állami szerepvállalást tesznek lehetővé, hosszú távon a jóléti liberalizmus nem lehet a kizárólagos politikai választás Örményországban. A politikusok az alternatív jóléti rendszerek megismertetésével és a róluk folytatott politikai vitákkal lerakhatják egy aktívabb állam alapjait.

Bevezetés

A korábbi Szovjetunió alacsony jövedelmű országaiban¹ még nem fejlődtek be a gazdasági, szociális és politikai reformok, és a jóléti rendszereik még korai fejlődési stádiumban vannak. Ennek ellenére fontos tanulmányoznunk, hogy milyen jóléti rendszerek, azaz az emberek jólétét segítő intézmények és politikák alakulnak ki ezekben az országokban. Eddig kevesen kísérleteztek a régió országaiban működő jóléti rendsze-

¹ Az alacsony jövedelmű országok: Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia, Kirgiz Köztársaság, Moldova, Tádzsikisztán és Üzbegisztán.

rek értékelésével és típusba sorolásával. Az ENSZ Fejlesztési Programja keretében készült 1998-as Human Development Report (UNDP 1998) az örmény rendszert azzal jellemezte, hogy abban „politikai összeomlás” zajlik. E megállapítást vette át Deacon (2000:150) és Manning (2004:219) is. Manning szerint Örményország az átmeneti országok „dezintegrálódó csoportjába” tartozik. Ez az osztályozás azonban nem felel meg a mai realitásoknak. Az örmény állam már maga mögött hagyta az 1990-es évek „összeomlásának” szakaszát. A szigorú makrogazdasági politika eredményeként ismét megindult a gazdasági növekedés és az elmúlt hét évben csökkent a szegénységi ráta. A gazdasági növekedés 2001-re elérte a GDP 12 százalékát. Az Örmény Statisztikai Hivatal által 2005-ben végzett Integrált Életkörülmény Vizsgálat eredményei szerint 2001 és 2005 között 16-ról 6 százalékra csökkent a mély szegénység aránya, az összegzett szegénységi ráta pedig 51-ről 35 százalékra esett vissza (NSS 2006:18)². 1998 és 2005 között Örményországban a GINI együtthatóval mért jövedelmi szegénység 0,59-ről 0,36-ra csökkent (NSS 2006:30). Az örmény kormány a gyengesége ellenére sem veszítette el a jóléti ellátások nyújtásában játszott szerepét, aktív részt vállalt a szociálpolitika jól körülhatárolható szegmensének alakításában és végrehajtásában. Az állami transzferek korlátozott voltak ellenére továbbra is jelentős jövedelemtámogatást nyújtanak a szegényeknek, és értékük felülmúlja a munkavállalásból, mezőgazdasági termelésből, vagy pénzáttulásokból származó jövedelmet.

A tanulmány először értékeli az örmény jóléti rendszert és meghatározza a poszt szocialista átmenet idején végbemenő szociálpolitikai reform irányát. Megvizsgálja a formális állami szociális ellátások alakulását a Szovjetunió 1990-es évek elején történt összeomlása utáni időszakban és vázolja az informális szektor jóléti szerepét is. A szerző elemzi a szociálpolitikai reform mögötti elveket és tényezőket. Az írás végül a meglévő jóléti rendszer működésének az emberek biztonságára és a szociálpolitikára gyakorolt néhány következményét tárgyalja. A tanulmányban lévő elemzés és értékelés alapját a szerző örmény szociálpolitikában végzett szakmai tevékenysége adja.

A formális jóléti rendszer

A szovjet jóléti állam meghatározó szerepet játszott a legtöbb állampolgár alacsony szintű gazdasági biztonságának megteremtésében azzal, hogy munkahelyet, szociális transzfereket, univerzális ellátásokat, lakást és közszolgáltatásokat nyújtott számukra (Deacon 1983; McAuley 1979,

² Örményországban a jövedelemszegénységet két abszolút szegénységi mutatóval, az általános és az élelmezésbeli (vagy mély) szegénységi küszöbvel mérik. 2005-ben az élelmezésbeli küszöb (13,266 dram) a minimális napi kalóriamennyiséget biztosító élelmiszer mennyiség (élelmiszerkosár) árán alapult. Ugyanebben az évben az általános szegénységi küszöböt (20,289 dram) a minimálisnak tekintett élelmiszer mennyiség árán kívül az alapvető nem élelmiszer jellegű javak és szolgáltatások ára alapján állapították meg. A kormány az élelmezésbeli küszöb alattiakat „a legszegényebbeknek”, vagy „nagyon szegényeknek”, az általános szegénységi küszöb alattiakat pedig „szegényeknek” nevezi.

1991). Hivatalosan a szocialista állam elsődleges céljának tekintették a nemzet jólétének javítását, és a szociális biztonság minden szovjet állampolgár „alkotmányos” joga volt (Wiktorow 1992:184). Az állam minden állampolgár számára garantálta a foglalkoztatást, s ennek révén egyenlő módon, mindenkinek pénzügyi biztonságot nyújtottak. Az emberek jólétében fontos szerepet játszott a lakhatást és az alapvető közszolgáltatásokat és élelmiszereket szubvencionáló árképzési rendszer. Az alkotmány ingyenes oktatást és egészségügyi ellátást biztosított az embereknek. Emellett a szovjet állam univerzális és kategoriális juttatásokat tartalmazó kiterjedt szociális transzferrendszereket és természetbeni ellátórendszereket működtetett, például anyáknak és gyerekeknek adott szociális segélyeket, öregségi és rokkantsági nyugdíjakat, privilegizált csoportoknak (például párttagoknak, élmunkásoknak stb.) nyújtott készpénzes támogatásokat és szolgáltatásokat.

A szovjet jóléti rendszer jelentős haladást ért el a szegénység enyhítésében és az egyenlőtlenség csökkentésében (McAuley 1991:207). Az adathiány miatt nehéz felbecsülni a szegénység tényleges arányát a Szovjetunióban, de a fellelhető mutatók szerint az összes szovjet tagállamban létezett a szegénység, és voltak különböző mértékű szociális és regionális egyenlőtlenségek (Atkinson and Micklewright 1992; Matthews 1986, 1989; McAuley 1979). A kutatók szerint az alacsony keresetek és az elégtelen szociális segélyezés miatt a Szovjetunióban a dolgozók és nem dolgozók (például az idősek és fogyatékosok) bizonyos csoportjai a hivatalos fogyasztási minimum alatt éltek (George and Manning 1980:62–3; Matthews 1986). A szovjet jóléti rendszer szigorú ellenőrzésen és az érdemes és érdemtelen szegények merev elkülönítésén alapult (Stephenson 2006). Így azoktól, akik nem alkalmazkodtak a rendszerhez, vagy eltértek a „normálisnak” és „erkölcsileg elfogadhatónak” gondolttól, megvonhatták a jóléti jogokat. A szovjet jóléti politika alapja az a leninista elosztási alapelv volt, hogy „mindenki a képességei, mindenki a munkája szerint” (McAuley 1991:193). Ez azzal járt, hogy a szovjet állampolgároknak a munkához való jog egyúttal munkavállalási kötelezettséget is jelentett, és akik nem végeztek „társadalmilag hasznos munkát”, azoktól könnyen megvonhatták a jogosultságokat (például a szociális transzferekhez és szolgáltatásokhoz a vállalatokon keresztül lehetett hozzájutni). Ennek ellenére a szovjet jóléti rendszer fontos szerepet játszott abban, hogy a foglalkoztatással, szociális biztonsági juttatásokkal és univerzális ellátásokkal, állami lakástámogatással és közszolgáltatásokkal a legtöbb állampolgár számára biztosították az alacsony szintű gazdasági biztonságot. Falkingham (2005:344) megjegyzi, hogy 1989-ben Azerbajdzsán kivételével az összes szovjet tagköztársaságban alacsonyabbak voltak az egyenlőtlenségek, mint az OECD országokban.

A Szovjetunió összeomlásának fontos politikai, gazdasági és társadalmi következményei voltak Örményországban. A változás véget vetett a tekintélyelvű kommunista rendszernek és megteremtette a demokratikus pluralizmuson alapuló politikai intézmények létrehozásának lehetőségét. A Szovjetunió felbomlása ugyanakkor a népesség legális jövedelmének és életszínvonalának csökkenését is eredményezte (World Bank 1996:1–3). 1992 és 1994 között egy hiperinflációt követően 60 százalékkal

csökkent a reáljövedelem. A termelés drasztikus visszaesése a reálbérek nagyarányú visszaeséséhez vezetett. A szocialista gazdaság összeomlásával a szocialista jóléti állam sok ellátása megszűnt, másokat pedig jelentősen csökkentettek. Az állami bevételek nagymértékű csökkenése miatt a jóléti rendszer nem tudta finanszírozni a nyugdíjakat és szociális segélyeket, jelentősen visszaestek az egészségügyre és oktatásra fordított kiadások és akadozott a szociális infrastruktúra működése (World Bank 1996:2–3). A kormány elindított egy stabilizációs és szerkezeti kiigazító reformprogramot a gazdaság stabilizálására és átalakítására, az alacsony hatékonyságú szovjet tervgazdasági rendszer működési hiányosságainak kiiktatására és az örmény gazdaság hozzáigazítására a piacgazdaság követelményeihez. A reformok tervezésében és végrehajtásában részt vettek a nemzetközi pénzügyi szervezetek, például a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap. A szocialista jóléti rendszer „természetes” összeomlásán túl a gazdasági szerkezetátalakító reformok tovább csökkentették a szociális ellátásokat.

A vállalatok korlátlan szubvencionálásának megszüntetése és a tömeges privatizáció nyomán kialakuló verseny véget vetett az élethosszon át garantált foglalkoztatásnak. Mindez hozzájárult a formális szektorban kialakuló munkanélküliséghez és az állami vállalatok által nyújtott jóléti juttatások és szolgáltatások elvesztéséhez. A 2001-ben újrainduló gazdasági növekedés csak kis mértékben növelte a munkahelyek számát és nem vezetett jelentősebb reálbér-emelkedéshez a népesség többségét foglalkoztató szektorokban. 1998 és 2005 között a munkanélküliségi ráta a munkaerő 27 százalékaról 31 százaléka-ra nőtt (World Bank 2003:44; NSS 2006:38). A legalacsonyabb jövedelemdecilisbe tartozók egy főre jutó átlagos havi jövedelmének csak 6 százaléka származott munkajövedelemből (a legmagasabb jövedelemtizedbe tartozók esetében 67 százalék volt a mutató) (NSS 2006:52). A foglalkoztatás önmagában nem garantálja a kényelmes megélhetést, mivel a hivatalos bérek nagyon alacsonyak, és a jövedelemszerző tevékenységből származó bevételek gyakran marginális jelentőségűek. 2005-ben a foglalkoztatott munkások 22 százaléka és az önálló vállalkozók 27 százaléka élt az általános szegénységi küszöb alatt (NSS 2006:27). A mezőgazdaságban fizették a legalacsonyabb béreket. A legtöbb mezőgazdasági vidéken a gazdasági infrastruktúra, a hitelek és az alapvető termelési eszközök (öntözővíz, rovarirtó szerek, műtrágya) hiánya negatívan érinti a termelés hatékonyságát és a parasztok jövedelmét. A nők a férfiaknál is rosszabb helyzetben vannak és egyre inkább az alacsony bérekkel, rossz munkakörülményekkel, határozott idejű szerződésekkel és csekély előmeneteli lehetőséggel jellemezhető „másodlagos munkaerőpiacon” dolgoznak (UNDP 1999:15).

A kormány a szerkezet-átalakító reformprogramja részeként csökkentette a szociális segélyek összegét és a segélyezettétek számát. Ennek keretében megszüntették a privilegizált csoportoknak nyújtott transzfereket és szolgáltatásokat, jövedelemtesztelt célzott juttatást vezettek be a legszegényebbeknek (családi pótlék) és csökkentették az egyéb juttatásokat (pl. az anyasági ellátásokat). Ezek az intézkedések azt célozták, hogy a rendelkezésre álló, szűkös közforrásokat a legrászorultabbaknak nyújtott célzott ellátásokra koncentrálják és nőjön a közkiadások hatékonysága

(World Bank 1996:37). Örményországban a jövedelemtesztelt és célzott családi pótlék jelenti a legfontosabb pénzbeli szociális segélyt. A havi átlagos fejenkénti családi pótlék 2,954 dram (8,5 US\$), ami a mély szegénységi küszöb 22 százalékának felel meg (NSS 2006:74). A családi pótlékon kívül a kormány két alacsony összegű anyasági juttatást nyújt: a két éven aluli gyermekek után járó gyermekgondozási segélyt (havi 2,300 dram, 6,5 US\$) és az egyösszegű szülési segélyt (35,00 dram, 100 US\$). A társadalombiztosítási ellátások az öregségi és rokkantsági nyugdíjat, illetve a túlélők nyugdíját tartalmazzák. Ezeket a nyugdíjakat kötelező társadalombiztosítási járulékokból finanszírozzák. Az öregségi nyugdíj felosztó-kirovó elven működik, a nyugdíjkorhatár jelenleg 63 év a férfiaknak és 61 év a nőknek (2011-ig ez is 63 évre nő). Az öregségi nyugdíjminimum 4,250 dram (12 US\$), ez a mély szegénységi küszöb 32 százalékának felel meg (Oxfam 2006:2).

A meglévő szociális transzferek (családi juttatások és nyugdíjak) fontos biztonsági hálót jelentenek, de elégtelenek a szegénység megakadályozására. A 2005-ös Integrált Életkörülmény Vizsgálat szerint a szociális transzferek a legalsó két jövedelemdecilisbe tartozók egy főre eső havi jövedelmének 45 százalékát teszik ki (NSS 2006:41). A jóléti transzferek döntő szerepet játszanak a szegénység enyhítésében, de a családi juttatások és nyugdíjak alacsony szintje miatt kevésbé hatékonyak, mint a közepes jövedelmű átmeneti országokban. A Világbank összehasonlító tanulmánya (World Bank 2005:21) szerint 2003-ban a szociális transzferek Oroszországban 68 százalékkal, Kazahsztánban 100 százalékkal, Bulgáriában 156 százalékkal, míg Örményországban csak 12 százalékkal csökkentették a szegénységet.

Bár a meglévő állami szociális segélyek jelentős támogatást nyújtanak a szegények egy részének, a szegények és támogatásra szorulóik közül nagyon sokan nem kapnak juttatást. A szocialista készpénz-támogatási rendszer és a privilégiumok megszüntetése azokat a szegényeket érintette hátrányosan, akik nem kapnak ellátást az új családi juttatási rendszerből. A jelenlegi családi juttatások nem érik el a szegények nagy részét, csak a szegények negyede és a legszegényebbek fele kap ilyen juttatást (NSS 2006:72–73). Ugyanakkor 2005-ben a szegénységi küszöb fölöttiek 9 százaléka részesült családi juttatásban. A kormány – arra a feltevésre alapozva, hogy a gazdasági növekedés csökkenteni fogja a szegény háztartások számát – a jogosult háztartások fokozatos csökkenésével számol, ami majd lehetővé teszi a családi juttatások értékének emelését (PRSP 2003:64). 2000 és 2005 között a családi juttatásokra költött kiadások majdnem felére (a GDP 1,7 százalékáról annak 0,9 százalékára) csökkentek, a juttatottak száma pedig egyharmaddal lett kevesebb (NSS 2006:74). Mindez azonban nem érintette a juttatások reálértékét.

A költségvetési kényszerek hatására megszűnt az élelmiszerek és közszolgáltatások árkontrollja és szubvencionálása. A legtöbb korábban szubvencionált szolgáltatásban (egészségügy, gyermekgondozás, felsőoktatás, öntözővíz, áram és gázellátás, ivóvíz, fűtés) a hatékonyság növelése és a gazdasági fenntarthatóság érdekében költségkímélő intézkedéseket (felhasználók által fizetett térítési díjak, közvetlen készpénzfizetés) vezettek be. Az alapvető javak (pl. kenyér) és a közszolgáltatások

(pl. az energia és a közlekedés) támogatásának csökkentése tovább rontotta a népesség életszínvonalát (World Bank 1996:3). A kormány kompenzációs intézkedései nem voltak eléggé jól célzottak ahhoz, hogy jelentősebben mérsékeljék a költségvetési támogatások csökkenéséből adódó negatív hatásokat. A költségvetési politika megújításának szociális következményeit vizsgáló tanulmányukban Nixon és Walters (2005) kimutatták, hogy az elektromos áramért és ivóvízért fizetendő térítési díjak bevezetése csökkentette a szegények hozzájárását ezekhez a szolgáltatásokhoz. A szerzők szerint a kormány azt az álláspontot tette magáévá, hogy az áraknak „az elosztási következményektől függetlenül a tényleges előállítási költségeken kell alapulniuk” (Nixon and Walters 2005:4). A szerzőpáros megállapította, hogy a szegényekre gyakorolt negatív hatás nem enyhíthető a szegényeket támogató szabályozás és a szegények számára szubvencionált közszolgáltatások díjak bevezetése nélkül. A jelenlegi kormánypolitika álláspontja szerint viszont a családi juttatásokból és nyugdíjakból álló meglévő szociális biztonsági rendszer jelenti a szegénység csökkentésének fő eszközét. A kormány 1999-ben megszüntette a szegényeknek fontos támogatást jelentő korábbi elektromos áram díj-szabást (World Bank 2002:51).

Az állami finanszírozású univerzális egészségügyi ellátást egyrészt a közvetlen készpénzfizetéses térítésért nyújtott ellátás, másrészt egy Alap Ellátási Csomag (AECS) váltotta fel, amely állami finanszírozású ingyenes ellátást nyújt a szegényeknek és bizonyos kezelések esetén a nem szegényeknek is. A magán egészségügyi ellátás bevezetése után jelentős mértékben csökkent az egészségügy szolgáltatásainak igénybevételi aránya. A szegényeknek létesített ingyenes ellátások után is fennmaradtak az orvosi kezelésért, gyógyszerekért és élelmiszerért adott informális fizetések (Tonoyan 2005). Az AECS finanszírozta térítésmentes ellátásokra való jogosultságuk ellenére az egészségügyi szolgáltatások nagyon megrágultak a szegények számára. 2005-ben a beteg családtagot tartalmazó legszegényebb háztartásoknak csak a 43 százaléka részesült orvosi ellátásban (NSS 2006:63). Az egészségügyre fordított közkiadások alacsony szintje miatt az AECS nem képes a szegényeknek biztosítani az egészségügyi szolgáltatásokhoz való teljes hozzájutást. Az állam nem szubvencionálja a gyógyszerek árát és nem fizeti meg a kezelések piaci értékét, ami az orvosokat és a többi egészségügyi alkalmazottat informális térítések (hálapénz) szedésére ösztönzi (Angel-Urdinola and Jain 2006:13). Az informális térítési díjakat nemcsak a közfinanszírozás alacsony szintje és alacsony hatékonysága élteti. A hálapénzrendszer virágzása jelzi általában véve a közintézmények működésével kapcsolatos átláthatóság és elszámoltathatóság alapvető hiányát is.

Jelentős mértékben csökkent a családoknak és gyerekeknek nyújtott állami támogatás szintje, ami különösen a nők helyzetét érintette hátrányosan. A szovjet szociálpolitika bőkezű szociális juttatásokkal (ezen belül anyasági ellátásokkal, szubvencionált oktatással, egészségügyi ellátással és gyermekgondozó intézményekkel) magas szinten tartotta a gyermekes nők munkaerő-piaci részvételi arányát (Pascall and Manning 2000). Pascall és Manning (2000) szerint az állami ellátások csökkenése az átmeneti országok szociális szektorában valószínűleg megnöveli a nők

terheit és fokozza a gondozással, betegápolással és oktatással kapcsolatos tevékenységüket, ami megnehezíti az anyaság és a fizetett munka összeegyeztetését. A gyermekgondozó intézményeket a változások után már nem támogatja a központi költségvetés, a működés fedezetét a helyi önkormányzatoknak és a szülőknek kell előteremteni (Tumanyan 2001:344-5). Mivel a szülők gyakran képtelenek a térítési díjak fizetésére, sok bölcsőde és óvoda zárt be gyerekhiány miatt. A gyermekgondozó intézmények átlagos kihasználtsága 27 százalékos, és az adott korcsoportba tartozókat tekintve tíz gyerek közül nyolc otthon tartózkodik (NSS 2006:67). A gyermekgondozás terhe jórészt a nagyszülőkre és szülőkre (elsősorban a nőkre) maradt, ami jelentősen korlátozza azt a lehetőséget, hogy a nők fizetett munkát vállaljanak. A fizetett munkát végző nők munkaterhelése a kétszerese, mivel ők a fizetett munka mellett otthon is dolgoznak (háztartás, gyermekgondozás) (UNDP 1999). A számottevő állami anyasági ellátások hiánya hozzájárult az örmény születési ráta nagyarányú csökkenéséhez (IWPR 2007).

Informális jóléti ellátás

A Szovjetunióban a formális jóléti rendszeren kívül az informális szektornak is kulcsszerepe volt az emberek jólétének biztosításában. A szovjet informális szektor jórészt az informális vagy „második” gazdasághoz kötődött. Az állami szektorban fizetett, meglehetősen alacsony bérek elégtelenek voltak a háztartások valamennyi szükségletének fedezésére (Atkinson and Micklewright 1992:241). A Szovjetunióban hivatalosan nem engedélyezték a magánszektor működését, ennek ellenére sokan végeztek valamilyen informális magántevékenységet a hivatalos jövedelmük kiegészítésére. Bernabè (2002) megkülönbözteti a legális, de ideológiailag elfogadhatatlan gazdaságot és az illegális második gazdaságot. A legális tevékenységek közé tartozott például a saját kertekben folytatott mezőgazdasági termelés, az illegális magánszektorba pedig a „feketepiacokon” folytatott kereskedelem, vagy a (például magán szerveződésű építőmunkás csoportok által) magánszemélyeknek és szervezeteknek nyújtott technikai és szakmai szolgáltatások, valamint a fogyasztási javak illegális termelése (Grossman 1977; Katsenelinboigen 1977; Mars and Altman 1983, 1987). Az említettekén kívül a korrupció és megvesztegetés változatos formái is az illegális informális gazdaság körébe tartoztak (Grossman 1977; Simis 1982). A szovjet állampolgárok törvényes és törvénytelen céljaik elérésére egyaránt gyakran használták az informális kifizetéseket, kenőpénzeket és ajándékokat. Az informális gazdaság különösen fejlett volt a Kaukázusban és Közép-Ázsiában. Mindezen felül a rokonsági vagy baráti alapon (vagy más személyes kapcsolatokon) alapuló informális szociális hálózatok tevékenysége is segítette a szűkös forrásokhoz való hozzáférést, új gazdasági és szociális lehetőségeket teremtve és kollektív védelmet nyújtva a szociális kockázatokkal szemben (Ledeneva 1998; Lomnitz 1988; Shlapentokh 1989).

Az informális szektor jövedelemtámogatásban játszott szerepe a posztoszocialista periódusban még fontosabbá vált. Ebben az időszakban

az informális szektor funkciója már nemcsak az, hogy kiegészítse az állami szektort és kompenzálja annak rossz működését, hanem hogy helyettesítse az állami szektor egyes alapvető jóléti funkcióit. A korlátozott munkalehetőségek és a formális jóléti rendszer reziduális szerepe az emberek jelentős részét arra készítette, hogy önmaga próbáljon megoldást találni a szegénységéből adódó problémákra. Az örmény emberek arra kényszerültek, hogy különböző egyéni, családi és közösségi stratégiákat alkalmazva igyekezzenek előteremteni a biztonsággal kapcsolatos szükségleteik kielégítéséhez hiányzó forrásokat. Számos eszköz sorolható az informális jóléti rendszerbe, például az önellátó jellegű mezőgazdasági termelés, a külföldi munkavállalás és az otthon maradtoknak küldött pénzáttalalások, vagy a kölcsönös segítségnyújtás és a szolidaritási hálózatok.

A legtöbb alacsony jövedelmű átmeneti országban sokak számára az alacsony tőkeintenzitású mezőgazdasági termelés jelentette a túlélési stratégiát (World Bank 2005:117). A megélhetési és profitorientált mezőgazdasági termelésnek az átmenet időszakában és a gazdasági termelés csökkenésének éveiben fontos szerepe van a népesség nagy részének megélhetésében (Kharatyan 2003). A mezőgazdasági területeken az átlagos egy főre eső havi jövedelem több mint negyede (28 százaléka) származik a magángazdaságokban termelt élelmiszerek fogyasztásából (NSS 2006:49). Ez az önellátó mezőgazdasági tevékenységből származó természetbeni jövedelem nagyobb jövedelemforrást jelent, mint a (22 százalékos részarányú) piaci termelés. Ugyanakkor a drága mezőgazdasági beruházásokhoz szükséges pénz hiánya a legtöbb szegény háztartás esetében megakadályozza a hatékony termelést, és korlátozza annak a lehetőségét, hogy jövedelmet termeljenek, vagy az önellátó termeléssel ellássák a családokat (Gomart 1998; Kharatyan 2003).

Az 1990-es évek elején kezdődő gazdasági válság óta tömeges kivándorlás zajlott le Örményországban. A 2001-es népszámlálás alapján 1993 és 2000 között több mint 700 000 ember hagyta el az országot, 3,8 millióról alig 3 millióra csökkentve a lakosság számát (NSS 2002). A gazdasági okokból kivándorlók 45 százaléka családos emigráns, akik valószínűleg tartósan külföldön telepednek le (Oxfam 2003). A migránsok nagy része munkaképes korú férfi; ők csak ideiglenesen, a hazainál jobb foglalkoztatási lehetőségeket kínáló valamely másik posztszovjet országban munkát keresve hagyták el Örményországot. Az ideiglenesen kivándorlók egy része éveket tölt külföldön, mások szezonális munkákat vállalva csak hónapokig vannak távol. Sok szegény család megélhetése szempontjából meghatározó fontosságúak a külföldön dolgozó családtagok által hazautalt pénzküldemények. A becslések szerint évente körülbelül 150 millió dollár érkezik Örményországba magán pénzáttalalásokkal, és ennek 60–65 százalékát az 1990-es években kivándoroltak küldik (World Bank 2002). A gazdasági célú migráció negatív következményei közé tartozik a szociális és családi kapcsolatok lazulása, a családok felbomlása (GoA 2002:25), a csökkenő születési ráta (IWPR 2007), a legtöbb országban a bevándorlók és a helyi lakosság között kialakuló etnikai feszültségek (Yudina 2005), valamint a szexuális érintkezéssel terjedő betegségek (HIV/AIDS) gyakoriságának növekedése (UNESCO 2005; UNFPA 2007).

A férfiak tömeges kivándorlása negatív hatással van a nőkre és a gyermekekre (UNDP 1999; World Bank 2002). A nők gyakran hosszú hónapokra és évekre magukra maradnak, amíg a férjük hazatér (és a kivándorolt férj néha „megfelekedzik” a családjáról). Az otthon maradt feleségeknek gondozniuk kell a gyerekeket és sokszor még a férjük szüleit is, amellet, hogy teljesen egyedül kell megküzdeniük a mindennapok nehézségeivel.

Az átmenet során sok háztartás számára a túlélés fontos forrásaivá váltak a szolidaritási hálózatok és a kölcsönös segítségnyújtás (Babajanian 2007). A kölcsönös segítségnyújtás jellemző megnyilvánulási formái a kis összegű pénztámogatás (adomány és kölcsön), a természetbeni támogatások (élelmiszer, ruha, mezőgazdasági gépek és felszerelések) és a munkavégzés (például a mezőgazdaságban betakarításkor). A háztartások számára rendelkezésre álló források korlátozott volta miatt a támogatásokban általában előnyt élveznek a rokoni körbe tartozók. A szegények között általánosan elterjedt, hogy rokonoktól, barátoktól, vagy szomszédoktól kérnek kölcsön, és az élelmiszerboltokban hitelbe vásárolnak. A kölcsönös támogató hálózatok különösen fontos szerepet játszanak a legszegényebb háztartásokban. A polgármesterek gyakran mentesítik a legszegényebbeket a kommunális és szociális díjak fizetése alól. Az iskolák ruha- és cipősegéllyel, ingyenes füzetekkel és tankönyvvásárlásra és gyógyszerekre fordítható pénzsegéllyel támogatják a szegény tanulóikat. Néha a viszonylag jómódú szülők is segítik – ruhával és élelmiszerrel, tankönyvekkel és az iskolai események költségeinek finanszírozásával – a legszegényebb gyerekeket.

A fejlődő és átmeneti országokból származó tapasztalatok szerint az informális kapcsolatokra támaszkodás új egyenlőtlenségeket teremt, és felerősíti a társadalom szerkezetében meglévő egyenlőtlenségeket (Cleaver 2005; Kabeer 2002; Kuehnast and Dudwick 2002). Az informális hálózatok gyakran személyesek, diszkriminálók és kirekesztők. Nem mindenki részesülhet automatikusan a hálózatba tartozó háztartások és közösségek forrásaiból. Az informális szociális támogatásra való jogosultság nem állampolgárságon alapul, ezt az emberek speciális szociális hálózatba, rokonsági körbe tartozása és társadalmi státusa határozza meg. A gyenge kapcsolati tőke és a társadalmi elszigeteltség korlátozza a szegények azzal kapcsolatos képességét, hogy igénybe vegyék a közösségi támogatásokat és kihasználják a meglévő gazdasági és szociális lehetőségeket.

A neoliberalizmus az egyetlen lehetőség?

A fent írtak alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az örmény jóléti rendszer a szocialistától a liberális jóléti modell irányába tolódott el.³ A posztoszocialista Örményországban drasztikus elmozdulás történt

³ Esping-Andersen (1990) „jóléti rezsimekről” szóló elemzése alapján, amely három típusba – liberális, konzervatív és szociáldemokrata – sorolja a meglévő európai jóléti rendszereket.

az erős szociális állampolgársági jogoktól egy reziduális, privatizált és informális modell felé. Feladták a szociális jogok eszméjét, s ehelyett a szegény státus vált a szociális jogosultság legfőbb kritériumává. A meglévő formális szociális biztonsági ellátások szerények, és a munkaerőpiac, az informális hálózatok és a különböző túlélési stratégiák támogatása nélkül nem biztosítanak tisztességes megélhetést. Az OECD-országok liberális gazdaságaival ellentétben azonban az örmény munkaerőpiac nagyon alacsony hatékonyságú az alapvető biztonság garantálásában. Helyette a többség számára Örményországban az informális szektor vált a jövedelembiztonság elsődleges forrásává.

Milyen tényezők és elvek formálták a szociálpolitikai reformokat és alakították a jóléti rendszer fejlődését? Örményországban a neoliberalis reformok hajtóerői elsősorban a költségvetési kényszerek és a kormányzat gyenge intézményi kapacitása voltak. Kovács (2002:176) szerint Kelet-Közép-Európa országaiban a szocialista gazdaságokban játszott túlzott állami szerepvállalás és a rossz költségvetési helyzet tették szükségessé a neoliberalis reformokat. A neoliberalis politika célja az volt, hogy a jóléti kiadások szintjének a posztoszocialista államok tényleges gazdasági lehetőségeihez igazításával „visszavezessék a gazdaságot a normális kerékvágásba”. Mint korábban láthattuk, Örményországban a szerkezeti kiigazításra irányuló politikát egy már „visszaszorított” jóléti államra alkalmazták, amikor megkísérelték a meglévő intézményeket és a politikát hozzáigazítani a kialakult kemény költségvetési kényszerekhez. A szociális kiadások drasztikus csökkentését elsősorban az állami bevételeknek a szocialista állam összeomlását követő gyors csökkenése kényszerítette ki. Ezenkívül az örmény államnak a szociális szférában játszott jelentősebb szerepét komolyan korlátozta a politikai programok kialakításában, finanszírozásában, a politikai döntések monitorozásában és magában a programok végrehajtásában (például a szolgáltatások nyújtásában) mutatkozó gyenge intézményi kapacitása (World Bank 2000).

A liberális jóléti modellt aktívan támogatták a nemzetközi pénzügyi szervezetek, nemcsak a kényszer szülte választásként, hanem a „legmegfelelőbb” és „legkívánatosabb” szociálpolitikai modellként is. A neoliberalis elköteleződés a piac és a nem állami szereplők elsőbbsége mellett számúzte a nemzetközi pénzügyi intézmények fejlesztési stratégiáiból a „jóléti állam” és a „szociális jogok” eszméjét (Mkandawire 2004:7; Tendler 2004; Townsend 2004). Ferge (1997:24) szerint a neoliberalizmus hívei azt állítják, hogy „a különböző jóléti rendszerek helyett csak egyetlen, a piactalánvalóval teljes mértékben összeegyeztethető »helyes« szociálpolitika létezik”. A nemzetközi pénzügyi szervezetek a minimális állami beavatkozás elvét, az öngondoskodást és az egyéni felelősség erősítését javasolják (Ferge 1997). Egy újkeletű világbankos tanulmány (World Bank 2005) például „a szociális biztonsági háló erősítését”, az univerzálisabb programok helyett a rászorultsági elv alkalmazását javasolja a szociális védelem kulcselemének az átmeneti országokban. A tanulmány szerint a kelet-közép-európai országok nagyvonalúbb jóléti rendszerei ellenőszönözhetik a munkaerő-piaci részvételt (World Bank 2005:39).

A szociális ellátások nyújtásában játszott állami szerep erősítése alap-

vető fontosságú az emberek biztonságának javításában és a társadalmi méltányosság erősítésében Örményországban. Miként e tanulmány is hangsúlyozta, a meglévő privatizált és informális jóléti rendszer fokozza a jövedelemelosztás és a szolgáltatásokhoz való hozzájutás egyenlőtlenségeit. Az alapvető szolgáltatások állami szubvencionálásának eltörlése és a térítési díjak bevezetése jelentősen korlátozza az emberek hozzáférést ezekhez a szolgáltatásokhoz. A túlélési stratégiák és az informális hálózatok nem tudják garantálni az állampolgári jogok érvényesülését és a megfelelő szociális védelmet. A túlélési stratégiák (például a saját használatú élelmiszer megtermelése, vagy a külföldi munkavállalás) alkalmazására képtelen háztartások nagyon védtelenek a szociális kockázatokkal szemben. Az olyan túlélési stratégiának, mint a migráció, nemcsak haszna, hanem jelentős emberi és szociális költsége is van. A kölcsönös segítségnyújtás és a szolidaritási hálók fontos védelmet jelentenek, de nem mindenki részesül egyenlően a támogatásukból. Az örmény államnak azonnal megvalósítandó célként javítania kellene a szegények hozzájutását a közszolgáltatásokhoz és szociális ellátásokhoz, és alapszintű jövedelemtámogatást kellene nyújtania számukra. Az államnak aktívabb szerepet kell játszania a piacsabályozásban, növelnie kell a szociális célú közkiadásokat, és ki kell terjesztenie a szociális segélyezést azokra a szegényekre, akik elsődleges bevételi forrását az informális szektor jelenti. Hosszabb távon a jóléti liberalizmus helyettesítése az összes társadalmi csoport számára univerzális alapjövedelem-támogatást nyújtó szociális állammal, a szegénység folyamatos csökkentéséhez és nagyobb társadalmi méltányossághoz vezethet (Ferge 1997; Paniae 2007; Standing 1997; Townsend 2007).

Mi az esélye annak, hogy Örményországban megvalósítják a szociális államot? Kovács (2002:176) szerint Kelet-Közép-Európa Európai Unióhoz csatlakozó országaiban a jóléti rendszerek „amerikanizálása retorikai fordulat maradt, és nem vált erőteljes gazdasági stratégiává”. Az Unióhoz csatlakozó országok távolodnak a neoliberális szociálpolitikától, és a nyugat-európai konzervatív korporatív rendszer egyik vagy másik változata irányába fejlődnek (Deacon 2000:156; Wagener 2002:160). Örményország esetében az állam gyenge intézményi kapacitása miatt sokkal problematikusabb a közeli jövőben létrehozni egy európai jellegű jóléti rendszert. Az országban mindaddig a jóléti liberalizmus tűnik az egyetlen választási lehetőségnek, amíg az állam gyengesége lehetetlenné teszi az aktív piacsabályozást, a bőkezű jóléti ellátásokat és innovatív szociális programok beindítását.

A normatív társadalomkép kialakítása és az aktívabb jóléti programokat támogató értékek erősítése fontos előfeltétele az örmény szociálpolitika új irányának. Guillén és Palier (2004:204) hangsúlyozzák a „változás befolyásolásának kognitív elemeit”, nevezetesen a kormány és az állampolgárok véleményének és elképzeléseinek fontosságát a szociálpolitika alakításában. Örményországban a jövő örmény államra vonatkozó minden normatív koncepció vagy stratégiai elképzelés nélkül tervezték meg és hajtották végre a neoliberális reformokat. A költségvetési kényszerek és a tömeges szegénység kemény realitásai által sarokba szorított politikusok *ad hoc* indították el a szerkezet-kiigazító reformokat, hogy meg-

akadályozzák a további intézményi összeomlást és a társadalmi zűrzavart. Ugyanakkor a nemzetközi pénzügyi szervezetek hozzáállása is erősítette a jóléti rendszerre vonatkozó kérdések és intézkedések depolitizálását a tudományos körökben és a politikai döntéshozatalban. Így a jóléti kérdésekkel és a szociálpolitikai választási lehetőségekkel kapcsolatos tudást és véleményeket nagy mértékben ezek a szervezetek alakították, a jóléti liberalizmust nemcsak rövid távú „túlélési” stratégiaként, hanem a jövő „helyes” politikájaként javasolva. Jelenleg az örmény politikusok, a civil társadalom és a közvélemény nem nagyon ismerik az alternatív jóléti rendszereket, és nemigen foglalkoztatják őket a lehetséges politikai választások.

A jóléti politika lehetséges megoldásaira vonatkozó versengő nézetek és vita hiánya megakadályozza, hogy világos elképzelés alakuljon ki Örményországban az állami politizálás kívánatos irányáról és a lehetséges politikai alternatívákról. Számos bizonyíték mutatja, hogy a kelet-közép-európai szociálpolitikai reformok jellegét és irányát jelentősen befolyásolták a hazai szereplők és a helyi politikusok (Ferge and Juhász 2004:244; Manning 2004:221; Potůček 2004:259). Ezekben az országokban a politikai pártok, szakszervezetek, szakértők és a civil társadalom képviselői közélettették és megvitatták az egymással versengő szociálpolitikai stratégiájukat. A hazai politika rugalmassága miatt csak részben követték (például a magyar nyugdíjreform ügyében), vagy egészében elutasították (például a cseh nyugdíjreform kérdésében) a nemzetközi pénzügyi szervezetek javaslataiban megfogalmazott politikai előírásokat. Örményországban nem nagyon folynak szociálpolitikai kérdéseket taglaló viták. A kormány és a politikai pártok sem tették politikai vitakérdéssé a szociálpolitikát, és nemigen történtek kísérletek a szociálpolitikai teendőkkal kapcsolatos politikai és társadalmi mobilizálásra. Bár jelenleg a költségvetési és intézményi korlátok miatt szükséges a minimális állam, a politikusok az alternatív jóléti rendszerekkel kapcsolatos ismeretek terjesztésével és az ezekről folytatott vitákkal megteremthetik egy jövőbeli aktívabb állam alapjait.

Fordította Nyilas Mihály

Irodalom

- Angel-Urdinola, D. F. and Jain, S. (2006): *Do Subsidized Health Programs in Armenia Increase Utilization among the Poor?* World Bank Policy Research Working Paper 4017. Washington, DC, World Bank.
- Atkinson, A. and Micklewright, J. (1992): *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Babajanian, B. (2007): 'Promoting Institutional Change in Post-Soviet Armenia: Is Social Capital the 'Missing Link'?', NGPA Research Working Paper No 1. London, London School of Economics.
- Bernabè, S. (2002): 'Informal Employment in Countries in Transition: A Conceptual Framework', Centre for Analysis of Social Exclusion Paper 56. London, London School of Economics.

TANULMÁNYOK

- Cleaver, F. (2005): 'The Inequality of Social Capital and the Reproduction of Chronic Poverty', *World Development*, 33 (6), 893–906.
- Deacon, B. (1983): *Social Policy and Socialism: The Struggle for Socialist Relations of Welfare*. London and Sydney, Pluto Press.
- Deacon, B. (2000): 'Eastern European Welfare States: the Impacts of the Politics of Globalization', *Journal of European Social Policy*, 10 (2), 146–61.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Falkingham, J. (2005): 'The End of the Rollercoaster? Growth, Inequality and Poverty in Central Asia and the Caucasus', *Social Policy & Administration*, 39 (4), 340–60.
- Ferge, Z. (1997): 'The Changed Welfare Paradigm: The Individualization of The Social', *Social Policy and Administration*, 31 (1), 20–44.
- Ferge, Z. and Juhász, G. (2004): 'Accession and Social Policy: the Case of Hungary', *Journal of European Social Policy*, 14 (3), 233–251.
- George, V. and Manning, N. (1980): *Socialism, Social Welfare and the Soviet Union*. London, Boston & Henley, Routledge & Kegan Paul.
- GoA (2002): 'Republic of Armenia. Country Report on Population, Poverty and Development', Government of Armenia, paper presented at the 5th Asian and Pacific Population Conference, Bangkok, December 2002.
- Grossman, G. (1977): 'The Second Economy of the USSR', *Problems of Communism*, September–October, 25–40.
- Guillén, A. M. and Palier, B. (2004): 'Introduction: Does Europe Matter? Accession to EU and Social Policy Developments in Recent and New Member States', *Journal of European Social Policy*, 14 (3), 203–9.
- IWPR (2007): 'Armenia Fears Population Crisis', IWPR Caucasus Reporting Service Report No. 378, February 16, 2007.
- Kabeer, N. (2002): 'Citizenship and the Boundaries of the Acknowledged Community: Identity, Affiliation and Exclusion', IDS Working Paper No 171. Brighton, Institute of Development Studies.
- Katsenelinboigen, A. (1977): 'Coloured Markets in the Soviet Union', *Soviet Studies*, 29: (1) 62–85.
- Kharatyan, H. (2003): 'Sustaining Rural Livelihoods: A Report on Farming and Non-Farm Activities in Three Communities in Armenia', Report No 2727 prepared for DFID. London, Natural Resources Institute.
- Kovács, J. M. (2002): 'Approaching the EU and Reaching the US? Rival Narratives on Transforming Welfare Regimes in East-Central Europe', *West European Politics*, 25 (2), 175–204.
- Kuehnast, K. and Dudwick, N. (2002): 'Better a Hundred Friends Than a Hundred Rubles? Social Networks in Transition - The Kyrgyz Republic', *World Bank Economists' Forum*, 2, 51–88.
- Ledeneva, A. (1998): *Russia's Economy of Favours*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lomnitz, L. A. (1988): 'Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model', *American Anthropologist*, 90, 42–55.
- Manning, N. (2004): 'Diversity and Change in Pre-Accession Central and Eastern Europe since 1989', *Journal of European Social Policy*, 14 (3), 211–32.
- Mars, G. and Altman, Y. (1983): 'The Cultural Bases of Soviet Georgia's Second Economy', *Soviet Studies*, 35 (4), 546–60.
- Mars, G. and Altman, Y. (1987): 'Case Studies in Second Economy Production and Transportation in Soviet Georgia', in S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), *The Unofficial Economy*. Gower: Aldershot.
- Matthews, M. (1986): *Poverty in the Soviet Union: The Life-Styles of the Underprivileged in Recent Years*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Matthews, M. (1989): *Patterns of Deprivation in the Soviet Union Under Brezhnev and Gorbachev*. Stanford, Hoover Institution Press, Stanford University.
- McAuley, A. (1979): *Economic Welfare in the Soviet Union: Poverty, Living Standards and Inequality*. Madison, University of Wisconsin Press.
- McAuley, A. (1991): 'The Welfare State in the USSR', in Th. Wilson and D. Wilson (eds.), *The State and Social Welfare: The Objectives of Policy*. London and New York: Longman.
- Mkandawire, Th. (2004): 'Social Policy in a Development Context: Introduction', in Th. Mkandawire (ed.), *Social Policy in a Development Context*. Palgrave Macmillan, UNRISD, 1–36.
- Nixson, F. and Walters, B. (2005): 'Utilities' Pricing and the Poor: the Case of Armenia', UNDP White Paper. Yerevan, UNDP.
- NSS (2002): 'Social Snapshot and Poverty in Armenia', Statistical Analytical Report. Yerevan, National Statistical Service of Armenia.
- NSS (2006): 'Social Snapshot and Poverty in Armenia', Statistical Analytical Report. Yerevan, National Statistical Service of Armenia.
- Oxfam (2003): 'Armenia Contextual Analysis', Background Paper. Yerevan, Oxfam.
- Oxfam (2006): 'Dzayn', Newsletter No 13, March 2006. Centre for Economic Development and Research, Yerevan (in Armenian). Available at www.edrc.am.
- Paniæ, M. (2007): 'Does Europe Need Neoliberal Reforms?', *Cambridge Journal of Economics*, 31, 145–69.
- Pascall, G. and Manning, N. (2000): 'Gender and Social Policy: Comparing Welfare States in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union', *Journal of European Social Policy*, 10 (3), 240–266.
- Potůček, M. (2004): 'Accession and Social Policy: the Case of the Czech Republic', *Journal of European Social Policy*, 14 (3), 253–66.
- PRSP (2003): *Poverty Reduction Strategy Paper, Republic of Armenia*. Yerevan, Government of Armenia.
- Shlapentokh, V. (1989): *Public and Private Life of the Soviet People*. New York, Oxford University Press.
- Simis, K. M. (1982): *USSR: The Corrupt Society. The Secret World of Soviet Capitalism*. New York, Simon and Schuster.
- Standing, G. (1997): 'The Folly of Social Safety Nets: Why Basic Income is Needed in Eastern Europe', *Social Research*, 64 (4), 1339–79.
- Stephenson, S. (2006): *Crossing the Line. Vagrancy, Homelessness and Social Displacement in Russia*. Ashgate, Aldershot.
- Tendler, J. (2004): 'Why Social Policy is Condemned to a Residual Category of Safety Nets and What to Do About It', in Th. Mkandawire (ed.), *Social Policy in a Development Context*. Palgrave Macmillan, UNRISD.
- Tonoyan, T. (2005): 'Poverty, Inequality and Health: A Case Study of Armenia', Departmental Discussion Paper 124. Goettingen, University of Goettingen.
- Townsend, P. (2004): 'From Universalism to Safety Nets: the Rise and Fall of Keynesian Influence on Social Development', in Th. Mkandawire (ed.), *Social Policy in a Development Context*. Palgrave Macmillan, UNRISD.
- Townsend, P. (2007): 'The Right to Social Security and National Development: Lessons from OECD Experience for Low-Income Countries', ILO Discussion Paper No 18. Geneva, International Labour Office.
- Tumanyan, D. (2001): 'Local Government in Armenia', in V. Popa & I. Munteanu (eds.), *Developing New Rules in the Old Environment: Local Governments in Eastern Europe, Caucasus and Central Asia*. Budapest, LGI Books.
- UNDP (1998): 'Poverty in Transition', Human Development Report. New York, UNDP.

TANULMÁNYOK

- UNDP (1999): 'Women Status Report: Impact of Transition', UNDP Report. Yerevan, UNDP.
- UNESCO (2005): 'HIV and AIDS in the Caucasus Region: A Socio-Cultural Approach', paper prepared for UNESCO.
- UNFPA (2007): 'Supporting Gender Equality in Armenia', article available at www.unfpa.org/armenia, accessed 24 March 2007.
- Wagener, H.-J. (2002): 'The Welfare States in Transition Economies and Accession to the EU', *West European Politics*, 25 (2), 152–74.
- Wiktorow, A. (1992): 'Chapter 8: Soviet Union', in J. Dixon and D. Macarov (eds.), *Social Welfare in Socialist Countries*. London and New York, Routledge, 184–207.
- World Bank (1996): 'Armenia: Confronting Poverty Issues', Report No. 15693-AM. Washington, DC, World Bank.
- World Bank (2000): 'Armenia Institutional and Governance Review', Executive Summary. Washington, DC, World Bank.
- World Bank (2002): 'Armenia Poverty Update', Report No. 24339-AM. Washington, DC, World Bank.
- World Bank (2003): 'Armenia Poverty Assessment', Report No. 27192-AM. Washington, DC, World Bank.
- World Bank (2005): *Growth, Poverty and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank, Washington, DC.
- Yudina, T. (2005): 'Labour Migration into Russia: The Response of State and Society', *Current Sociology*, 53 (4), 583–60.

YOSSI KORAZIM-KŐRÖSY – TERRY MIZRAHI –
CHANA KATZ – AMNON KARMON – MARTHA
LUCIA GARCIA – MARCIA BAYNE SMITH

Interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés izraeli és amerikai tapasztalatok és szaktudás alapján*

A tanulmány az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés fogalmi kereteit és gyakorlatát vizsgálja, amerikai és izraeli tapasztalatok alapján. Két interdiszciplináris szakmai csoport munkájára épül, melyek szociális munkások kezdeményezésére jöttek létre az USA-ban és Izraelben. A tanulmány bemutatja a téma főbb kérdéseit és fogalmait, így a mono-, multi-, inter-, transz-diszciplinaritás valamint a nézőpontok közötti megközelítés különbségeit. Emellett tárgyalja a különböző szakmai identitások kérdését, a közösségfejlesztés gyakorlatában részt vevő szakmák számára létrehozható közös tudásalap és készségek azonosítását, valamint a szervezeten belüli szempontok értelmezését. Bemutatja az interdiszciplináris közösségfejlesztésben és együttműködésben részt vevő szakemberek párbeszédeiből nyert adatok kvalitatív módszerekkel elvégzett tartalmi elemzését, illetve az izraeli és amerikai csoport eredményeinek összevetését. Az eredmények azt mutatják, hogy az eltérő célok, gyakoriság és intenzitás ellenére a két fórum között több a hasonlóság, mint a különbség. Az eredmények tükrözik a résztvevők megbeszélések fontosságába vetett hitét és a szakmaközi gyakorlat iránt érzett elkötelezettségét. Mindkét csoport meggyőződése volt, hogy a szervezeten belüli és szakmaközi kapcsolatok, valamint a szakmai-közösségi interakciók új modelljei mellett sokféle szaktudásra van szükség. A korábbi kutatásoktól eltérően a tanulmány a közösséget a közösségfejlesztési együttműködésekben külön diszciplínaként kezeli. Hasonlóan fontos a fejlesztés jövőbeli céljainak meghatározása, mely magába foglalja az alap és társszakmák, valamint a szociális munka képzésének és oktatásának, illetve más társadalomtudományi szakmák irányainak azonosítását. Az ajánlások az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés további vizsgálatának szükségességére mutatnak rá.

* Yossi Korazim-Kőrösy – Terry Mizrahi – Chana Katz – Amnon Karmon – Martha Lucia Garcia – Marcia Bayne Smith: Towards interdisciplinary community collaboration and development: knowledge and experience from Israel and the USA. *Journal of Community Practice* special issue 15 (1-2) 2007

Bevezetés

A közösségi munka mint szakterület a múlt században különböző módon alakult ki a világ különböző országaiban (Campfens, 1997). A magukat e téren kompetensnek tekintő szakterületek egyaránt magukba foglalnak elméleti és alkalmazott társadalomtudományokat és egészségügyi szakterületeket, úgymint: szociológia, közegészségügy, szociális munka, város-, vidék és térségi tervezés, közösségi pszichológia, antropológia, politikatudomány, közhasznú jog, felnőtt- és informális képzés, közgazdaságtan, közpolitika és egyéb. A gyakorlat leírására használt szakkifejezések is különbözőek. A közösségekkel végzett, fejlesztésen alapuló munkák leírására olyan szakkifejezéseket találunk, mint amilyen a közösségi szervezés, a közösségi munka, a közösségi pszichológia, a közösségi gyakorlat, a közösségfejlesztés, a közösségi tervezés, a közösségi gazdaságfejlesztés és a közösségépítés. Az eltérő elnevezések ellenére azonban a szakmai célok hasonlóak: a közösségek, bizonyos népességcsoportok, különösen a hátrányos helyzetű csoportok körülményeinek és életminőségének javítása, valamint a közösségi szervezetek és civil szféra megerősítése.

A közelmúltban több szervezet is el kezdett foglalkozni a közösségi gyakorlat diszciplináris-szakmai dimenzióival. Az *International Association of Community Development* (A Közösségfejlesztés Nemzetközi Egyesülete) (www.iacd.org) nemrégiben megállapította, hogy a közösségfejlesztés természetéből adódóan multidiszciplináris, de fragmentáltan jelenik meg a számos program és szakma mentén (Hustedde, Calvin, 2003). Ugyanabban az évben az USA-ban a közösségi gyakorlat szakfolyóirata, *Journal of Community Practice* (JCP) új szerkesztői azzal mutatták be a folyóirat kibővített terjedelmét, hogy annak „a szociális munka kiadványává kell válnia, interdiszciplináris nézőponttal” (Alvarez, Gutierrez, Johnson, Moxley, 2003, 9. o.). Az *Association for Community Organization and Social Administration* (A közösség-szervezés és szociális igazgatás egyesülete) (www.acosa.org) – a JCP támogató szervezete – ezt az irányzatot folytatta, amikor 2005-ben hasonló szellemben egészítette ki küldetésének és szabályzatának megfogalmazását.

A tanulmány középpontjában két, informális fókuszcsoportnak – egy izraeli és egy New York-ban tevékenykedő csoportnak – a munkája áll, mely azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy megvizsgálja az interdiszciplináris-szakmaközi együttműködés fogalmát, és annak lehetséges kihatásait a közösségi munka jövőbeni gyakorlatára. Amikor a tanulmány vezető amerikai szerzője tudomást szerzett az Izraelben folyó munkáról, kezdeményezte, hogy New York városában is hozzanak létre fókuszcsoportokat olyan egyetemi szakemberek részvételével, akik közösségi témájú kurzusokat oktatnak vagy közösségi együttműködésekben vesznek részt. Bár a két projekt eltérő módon indult, a közös program megteremtette a tapasztalatcsere alapját, és lehetővé tette a megbeszélések eredményeinek összehasonlítását.

A tanulmány bemutatja a szakirodalom elemzését és a két szakmai csoport megbeszélései során keletkezett adatokat. Azonosítja azokat a témaköröket, melyek az egyes, illetve a két csoport megbeszéléseiből

kristályosodtak ki, beleértve a közösségi gyakorlat diszciplináris megközelítéseinek közös és eltérő értelmezéseit, és megvizsgálja, hogy vannak-e olyan általános alapelvek és gyakorlatok, melyek túlmutatnak egy bizonyos szakmán vagy országon (c.f. Harbaugh, Castro, Burgess-Ellison, 1987). A tanulmány először röviden bemutatja a közösségi gyakorlat kialakulásának hátterét a két országban, majd az interdiszciplinaritás-gyakorlat elméletét tárgyaló irodalom bemutatása következik, először általánosságban, majd a közösségfejlesztés és együttműködés vonatkozásában. Ezt követően a résztvevők és a módszertan leírása, majd a csoportmegbeszélések által kiemelt főbb fogalmak azonosítása következik. Végül az írás a gyakorlat és a szakmai oktatás várható irányainak tárgyalásával zárul.

Az izraeliek az interdiszciplináris közösségfejlesztés fogalmát használták kiindulásként a megbeszélések céljának meghatározásához. Az izraeli kontextusban az interdiszciplináris közösségfejlesztés a szakmák széles körére utal, melyhez hozzátartozik az oktatás, egészségügy, lakásügy, jóléti szolgálat és foglalkoztatás, és melyet alapvetően a nemzeti vagy helyi kormányzat, illetve annak szervezetei biztosítanak (Cnaan, Korazim, Meller, Rosenfeld, 1992). Azonban ez a definíció is tartalmazza az „együttműködés” folyamatát, melyben az egyének, csoportok és szervezetek összefognak egy komplex közösségi probléma megoldásához. Az amerikai csoport az interdiszciplináris közösségi együttműködés fogalmából indult ki. Ez azt a feltételezést tükrözi, hogy a közösségfejlesztés alapja az eltérő formális csoportok és szervezetek együttes megjelenése. Ezért az a döntés született, hogy az izraeli és amerikai adatokat egy általános összefoglaló szakkifejezéssel írják le: *interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés (interdisciplinary community collaboration and development – ICCD)*.

Az izraeli és amerikai kontextus

Az Egyesült Államok és Izrael mint komplex multikulturális demokratikus társadalmak, egyaránt kialakították az állampolgárok társadalmi és gazdasági igényeit szolgáló állami szakpolitikákat és programokat, ugyanakkor jelentős kihívásokkal néznek szembe a bevándorlók, menekültek, etnikai és vallási kisebbségek integrálása terén. A két ország azonban az ilyen és hasonló társadalmi problémák közösségi szintű megközelítését illetően különböző előzményekkel rendelkezik. Izrael 1948-ban, a második világháború után jött létre, s kezdettől jóléti államként működött. Ez azt jelentette, hogy az állam jelentős elkötelezettséget vállalt a társadalmi szükségletek kielégítése terén, s ezt a szociális szolgáltatások széles körének biztosításával fejezte ki, az oktatást, az egészségügyet, a lakásügyet, a jóléti-, foglalkoztatási- és társadalombiztosítási juttatásokat érintően. Mindezeket a nemzeti kormány vagy annak szervezetei biztosítják (Cnaan et al, 1992). Ezzel szemben az Egyesült Államok gyakorlatát az jellemzi, hogy a szövetségi kormány történelme során mindig is csak mint legvégső megoldás jöhetett szóba a társadalmi és gazdasági problémák kezelésében. Az ilyen problémák megoldásánál alapvetően mindig

a privát szektorra – az üzleti és a jótékonyági szereplőkre – hárult a vezető szerep (Jansson, 2005).

Izraelben az állami szektor jelentős szerepet vállal a közösségfejlesztésben is, melyben a szociális munka vált a domináns szakmává. (Katan, Korazim, York, 1993). Az elmúlt években megfigyelhető volt, hogy más szakterületek – mint pl. a városi és regionális tervezés, a közegészségügy, az oktatás és a jog – növekvő érdeklődést mutatnak a közösségfejlesztés iránt és bekapcsolódnak annak munkájába. Törvényi előírás, hogy az állami/önkormányzati szociális ügyosztályok által foglalkoztatott közösségi szociális munkások felsőfokú szakmai végzettséggel rendelkezzenek a szociális munka területén, legalább alapképzés (BA) szinten. Ez hivatalos elismerést és státust biztosít a szociális munka mint szakma számára (amely egyébként 1996 óta az egyedüli államilag elismert közösségi szakma), ugyanakkor kapacitás-korlátokat is teremt az összetettebb problémák megoldásánál szomszédsági, helyi és állami szinten. További következmény, hogy a szakemberek elszigetelődtek a közösségfejlesztésben részt vevő többi szakembertől (Korazim-Kőrösy, 2000; Hustedde, Calvin, 2003). Egyre nagyobb számban jelennek meg olyan, nem-kormányzati érdekérvényesítő szervezetek, melyek megkérdőjelezzik az állami szektorban dolgozó közösségi munkások szerepét, mivel túlságosan korlátozottan tartják azt a civil társadalom különböző dimenzióinak kezeléséhez, illetve a kirekesztett, marginalizálódott csoportok érdekképviseléséhez (Shatil, 2005).

Ezzel szemben az Egyesült Államokban nem alakult ki egyetlen domináns szakma sem ezen a területen. A közösségi szervezés, tervezés és fejlesztés decentralizáltabb és egyedibb módon alakult ki, elsősorban az önkéntes, non-profit szektor révén, ahogyan a szükségletek, érdekek, munkák és a támogatások ráirányították a figyelmet az – általában helyi-szintű és decentralizált – közösségi életre (Kahn, 1995; Bettin, Austin, 1990). Idővel a szociális munka különböző szerepeket töltött be a közösségi munkában, a politikai légkörtől és a támogatási lehetőségektől függően. A szociális munka közösségi gyakorlatának eredete a 20. század elején a *settlement* házak nyomán kialakult mozgalomra vezethető vissza (Smith, 1995), majd az 1960-as években és az 1970-es évek elején további fejlődésnek indult a kormányzat szegénységellenes programjának és a társadalmi tervezés középpontba kerülésének eredményeként (Garvin-Cox, 2001). Az 1980-as évekre a konzervatívabb politikai légkör következtében (a Reagan-Bush időszak), a szociális munka néhány iskolája felhagyott a közösségi gyakorlattal, vagy beolvasztotta azt a szociális munka általános megközelítéseibe. S bár a szakma egyre több figyelmet szentelt a mentális egészségnek és a klinikai aspektusoknak, megőrzött egy viszonylag kicsi, de jelentős elméleti szakosodást a makro-gyakorlat vonatkozásában, amely magába foglalta a közösségépítést, szervezést, tervezést és fejlesztést (Mizrahi, 2001). Az 1990-es években a szociális munka újra megerősödött az Egyesült Államokban, és szociális munkát oktató intézményekben tartott oktatási programok valamint szervezetek, könyvek és szakmai folyóiratok létrehozása révén biztosította a közösségi gyakorlatban elért szakmai pozícióját. (c.f., Mizrahi, Morrison, 1993; Faulker, DeGennaro, Weil, 1994).

A két országot jelenleg jellemző konzervatív politikai és gazdasági légkörben az az elvárás, hogy az egyetemek, és különösen a szakmai iskolák tevékenysége több tanszék munkáját, illetve több iskolát fogjon át, illetve partneri kapcsolatokat alakítsanak ki a független-önkéntes, illetve a vállalati-üzleti szektorral. A szociális munka iskolái és a felsőoktatási intézmények egyre gyakrabban definiálják magukat olyan intézményekként, melyek elkötelezettek a közösségekkel kialakított kölcsönösen előnyös együttműködés iránt (Soska, Johnson Butterfield, 2004; Corrigan, 2000). Ennek következtében a két országban a közösségi szociális munkások egyre gyakrabban vállalnak vezetői, résztvevői vagy értékelő szerepet ezekben a komplex, tanszékek közötti és/vagy egyetemi-közösségi projekteknél (Mulroy, Lauber, 2004). Ezért a több diszciplínát egyesítő együttműködésekhez kapcsolódó tudás és készségek hangsúlyosításának még meghatározóbbá kell válnia makro-szinten a diákok és gyakorlók szakemberek oktatásában és szakmai felügyeletében (Jones, Packard, Nahrstedt, 2002). Az ezen a területen elért eredmények nemcsak a jövőbeli szakemberek szakmai kompetenciáját fejlesztik majd, de a szociális munka különböző programjait is támogatják, az együttműködési lehetőségek proaktív keresésével. Izraelben és az USA-ban az állami és a magán támogatók is egyaránt ösztönzik vagy szinte kötelezővé teszik az interdiszciplináris struktúrák komplex típusainak létrehozását. Ez megfigyelhető az USA Oktatási, Lakásügyi és Városfejlesztési Minisztériuma és az Egészségügyi és Humán Szolgáltatások Minisztériuma (1994), illetve az olyan alapítványok, mint a Ford, Kellogg és Rockefeller által közzétett pályázati felhívásokban, melyek célja, hogy javítsák a szociális körülményeket, erősítsék a szomszédságokat és fejlesszék az integrált szolgáltatásokat. Izraelben az interdiszciplináris projektek felé való elmozdulás a *Project Renewal*-lal kezdődött, az 1980-as években (Elazar, 1992), majd olyan programokkal folytatódott, mint a *KADIMA*, a Szociális Ügyek Minisztériuma által támogatott, szervezetek és diszciplínák közötti együttműködésre építő gyermekvédelmi program, amely a veszélyeztetett gyermekek és családok segítése érdekében partneri együttműködést alakított ki a különböző közösségi szervezetekkel, a helyi non-profit szervezetekkel és az üzleti szektorral (Korazim, Ben-Rabbi, 2003).

Irodalmi áttekintés

Az interdiszciplináris munka meghatározása

Az interdiszciplináris gyakorlat iránti érdeklődés először az elkülönült és kizárólagosságra törekvő elméleti és szakmai diszciplínák intézményesülésének kritikájaként merült fel (Klein, 1990; 1996; Nissani, 1997). Néhány kutató jelentős munkát végzett az interdiszciplinaritás történelmének, politikájának, fogalmi keretbe illesztésének és gyakorlatba helyezésének feltérképezésében. Klein (1990) például az interdiszciplináris gondolkodás és gyakorlat útját vizsgálja a tudomány és a kutatás világában, különös figyelmet szentelve a diszciplínák közötti határvonalak átlépésére, a tartalom és folyamat kérdéseire – ezek mind releváns témák a közösségi élet összetett világában. A diszciplínák közötti határvonalak

elemzése során három témakört azonosít: integratív folyamat (mélység, kiterjedés és szintézis), a diszciplínák szerepe és a kommunikatív cselekvés. Ennek értelmében az interdiszciplináris munkával együtt jár egy „retorikai, szociális és politikai tárgyalási folyamat” (221. o.); „a nyelv meghatározóvá válik és az interdiszciplináris készségek önmagukban is tudásformákká válnak” (234. o.). Nissani (1997) leírja, milyen ellenállás és problémák kísérik azt a folyamatot, amikor egy megközelítés elmozdul egy diszciplína egységes koncepciójától az interdiszciplináris gondolkodás és cselekvés irányába – még abban az esetben is, ha számos ok indokolja azt. Bár e szerzők dokumentálják és ösztönözik is az elméleti interdiszciplináris megközelítések új formáit, a szakmai oktatásban való alkalmazásukra csak indirekt módon utalnak.

Az „interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés” (*community collaboration and development*) összetett kifejezést nem találtuk az adatbázisok és keresőprogramok vizsgálatánál. A hangsúly eddig valahol máshol volt. A szakirodalom és a gyakorlat leírása az esetek szintjén jelentős értéket tulajdonít az interdiszciplináris együttműködésnek, mind Izraelben, mind az Egyesült Államokban (Albeck, 1983; Abramson, Bronstein, 2004; McMahan, Hoffman, McGee, 1994). A *Project Renewal*, mely a legjelentősebb átfogó nemzeti erőfeszítés volt Izraelben arra, hogy a különböző partnereket egy asztalhoz ültesse, nagyobb hangsúlyt fektetett a helyi közösségek lakosainak bevonására, mint a szakmaközi együttműködés kérdéseire (Hoffman, 1986; Lappin, Teicher, 1990). Más elemzések a szervezetek közötti kapcsolatok dinamikáját hangsúlyozzák, anélkül, hogy azonosítanák vagy időnként megvizsgálnák az ilyen együttműködésben érintett vezetők és résztvevők háttérét vagy szakmáját (Mizrahi, Rosenthal, 1993; Kaufman, 2004). Mindkét országban nagyon kevés cikk tesz különbséget a szervezetenkénti és interdiszciplináris-szakmaközi együttműködés példáinak tekintetében. Abramson, Rosenthal (1995) és Lawson, Bronstein, McCallion, Ryan (2004) azon kevesek közé tartozik, akik rámutatnak erre a különbségre. A kutatók és az értékelők azonban azt kezdték vizsgálni, hogy milyen hatással van az együttműködés és koalícióépítés az egyén, a család és a közösségi élet megerősítésére. Feltetésük szerint a sokféle szereplő által létrehozott szinergiától kreatívabb eredmények várhatók. A hangsúly a sokféle érintett összehozására került, a veszélyeztetett csoportok komplex egészségügyi és szociális igényeinek együttes kezelése érdekében. Ide tartoznak a szakmaközi együttműködés példáit bemutató tanulmányok, a gyermekjóléti (Grossman, McCormick, 2003), egészségügyi (McMahan et al, 1994), gerontológiai (Mellor, 1996), közegészségügyi (Donchin, 2005; Lasker, Weiss, Miller, 2001; Lasker, Weiss, 2003), és gazdasági fejlesztés területén (Korazim, Klausner, 1989; Borovsky, Kaminsky, 1991).

Bronstein (2002; 2003) azt vizsgálja, hogy miként mérhető az interdiszciplináris együttműködés; Maidenberg, Golick (2001) és Grossman, McCormick (2003) az oktatás szempontjából vizsgálja a lehetséges hatásokat. Különböző szakmai csoportok fognak össze azért, hogy általános útmutatókat dolgozzanak ki a közösségi gyakorlat olyan munkáihoz, melyekben több diszciplína találkozik vagy olvad össze (Gamble, Quinn, 2002). A szakirodalomból azonban továbbra is hiányzik annak leírása,

hogyan milyen hatással van a résztvevők oktatási háttere a közösségi együttműködésre, illetve hogy milyen felkészülés szükséges az interdiszciplináris együttműködésekhez. További feltáratlan területek: a szakmai diszciplínák közötti viszonyok a közösségi gyakorlatban; az egyes szakmák által nyújtott hozzájárulás a tudás, készségek, értékek és szaktudás terén; valamint a hatékony interdiszciplináris közösségi együttműködéshez és fejlesztéshez szükséges közös mag. A legszembetűnőbb hiányosság a szakirodalomban mégis az, hogy nincs utalás arra, hogy sokkal több tanulmányra lenne szükség – a tényleges gyakorlat vagy szakmai párbeszéd alapján – az interdiszciplináris gyakorlat előtt álló kihívások és lehetőségek bemutatásához.

Módszertan

A tanulmányban alkalmazott módszertan az interdiszciplináris gyakorlat területén dolgozó szakemberek közötti párbeszéd gyűjteményére illetve azok adatainak tartalmi elemzésére épül. Az izraeli és amerikai csoportok, melyek azzal a céllal találkoztak, hogy az interdiszciplinaritás kérdéseit megvitassák, egymástól függetlenek voltak, és változó gyakorisággal, illetve intenzitással találkoztak. 1999-ben Izraelben egy öt szakemberből álló csapat (melyben négyen közösségi szociális munkásként dolgoztak) párbeszédet kezdeményezett az egyéb szakmák képviselőivel, az interdiszciplinaritás közösségfejlesztésben betöltött szerepéről. Egy éven belül létrehozták a Közösségfejlesztés Interdiszciplináris Fórumát (*Interdisciplinary Forum on Community Development, IFCD*), mely azóta is rendszeresen találkozik. E tanuló szakmai közösségben (c.f., Schon, 1983) mintegy 500 fő található – elsősorban gyakorlati szakemberek –, akik részt vettek az IFCD négyéves konferenciájának egyikén; és egy állandó, 20–30 szakemberből álló csoport, melynek résztvevői havonta vagy kéthavonta találkoznak. Elméleti és szakmai háttérükben megtalálható a közösségi szociális munka, szociológia, állami közigazgatás, pszichológia, formális és informális közösségi képzés, gyógyászat, közegészségügy, szabadidő-szervezés, városi, regionális és környezeti tervezés, közösségi konfliktusok feloldása, társadalmi és emberi jogok, közösségi jog, közösségi rendfenntartás, állami szociálpolitika, helyi és regionális gazdasági fejlesztés, és még sok egyéb. Számos résztvevő több különböző tudományterületen rendelkezik diplomával, illetve több szakmai irányban szakosodott. Az aktív IFCD-tagok elsősorban fehérek és zsidó származásúak, és a két nem körülbelül egyforma arányban képviselteti magát.

Az Egyesült Államokban a tanulmány vezető amerikai szerzője két kollegájával (a másik két amerikai szerzővel) a 2003-as izraeli IFCD-konferencián való találkozást és előadást követően három alkalommal összehívott egy egyetemi oktatókból álló csoportot a New York-i Városi Egyetemen (*City University of New York, CUNY*). Összesen 22 résztvevő találkozott, egy vagy több alkalommal. A résztvevők a tudományos és szakmai háttér széles skáláját képviselték, és szakmai háttérük hasonló volt az izraeli résztvevőkéhez, azzal a különbséggel, hogy több volt az elméleti, mint a gyakorló szakember. A csoport háromnegyede nő volt, és

körülbelül egynegyede színes bőrű. Az izraeli és az amerikai csoport hasonló megközelítéseket alkalmazott: olyan strukturált csoport-tanulási folyamatokat, melyek a Dewey féle közösségi reflektáló vizsgálódás koncepcióját követik (*Dewey's community of inquiry*). Ezek szervezett környezetben zajlanak, és céljuk új szempontok és cselekvések azonosítása (Argyris, Schon, 1996; Frey, Fontana, 1991; Shkedi, 2003).

Adatgyűjtés és elemzés

Az alkalmazott kvalitatív módszertan az amerikai és izraeli csoportok megbeszélései során keletkezett, gazdag adathalmaz tartalmi elemzésére épült. Mindegyik csoportfolyamat tartalmát külön elemeztük a Glaser és Strauss féle megalapozott elméletalkotás („grounded theory”) alkalmazásával. Mindegyik csoportban induktív elemzés révén jutottunk el a közös témák azonosításához és kategorizálásához. Izraelben a felhasznált adatok azokból az összefoglalókból és dokumentum-elemzésekből származtak, melyek az éves konferenciák, egy közösségi üggyvédekkel tartott szakmai megbeszélés, és egy kéthavonta tartott workshop anyagai alapján készültek. A csoportmegbeszélések ötvözték az esettanulmányokat a fogalmi elemzésekkel. Két évig foglalkoztattunk egy elméleti szakembert mint tanácsadót, hogy összefoglalja és elemezze a csoportmegbeszéléseket, és aktívan részt vegyen azok folyamatában. A három izraeli szerző egymástól külön áttekintette a fent említett dokumentumokat és kidolgozta a további elemzések fő témáit. A héber elemzést lefordították az amerikai adatokkal való összehasonlításokhoz. Az USA-ban a fókuszcsoportok megbeszéléseiről hangfelvételek készültek, melyeket azután leírtak és szerkesztettek (Urwin, Haynes, 1998). Az első amerikai szerző azonosította a három fókuszcsoportban felmerült főbb témákat, majd azokat a másik két amerikai szerző felülvizsgálta és módosította. Az összejövetelekről grafikus ábrázolás is készült a párbeszéd tartalmának vizuális megjelenítéséhez (Argilla, 2004). A vezető amerikai partner több alkalommal találkozott az izraeli szerzőkkel, hogy áttekintsék mindkét ország előzetes elemzését, azonosítsák a közös témákat és megvitassák a megállapításokban és értelmezésekben felmerülő különbségeket.

A módszertan hasonló korlátokat vetett fel mind az izraeli, mind az amerikai csoport számára. A legfőbb jellegzetesség, hogy egyik fórum sem kutatási célból jött létre. Másodsorban, a csoportok kiválasztott és meghívott résztvevőkből álltak, így megállapításaikat az aktuális téma befolyásolhatta. Végül pedig egyik csoport sem tükrözte országa lakosságának, illetve az adott ország szakembereinek etnikai összetételét. Míg az izraeli társadalom körülbelül 20 százalékban arabokból áll, a fórum aktív tagjai között elhanyagolható volt a képviselőik. A New Yorkban részt vevő színes bőrű szakemberek aránya (25%) valószínűleg tükrözi a színes bőrűek arányát a New York-i Városi Egyetemen, de itt nagyobb arányban képviseltetik magukat, mint az USA egyéb felsőoktatási intézményeiben.

Az eredmények leírása

Munkánk egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a résztvevők kialakult elképzelésekkel rendelkeztek az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés jelentéséről, komplexitásáról és alapvető céljáról. Bár szinte minden résztvevő hitt a megbeszélések fontosságában, mégis másképp vélekedtek e törekvések irányát és várható eredményeit illetően. E különbségek ellenére azonban mindkét csoport (de különösen az izraeli) elkötelezett volt az iránt, hogy fogalmi keretbe foglalja, illetve hogy azonosítsa a gyakorlat olyan új modelljeit és alapelveit, melyek túllépnek a hagyományos monodiszciplináris megközelítés hangsúlyozásán. Mind az izraeli, mind az amerikai csoportnál érezhető volt az a mély elkötelezettség, hogy tudásuk és tapasztalataik felhasználásával jobbitsák társadalmukat. A tanulmány által bemutatott témák a következők: a szakmai én és identitás; a monodiszciplináris gyakorlat meghaladása; a diszciplínák közötti kapcsolat – jelentéseik és metaforáik; a szervezetközi és a diszciplínák közötti gyakorlat megkülönböztetése; a közösség mint „diszciplína” hozzáadása a közösségfejlesztéshez; az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés oktatásához és gyakorlatához szükséges alapvető tudás, készségek, értékek és tulajdonságok.

Szakmai én és identitás

Az amerikai és izraeli résztvevők között különbségeket lehetett megfigyelni a saját szakmai szerepükről és háttérükről kialakult tudatosság tekintetében, illetve abban, hogy ez mennyire hat oktatói vagy gyakorlati tevékenységükre. Ez meglepő eredmény volt. Ami az USA-ban bemutatkozásnak indult, az a szakmai identitásról folytatott részletes és komplex megbeszéléssé vált. Amikor a résztvevőket arra kértük, hogy mutatkozzanak be munkájuk, pozíciójuk, végzettségük és interdiszciplináris szakmai háttérük ismertetésével, nyilvánvalóvá vált, hogy különböző szerepeket játszanak, melyek aszerint változnak, hogy miként azonosítják magukat a különböző környezetekben. Míg a hangsúlyt egyértelműen a szakmai és elméleti szakterületükhöz kapcsolódó szerepekre helyezték, messze túlmentek ezen identitások leírásán, hogy bemutassák egyéb olyan szerepeiket, mint anya, ifjúsági munkás, illetve hogy jellemzést is adjanak magukról, mint például aktivista, hídépítő, bajkeverő. Ez azonban semmiféle zavart nem okozott, mi több, kényelmesen érezték magukat ebben a helyzetben és talán még büszkéek is voltak arra, hogy ezt a sokféle identitást mesteri szinten tudják kezelni.

Az amerikai résztvevők – valamennyien egyetemi szakemberek – szintén egy szokatlan csoportként azonosították magukat. Ezzel részben azokra az ideológiákra és érdeklődésre utaltak, melyekkel az egyenlőtlenség és elnyomás kérdéseire viszonyulnak, másrészt arra az aktivitásra, mely az egyetemen belül vagy kívül, a közösségben jellemzi őket. A résztvevők egyszerre voltak elméleti és gyakorlati szakemberek; az egyik résztvevő tudós-aktivistának írta le magát, a másik agitátornak. Legtöbbjüknek továbbra is volt kapcsolata a közösségi munkával – köz-

vetlenül vagy a diákjaik révén közvetetten. Az amerikai csoport a közös értékeket és jellemzőket hangsúlyozta. Sokat beszéltek a társadalmi igazságosság iránt érzett szenvedélyükről és aggodalmukról; ezzel szembeállították az egyetemen belül és a társadalomban megjelenő etnikai, nemi és egyéb jellemzők alapján kialakult egyenlőtlenség valóságát. Szerepüket fontosabbnak látták annál, hogy csupán tudást és képességeket adjanak át; a csoport számára azok az alapértékek és célok tűntek a leglényegesebbnek, melyekre a tudást és képességeket felhasználják majd.

Az is ritkán fordult elő, hogy valaki egyetlen szakterületen belül rendelkezett volna mind a három (BA, MA, PhD) fokozattal. Szinte mind-egyik résztvevőnek volt legalább egy olyan egyetemi végzettsége, mely a másik kettőtől eltérő tudományos vagy szakmai területről származott. Továbbá az olyan végzettségeket, mint közpolitika, várostervezés, humánfejlesztés, vagy még a közegészségügy is, interdiszciplinárisnak tekintették. Néhány csoporttag különbséget tett tudományos és szakmai diszciplínák között – például a szociológus és a szociális munkás között. Bár néhány résztvevő egyértelműen az elsődleges szakmai identitásához kötődött, sokan közülük mégis a saját diszciplináris háttérüktől eltérő iskoláknak vagy tanszékeknek voltak a tagjai, tanárai (pl. egy építész a várostervezési tanszéken tanított; egy közösségi szociális munkás szakpolitikai és vezetési programok oktatásában vett részt).

Amikor Izraelben az egyik megbeszélésen már célzottan tettük fel ezt a kérdést, kiderült, hogy sok IFCD-tag szintén vegyes identitással és végzettséggel rendelkezik. Többen közösségi szociális munkásként azonosították magukat, még akkor is, ha nem gyakorolták ezt a tevékenységet közvetlenül. Mások oktatói címekkel rendelkeztek: előadók vagy tanárok voltak. Ezeket kívül találunk még olyan identitásokat, mint oktatási vállalkozó, oktatási aktivista, rendszer-gondolkodó, előmozdító, intézményben dolgozó tereptanár, laikus szakmai vezető és adminisztratív igazgató. Az izraeli csoportban hasonló elkötelezettség volt megfigyelhető, mint az amerikai csoportban: a különböző IFCD-programokban szereplő témák vizsgálatakor világossá vált, hogy az interdiszciplináris megközelítés elsődleges célja a társadalmi igazságtalanság kérdéseinek kezelése és a társadalom, különösen a marginalizálódott és hátrányos helyzetű közösségek életminőségének javítása áll.

Túl a monodiszciplináris gyakorlaton

A *diszciplína* fogalmát a közösségfejlesztés vonatkozásában Klein (1990; 1996) és Nissani (1997; 2005) írásai segítenek tisztázni. Meghatározásukban a diszciplína a humán-közösségi tapasztalat egy viszonylag önálló és elkülönült területe, mely saját szakértői közösséggel rendelkezik. A diszciplináris szakértelem három típusát azonosítják: az elsőbe tartoznak azok, melyek önálló elméleti-tudományos tudással rendelkeznek, pl. a kémia, szociológia, közgazdaságtan stb. területén; a második típusba azok, melyek tevékenység-központú, alkalmazott célokkal rendelkeznek és az elméleti tudást ötvözik a gyakorlati alkalmazással – ők a jogászai, tanári, belgyógyászai, szociális munkás szakmák képviselői; és harmadik-

ként azok a szakmák és szakmai szerepek, melyek valamilyen alapszintű elméleti-tudományos háttérrel és egy tapasztalati, munka közbeni képzési elemet tartalmaznak, mint pl. egy helyi közösségfejlesztési projekt igazgatója. Izraelben a második diszciplináris szinten található szociális munka a közösségfejlesztésben monodiszciplinává vált; az USA-ban a közösségfejlesztés nem egyetlen diszciplinára épül, és alapvetően a harmadik diszciplináris szinten található. Mindkét csoport a kezdetektől fogva törekedett arra, hogy tisztázza a diszciplinaritás fogalmát és elválassza azt a multidiszciplinaritás, interdiszciplinaritás és – az USA-ban – a transzdiszciplinaritás fogalmaitól. Az IFCD-tagok Izraelben hosszas vitákon bizonyítani próbálták az interdiszciplináris közösségfejlesztés szükségességét, mivel a közösségfejlesztésben a szakmailag képzett szociális munkások gyakorlatilag monopóliummal rendelkeznek ezeken a pályákon. Hosszú időbe telt, mire sikerült a diszciplinák szerinti különbségeket tisztázni, majd közös nevezőt találni közöttük. Az amerikai csoport kevesebb megbeszélést tartott, és ezeken elsősorban a közös vonásokra koncentráltak, bár itt is jelentkeztek különbségek.

A diszciplinaritáshoz kapcsolódó, változatos szakkifejezések jelentései szinte impressziószerűen, a résztvevők következtetéseiként fogalmazódtak meg a három fórumon. A közösségfejlesztésben a *multidiszciplinaritás* a diszciplinák közötti, általában rövid távú interakciókat írja le, melyben valamennyi diszciplína megtartja saját identitását, szakmai nyelvezetét és cselekvési normáit a másikkal való együttműködés során. A *multidiszciplináris* együttműködés magában hordozza azt, hogy mindenki a saját szakmai vagy diszciplináris szempontjait adja a munkához, ugyanakkor tanul is a többi diszciplinától. Végeredményben ez azt jelenti, hogy mindenki bővíti saját repertoárját és megtanulja értékelni a többi diszciplína szempontjait. A diszciplinák ugyan különállóak maradnak, de az egész minden egyes diszciplína inputjával növekszik. A multidiszciplináris munka a részek összegeként jelenik meg. Az izraeli közösségfejlesztésben ez a leggyakoribb formája a több szakmát magába foglaló interakcióknak, és ez kétségtelenül így van az USA-ban is. A megbeszélések elején az izraeli csoportban ez a fogalom gyakran összekeveredett az interdiszciplinárisal.

Az *interdiszciplinaritás* szintén meghatározott diszciplinákkal-szakmákkal indul, de túl megy azokon. A szakmák között létrejövő interakció és együttműködés eredményeként valami új és különböző jön létre. Bár a szakmák továbbra is megtartják különálló identitásukat, a köztük levő választóvonalak fellazulnak. Az interakció vagy együttműködés eredménye exponenciálisan, szinergiaként jelentkezik, így az egész több, mint a részek összege. E különbségek figyelembe vételével a Fórum végül kidolgozta saját munkadefinícióját az *interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés* fogalmára:

A közösségi problémák komplexitása gyakran szükségessé teszi olyan cselekvések alkalmazását, melyek a különböző tudásalapok, képességek és együttműködések csoportjait egyesítik, a megoldandó kérdések követelményei szerint. Ezek a hosszú távú együttműködések olyan csapatok között jönnek létre, melyekben több diszciplína képviselői működnek együtt a közösség képviselőivel,

és ezáltal a szinergikus beavatkozások új módszerei teremődnek meg s ezek meghaladják a monodiszciplináris módszert és a rövid-távú multidiszciplináris kapcsolatokat. A módszerek integrálják a közösségi cselekvést a csapat-tanulási folyamatokkal, és elősegítik az egyének és a csoportok bevonását a helyi lakosok számára kedvezőbb közösségek kialakításába (Korazim-Kőrösy, Katz, Karmon, 2006).

A legkevésbé meghatározott fogalom a *transzdiszciplinaritás* volt, mely új, de már bevett szakkifejezés az amerikai tudományos és szakpolitikai körökben, az izraeliek számára azonban még ismeretlen volt (Nowotny, 2004). Amint az az USA-ban egy rövid megbeszélés során elhangzott, nem világos, hogy a transzdiszciplináris az interdiszciplináris továbbfejlődése-e, vagy egy teljesen eltérő entitás. A fogalom jelentheti egy új eklektikus diszciplína-szakma létrehozását, vagy azt, hogy a közösségfejlesztési munkában kezdetben önálló szakmai diszciplína idővel részben eltűnik vagy elveszti szakmai identitását. A lehetséges következmény az, hogy az egész különbözik a részek összegétől. Néhány amerikai résztvevő számára a „transz” egy alapvetően eltérő közösségfejlesztési megközelítést jelent, amely nem kapcsolódik egyetlen meghatározott szakmai háttérhez sem, és ebből kifolyólag nem merülnek fel kérdések az érintett szakmák közötti határvonalakat illetően. Az amerikai csoport egyik tagja még a *nem-diszciplináris* kifejezést is szeretne volna felvenni a többi közé. Ez az elképzelés nem azt jelenti, hogy nincs szükség oktatásra vagy képzésre, hanem azt, hogy a munka középpontjában a probléma-megoldási módszertanok álljanak, illetve a közös tudásalap, képességek és értékek. Egyéb kérdések is felmerültek a megbeszélés során, melyek további megvitatást és párbeszédet igényelnek, de hasznos itt megemlítenünk őket: Vajon felfoghatóak-e a különböző diszciplínák közötti munka modellek lineáris kontinuumként, mely a monodiszciplináristól halad a multi-, inter- majd transz-diszciplináris felé? Létezik-e olyan folytonosság illetve előrehaladás, melyben a preferált és végső irány valamennyi közösségfejlesztés és együttműködés számára inter- vagy transz-szinten végződik?

A diszciplínák egymáshoz való viszonya: jelentések és metaforák

Az IFCD a kezdetektől fogva hosszas megbeszéléseket szentelt a közösségfejlesztő gyakorlatban együtt dolgozó, különböző diszciplínákat képviselő szakemberek közötti interakciók problémáinak. Ehhez a definíciókon túl filozófiai koncepciókat és metaforákat is használtak, hogy a komplex interakciókat szimbolikus jelentéssel töltsék meg és intellektuálisan megvilágítsák azokat. Bár az amerikai csoport kevesebb időt töltött e kérdések tárgyalásával, az IFCD kérésre ők is megfogalmazták saját elképzeléseiket.

Filozófiai koncepciók. A különböző diszciplínák közötti kapcsolatok megértésében az első fontos lépést az alább ismertetett négy filozófiai koncepció használata jelentette (Karmon, 2002):

- *Harmonikus interdiszciplinaritás* – a diszciplínák ötvözése egy nagy elméletben. E koncepció azt állítja, hogy lehetséges valamennyi releváns diszciplínát egy harmonizált megközelítésbe beolvasztani. A diszciplínák ilyen integrálása különösen magas fokú elméleti gondolkodást igényel. E megközelítés támogatói egy olyan, átfogóan integrált modell kialakítására törekcsenek, mely a közösségfejlesztésben érintett valamennyi releváns diszciplínát integrálni fogja.

- *Dialektikus interdiszciplinaritás* – a különbségek hangsúlyozása és új szintézis létrehozása. Ez a koncepció azt állítja, hogy az elméleti gondolkodás a gyakorlati tapasztalatból nő ki. E felfogás szerint a részt vevő diszciplínák közötti kontrasztok létfontosságúak, mivel ezek teszik lehetővé a kölcsönös tanulást és alapvető értékeik és feltevéseik kiemelését, majd ennek alapján új és átfogó szintézis megalkotását.

- *Dinamikus interdiszciplinaritás* – minden probléma saját integratív megoldással rendelkezik. E koncepció azt állítja, hogy nincs egyedüli legjobb módja az átfogó interdiszciplináris integráció elérésének, mivel a közösségi gyakorlat mindig új problémákat vet fel, melyekkel a létező diszciplínák és együttműködések nem képesek megbirkózni. Így e koncepció állítása szerint minden új probléma új és egyedi beavatkozási módot igényel. E megközelítés hívei minden problémánál a legracionálisabb megoldásra törekcsenek, mindaddig, amíg a környezeti változások nem tesznek szükségessé egy új interdiszciplináris megoldást.

- *Pluralisztikus interdiszciplinaritás* – minden probléma számos integratív megoldással rendelkezik. E koncepció állítása szerint a különböző diszciplínák a lényegüket tekintve összemérhetetlenek, ezért nem lehetséges racionális szintézist elérni közöttük (Kuhn, 1970). E megközelítés támogatói a diszciplínák óvatos, átmeneti kombinációinak megvalósítását javasolják, mivel tudatában vannak annak, hogy minden egyes integráció csak egy az adott problémára adható sok lehetséges megoldás közül.

Metaforák. A filozófiai koncepciók mellett az izraeliek különböző metaforákat is használtak a diszciplínák közötti kapcsolatok fontos aspektusainak megvilágításához, melyekhez azután az amerikai is hozzáadták a saját metaforáikat. A virág metaforát maga az IFCD is elfogadta és logójaként használja. A további metaforák: saláta, gyümölcslé, kirakójáték és kaleidoszkóp (Lakoff, Johnson, 1980; Judge, 1991; Nissani, 1995; Morgan, 1997). A metaforák kifejtése a következő:

- *Virág.* A virágot az IFCD azért választotta logójának, mivel a belső kör az összes diszciplínában meglévő közös tudásalapot és egy olyan alapszakmát, illetve diszciplínát szimbolizál, amely domináns, vezető szerepet játszik az interdiszciplináris folyamatban. A virág szirmai – a külső kör – a részt vevő diszciplínákat jelképezik. Ahogyan sok fajta virág létezik, úgy az interdiszciplináris közösségfejlesztési projekteknél is a diszciplínák sokféle kombinációját találjuk.

- *Saláta.* A saláta különböző gyümölcsök és zöldségek keverékéből áll, melyben mindegyik alkotóelem megőrzi eredeti ízét és vizuális azonoságát. A keverék azonban egy mindentől különböző, bár nem teljesen új ízt hoz létre. A saláta nem befolyásolja összetevőit, csak az új ízt. Ez a metafora a multidiszciplinaritás szempontjából találóbbnak tűnik, mint

az interdiszciplinaritás szempontjából. Az amerikai résztvevők bevezették a „gyümölcssaláta” variációt, ahol mindegyik gyümölcs részben megőrzi eredeti ízét, de a többitől is vesz át valamennyi ízt, attól függően, hogy melyik gyümölcs a domináns; a gyümölcsök leve azonban egy teljesen új ízt alkot, mely aszerint változik, hogy milyen típusú gyümölcsből mennyit tettünk a salátába, mint azt a következő metaforából látjuk.

- *Gyümölcslé.* A gyümölcslé egy mixelési folyamat eredménye, ahol mindegyik gyümölcs és zöldség elveszíti identitását és egy „új entitást” hoz létre, melyben az eredeti anyagok már nem felismerhetőek. Ez az új alkotás vagy egy új típusú, illetve transzdiszciplináris közösségfejlesztési gyakorlattá válhat, vagy a közösségfejlesztés új, interdiszciplináris megközelítését jelentheti.

- *Kirakójáték.* A kirakójáték egy olyan kép, mely valamennyi rész megfelelő helyre való beillesztése révén jön létre. A hangsúly a különböző részek egyedi kombinációján van. A hiányzó vagy a nem megfelelő helyre került részek nem teszik lehetővé a teljes kép létrehozását. Ebben az értelemben a kirakójáték egy olyan szituációt képvisel, melyben a közösségi probléma megoldására csak egy vagy legalábbis egy legjobb megoldás létezik, egy kiválasztott szakmai csoport részvételével.

- *Kaleidoszkóp.* A kaleidoszkóp, melyet először az amerikai csoport használt metaforaként, egy mintával kezdődik, amely azonban nem rögzített. Ha a kaleidoszkópot akár csak egy milliméterrel is elfordítjuk (pl. egy új partner hozzáadásával), új kép jön létre, miközben az alkotórészek megőrzik formájukat és identitásukat. A részek, a környezet és a fény közötti interakció az, mely minden egyes változtatásnál átalakítja a képet, még a legcsekélyebbnél is. Ez a metafora azt a kényes egyensúlyt hangsúlyozza, amely a részek egyedi identitásának megőrzése és a részek összegét meghaladó új minta létrehozásának képessége között van.

- *Hidak.* A hidak metafora az amerikai résztvevőktől származik. Két, egymással összefüggő jelentése van. A híd feltételezi, hogy a részek (a közösségi alkotórészek) adottak, míg a szakemberek (a hídépítők) az alkotórészek között mozognak, összekötik a különálló részeket, és ezáltal megváltoztatják az interakció mintáit. Ez azt is jelentheti, hogy bizonyos szakemberek hídként (a kultúrák fordítóiként) szolgálhatnak a különböző csoportok, gyakran a domináns és alárendelt csoportok között, mivel ismerik ezen csoportok nyelveit, tapasztalatait, történelmét, jelentéseiket és helyzetét.

Az IFCD által használt filozófiai koncepciók és metaforák a Schwab (1970) által leírt gyakorlati-eklektikus megközelítést tükrözik, mely szerint a gyakorlat nem lehet eredményes elmélet nélkül, de természetlenné válhat, ha kizárólagosan csak egy elméletnek rendeli alá magát. Ennek megfelelően az IFCD e koncepciókat és metaforákat mint az elméletek gazdag tárházát kezelte, mellyel megvilágíthatóak az interdiszciplináris közösségfejlesztési gyakorlat fontos aspektusai. Például a dialektikus interdiszciplinaritás a részt vevő diszciplínák közötti különbségek kiélezésére helyezi a hangsúlyt, a kirakójáték metafora az eredményes beavatkozáshoz az összes fontos részelem – a diszciplínák szakemberei és a közösség képviselői – jelenlétének biztosítását hangsúlyozza. A koncep-

ciók és metaforák között is lehet kapcsolódásokat teremteni. Például a dialektikus interdiszciplinaritást összekapcsolhatnánk a kaleidoszkóppal, a harmonikus interdiszciplinaritást a gyümölcslével, a pluralisztikust a virággal. Mindkét csoport, de az amerikai különösen, szükségesnek érezte, hogy az interdiszciplináris közösségi munka gyakorló szakemberei szembesüljenek ezekkel a koncepciókkal. Tapasztalataikat azután vagy egy elméleti fogalmi keretbe integrálhatják egy új szintézis megalkotásához, vagy rámutathatnak az ellentmondásokra, hogy tovább léphessenek a gondolkodás és cselekvés egy másik szintjére – a praxis szintjére.

A szervezatköziség dimenziója az interdiszciplináris közösségi gyakorlatban

Az IFCD egyik fontos felfedezése volt, hogy a résztvevők mennyire nehezen tudták az interdiszciplinaritást a szervezatköziségtől elkülöníteni. Ennek több oka is lehet: az izraeli közösségfejlesztésben gyakoribbak a szervezatközi kapcsolatok, és a szakemberek hosszú távon jobban kötődnek az adott szervezethez mint szakterületükhöz, vagy talán az, hogy a gyakorlatban szakmai háttérük gyakran egybeesik a szervezetben betöltött munkakörükkel. További lehetséges ok, hogy a közösségi gyakorlati szakember szerepét igen gyakran szociális munkások töltik be, ezért a szakmai végzettség nem kerül előtérbe. A szervezatközi megközelítés eszköz szinten várja el a különböző szervezetek és szolgáltató rendszerek közötti együttműködést, míg az interdiszciplinaritás, mint arra a tanulmány már utalt, a különböző szakmák és szakmai tudások, stílusok és háttérrel közötti kapcsolatokat hangsúlyozza. Az 1. táblázat a közösségi együttműködés és fejlesztés kiinduló tipológiáját ábrázolja, melyet az izraeli szerzők dolgoztak ki a különböző változatok leírásához: ezek az egyetlen szervezeti monodiszciplína típusú közösségi munkáktól a szervezatközi és interdiszciplináris vonásokat egyaránt magukba foglaló működési modellekig terjednek (Korazim, Katz, Karmon, 2006). Ez a keret nem tartalmazza az újonnan kialakult transz-diszciplinaritás fogalmát.

Az IFCD-ben történt megbeszélések egy nagyon fontos aspektusra világítottak rá: a szervezatközi és az interdiszciplináris kapcsolatok együttes jelenléte potenciálisan különböző helyzeteket teremthet. Néhány izraeli számára egyértelműen az fogalmazódott meg, hogy minél közelebb kerül egy közösségfejlesztési projekt a szervezatközi-interdiszciplináris kategóriához, annál jobban megközelíti az együttműködés ideális típusát. Jelenleg Izraelben (és valószínűleg az USA-ban is) nehéz valódi szervezatközi-interdiszciplináris kapcsolatokat találni; sokkal gyakoribbak a multidiszciplináris kapcsolatok, egy szervezeten belül vagy több szervezetet magába foglaló szinten. Így ez a feltevés további átgondolást igényel. Az USA-ban a megbeszélés nem tért ki e különböző változatokra. Talán mivel minden résztvevő elméleti-oktatási szakember volt, természetesen nem hangsúlyozták a szervezatközi kapcsolatokat. Az amerikai résztvevők figyelmének központjában az állt, hogy a szakemberek (vagy a szakemberek csoportjai) hogyan értelmezik a közösségi, szerve-

SZOCIÁLIS MUNKA

zeti és társadalmi élet lényeges tényezőit, illetve hogyan viszonyulnak azokhoz.

1. táblázat A szakmaközi és szervezetek közötti együttműködések tipológiája a közösségfejlesztésben

A szervezetek száma A diszciplínák száma	Egyetlen szervezeten belüli	Több szervezetet magába foglaló	Szervezetek közötti
Mono/ egyetlen diszciplínán belüli	Egy szervezeten belüli projekt egyetlen diszciplína alkalmazásával. Példa: A közösségi szociális munkások és a szociális esetmunkások együttműködése a helyi jóléti szolgálatban.	Több szervezetet magába foglaló fórum egyetlen diszciplína alkalmazásával. Példa: Különböző szervezetek közösségi szociális munkásai közötti rövid távú együttműködés a szegénység ellenes stratégiák megvitatásához.	Egy közös, szervezetek közötti projekt, egyetlen diszciplína alkalmazásával. Példa: Különböző szervezetek közösségi szociális munkásai és egyéb szociális munkásai közötti hosszú távú együttműködés az időseket segítő közösségi projekt működtetésében.
Multidiszciplináris	Egy szervezeten belüli projekt több diszciplína alkalmazásával. Példa: Szociális munkások, közegészségügyi nővérek, jogi tanácsadók és társadalmi tervezők rövid távú együttműködése egy szervezeten belül egy új szolgáltatás létrehozásához, pl. egy csecsemő-gondozást segítő klinika létrehozása.	Egy több szervezetet magába foglaló projekt több diszciplína alkalmazásával. Példa: Egy rövid távú biztonsági közösségi-egészségügyi projekt a hadsereg, rendőrség és az egészségügyi szervezeteinek együttműködésével, orvosok, nővérek, szociális és mentálhigiéniai munkások részvételével.	Egy közös, szervezetek közötti projekt több mint két diszciplína alkalmazásával. Példa: Egy hosszú távú közösségi biztonsági terv kidolgozása az idősek számára, melyen a jóléti és egészségügyi szolgálatok, a rendőrség és egy közösségi központ együtt dolgozik.
Interdiszciplináris	Egy szervezeten belüli hosszú távú projekt több diszciplína bevonásával. Példa: Ugyanazon szervezet szociális munkásai, orvosai, nővérei és ügyvédei együttműködnek egy közösségi projekt kialakításában.	Egy több szervezetet magába foglaló projekt több diszciplína bevonásával. Példa: Szociális munkások, oktatók, közösségi egészségügyi munkások, a helyi rendőrség és mások hosszú távú együttműködése egy helyi gyermekvédelmi projektben.	Egy komplex, hosszú távú, közös, szervezetek és szakmák közötti projekt. Példa: Különböző szervezetek szociális munkásai, várostervezők és közigazdászok egy „új típusú” szinergikus közösségi együttműködést hoznak létre, pl. egy vidéki közösségi gazdaságfejlesztési tervet.

A közösségi dimenzió az interdiszciplináris közösségi gyakorlatban

Az amerikai és az izraeli csoport egyaránt osztotta azt a meggyőződést, hogy a közösséget aktívan be kell vonni minden interdiszciplináris közösségi munkába. Számos definíciót és változatos jelentéseket fogalmaztak meg az olyan kifejezéseknek kapcsán, mint *közösség*, *partnerség* és *közösségi felhatalmazás*; az utolsó két fogalomnál elsősorban a szakember számára meghatározó folyamatra és célokra koncentrálnak. E fogalmakba általában beleértették az ügyfeleket vagy fogyasztókat a jóléti vagy szociális szolgáltatásoknál; a szülőket a speciális iskolai, gyermekjóléti vagy családi kérdéseknél; és a közösség tagjait vagy általában az állampolgárokat a szomszédsági vagy földrajzi közösségeknél. Az izraeli és az amerikai résztvevők értékei és tapasztalatai mentén konszenzus alakult ki abban, hogy a helyi, alulról jövő szerveződések bevonásának minden fajta szakmaközi közösségi munka alapvető részének kell lennie. A kérdés inkább úgy merült fel, hogyan lehet ezt eredményesen megtenni akkor, amikor ezzel egyidejűleg az interdiszciplináris szakmai szerepek és szakmaközi kapcsolatok kialakítása folyik. A közösséghez való viszony – akár annak földrajzi vagy funkcionális értelmében – egyértelműen nagyobb komplexitást adott a megbeszéléseknek mindkét országban.

Az izraeli résztvevők fontos kérdések egész sorát vetették fel, melyek az amerikai megbeszéléseken szintén megfogalmazódtak. Tekinthezünk-e a közösségre úgy, mint egy diszciplínára, mely saját egyedi tapasztalati tudással rendelkezik? Hogyan tudjuk a szakmai tudás és a tapasztalati tudás közötti feszültségeket kibékíteni? Tudjuk-e legjobb szakmai tudásunkat ügyfeleink szakértelmével együtt használni, anélkül, hogy az egyik dominálna a másikat? Hogyan integrálódik a közösségi nézőpont a szakmaközi közösségfejlesztés gyakorlatába? A kérdések megválaszolásánál az izraeliek egy új kifejezést kezdtek használni: „*nézőpontok közötti*” megközelítést (*inter-perspectives*), mely továbbmegy a diszciplína, szakma és szervezet fogalmán. A nézőpontok közötti megközelítés biztosítaná, hogy a fontos alkotóelemek még jelentősebb partnerekké váljanak. Az USA-ban a párbeszéd rávilágított arra, hogy a résztvevők eltérően ítélik meg a szakemberek szerepét a közösség vonatkozásában. Néhány résztvevőt nyugtalanított a szakember és közösség kettőssége, amennyiben a szakember kívülálló, privilegizáltabb helyzetű és egy domináns osztály vagy kultúra képviselője. A legnagyobb hangsúlyt a szakemberek és a közösségek közötti szakadék csökkentésének fontossága és a valós partnerségek kialakítása kapta, vagy legalább annak elérése, hogy a közösség magáénak érezze a folyamatokat. Az izraeliekhez hasonlóan, a „sajátos egyedi hang” kifejezést használták a közösségben élők nézőpontjának, illetve a speciális szolgáltatásokban részesülők vagy azokat igénylők leírására. Sokan elismerték, hogy a közösség tagjai a szakemberektől eltérően látják helyzetüket, problémáikat és a megoldásokat. Ők a saját életük szakértői, saját, megélt tapasztalataik alapján. A meghallgatás és a párbeszéd szükségessége kulcsfontosságú tényezőként fogalmazódott meg. Az USA-ban konszenzus alakult ki arról, hogy a szakemberek specializált tudásukkal és képességeikkel hozzájárulnak, vagy hozzá tudnak járulni a közösségi problémák megoldásához. A szakem-

berek képesek az elmélet és a gyakorlat összekapcsolására és kritikus tudatosság kialakítására. A helyzetet más szempontból értelmezik és a problémákat tágabb keretben vizsgálják, azok alapvető társadalmi, politikai és gazdasági körülményeinek összefüggéseiben. A legfontosabb azonban az, hogy a szakemberek milyen módon viszonyulnak a közösségi részvételhez. A szakembereknek tudatosságra van szükségük, és meg kell érteniük, hogy a közösségtől tanulniuk is kell, és nemcsak visszacsatolást adniuk.

Az amerikai megbeszéléseken annak a kérdésnek a tárgyalása, hogy „ki a közösség”, a résztvevők etnikai sokfélesége miatt igen összetett módon jelentkezett. Volt némi eltérés a fehér résztvevők és azok között, akik színes bőrűként azonosították magukat. A színes bőrű résztvevők saját magukat és másokhoz fűződő kapcsolataikat komplex módon írták le: mint elméleti és gyakorló szakemberek, akik alacsony jövedelmű, marginalizálódott vagy elnyomott közösségekkel és csoportokkal dolgoznak vagy az ilyen közösségekből érkezett diákokat oktatják, kettős szerepet azonosítottak saját maguk számára. „Mi vagyunk a közösség” – mondták, mivel többen közülük a saját közösségükben dolgoznak, és diákjaikat is bevonják ebbe vagy a hasonló közösségekkel végzett munkába. Ezek az oktatók nem állították, hogy csak a hasonló háttérrel rendelkező szakemberek tudnak ezekben a közösségekben dolgozni, de azt sem, hogy a hasonló hátterű szakembereknek nem kell saját problémáikkal szembenézniük, amikor visszamennek dolgozni a saját közösségükbe vagy egy hasonlóba. Inkább azt hangsúlyozták, hogy a hasonló vagy eltérő háttérrel rendelkező diákjaiknak meg kell tanítaniuk azokat a fontos, de különböző szerepeket, melyekre majd a közösségekben szükségük lesz. Az összehasonlító elemzés készítésekor felmerült, hogy az izraeli csoportban nem tárták fel a rasszi, etnikai és kulturális kérdéseket. Ez bizonyára azért alakult így, mert majdnem mindegyik résztvevő zsidó származású volt, és a legtöbben állami vagy részben állami szervezeteknél dolgoztak, így a társadalomban hatalmi pozíciót foglaltak el, bármennyire is elkötelezettek voltak a hátrányos helyzetű közösségek – így többek közt az Izraelben élő arabok – körülményeinek javítása iránt. Az amerikai csoport feltételezése szerint, ha az ő csoportjuk nem lett volna ennyire sokszínű és változatos – rasszi és etnikai értelemben –, ezek a kérdések ott sem merültek volna fel ilyen módon.

Alapvető kompetenciák: tudás, készségek, értékek és tulajdonságok

Az amerikai csoport azokat az alapvető tudásokat és készségeket hangsúlyozta, melyekre minden gyakorló szakembernek szüksége van a különböző szervezetek, szakmák és a közösség elemeinek összefogásához, a közösségek életminőségének és körülményeinek javítása érdekében. Az amerikai és az izraeli csoport azonosította, illetve elfogadta az interdiszciplináris közösségi munkához szükséges alapvető kompetenciákat. E készségek egyik csoportja analitikus: teljes volt az egyetértés abban, hogy a közösségfejlesztésben részt vevő szakembereknek rendelkezniük kell

egy közös szakmai nyelvvel és alapvető készségek egy csoportjával, mely lehetővé teszi a szakmaközi kommunikáció szabad áramlását a tervezés és cselekvés során. A következő tevékenységeket azonosították: fogalmi és kritikai gondolkodás; a társadalom feltérképezése – a közösségi dinamika, történelem, struktúrák és szolgáltatások kemény és puha adatainak gyűjtése, elemzése és felhasználása; a szükségletek felmérése; hatalmi elemzés; célok és stratégiák kidolgozása; prioritások meghatározása és problémamegoldás. Az amerikai csoport hangsúlyozta, hogy szükséges a közösség fogalmának minden dimenzióra kiterjedő megértése, beleértve a származási, gazdasági, etnikai, vallási és egyéb strukturális egyenlőtlenségeket. A multikulturalizmus és a sokszínűség szintén fontos szerepet kapott.

A készségek másik csoportja interperszonális. Ide elsősorban a következők tartoznak: kommunikációs készségek, mint pl. meghallgatás, nyilvános beszéd és hatékony írás; a kapcsolatépítés és interperszonális bevonás képessége; a különbségek áthidalása, tárgyalása és közvetítése; konfliktuskezelés; a konszenzus és azonosságok megtalálása; a közösségi folyamat során a közösség tulajdonosi érzésének létrehozása és fenntartása; közös döntéshozatal; a vezetési képességek azonosítása és fejlesztése, hatékony együttműködés és partnerség építése; feladat-központú csapatmunka; az egyéni motivációk és viselkedések megértése. Az eredményes szakmaközi együttműködéshez kulcsfontosságú a közös értékek azonosítása. A következőket fogadták el: más szakmai identitások tisztelete és bevonása; a „közösség saját egyedi hangjának” tisztelete és bevonása; hit az önrendelkezésben, a korlátok felismerése mellett; a társadalmi igazságosság keresése; a saját identitások, elfoglaltságok és előítéletek felismerése és tudatos vállalása. Az amerikai résztvevők a személyes tulajdonságok és az elvárt jellemzők csoportját is meghatározták, melyekről úgy vélték, hogy fontosabbak, mint a szakmai háttér és a szocializáció. Az eredményes szakmaközi közösségfejlesztés többek között a következőket foglalja magában: szív és szenvedély; integritás és elkötelezettség; energia; az emberiség és az alázat ötvözete; önvizsgálat és önkritika; a bizonytalanság, komplexitás és feszültségek jó tűrése; valamint kreativitás és innováció.

Sem az amerikai, sem az izraeli csapat nem tagadta az olyan specializált szakmai tudások vagy készségek fontosságát, melyekre egy közösségnek szüksége lehet, mint például, gazdasági, építészeti, jogi, orvosi tanácsadás, de a csoport megkülönböztette ezeket attól a szélesebb körű, általánosabb szakmai szereptől, melyre a közösségek bevonásához és átalakításához van szükség. Ez utóbbi leírásához az IFCD az *alapszakma* („*anchor profession*”) kifejezést használta, mely a múltban szinte mindig a szociális munka volt. Az ezt követő megbeszéléseken mindkét ország résztvevői megállapították, hogy a különböző szakmák és diszciplínák különbözőképpen értelmezhetik ezt a szerepet és másképp tölthetik meg tartalommal. A szakemberek, különösen akik nem ugyanabból a közösségből jönnek, másképp fognak azonosítani egy problémát, más nézőpontból közelítik azt meg, másképp értelmezik azokat és az egyes jelenségekben is más jelentéseket látnak. Ez önmagában nem probléma, ha-

nem elkerülhetetlen és néhány esetben pozitív hatása is lehet, ha az összes nézőpont jól ismert és tiszteletben is tartják azokat.

Az eredmények értékelése

Az USA-ban és Izraelben tartott ICCD fórumok a különböző célok, gyakoriság és intenzitás ellenére a megállapításaikban, úgy tűnik, több hasonlóságot mutatnak, mint különbséget. Általános volt a megbeszélések fontosságába vetett hit és a munka iránti elkötelezettség. Mindkét csoport abból a feltevésből indult ki, hogy a közösségi problémák komplexitása, és az, hogy a két kormányzat vonakodott szembe nézni ezekkel a problémákkal, új kihívásokat jelent a szakmai oktatás és gyakorlat számára. Mindkét csoport úgy vélte, hogy sokoldalú szaktudásra van szükség a szakmai és szervezetek közötti kapcsolatok, illetve a szakmai – közösségi interakció új modelljei mentén. Mégis, a résztvevők számára komoly nehézséget jelentett több, az interdiszciplináris munkát befolyásoló fogalom közös értelmezése – szakmai identitás; mono-, multi-, inter- és transzdiszciplinaritás; egy vagy több szervezetre kiterjedő és szervezetközi struktúrák, és maga a közösség fogalma is, annak valamennyi dimenziójával. Az izraeliek a közösségi szociális munka előtt álló kihívásokkal, illetve az új szakmák bevonásának szükségességével kezdtek, míg az amerikai csoport olyan egyetemi oktatókkal indult, akiknek már voltak kapcsolataik a közösséggel és más szakmákkal, de meg kellett határozniuk, hogyan foglalják fogalmi keretbe ezeket a nézőpontokat, és hogyan alkalmazzák azokat oktatói és gyakorlati munkájukban. Mindkét csoport felismerte a probléma által érintettek – a közösségi lakosok vagy ügyfelek – bevonásának alapvető fontosságát és komplexitását. Kezdetben az amerikaiak inkább az értékekre és a tulajdonságokra helyezték a hangsúlyt, míg az izraeliek a tudást és a szakértelmet helyezték első helyre, de ahogyan egyre többet tanultak egymástól, úgy vált egyértelművé, hogy az amerikai csoport is elismeri a sokféle tudás és készségek fontosságát és hogy az izraeliek határozottan humanista, demokratikus értékrendszerrel rendelkeznek. Mindamellett, az itt bemutatott elképzelések megteremtik a szakmaközi közösségfejlesztés és együttműködés gyakorlatra épülő elméleti keretének alapjait.

Eltérő vélemények az interdiszciplinaritás irányáról

Az USA-ban és Izraelben egyaránt eltérő álláspontok jelentek meg a szakmaközi közösségfejlesztés és együttműködés várható irányát illetően, illetve arról, hogy valóban ez jelenti-e a megfelelő keretet a jövőbeli munkához. Izraelben több éves, az USA-ban pedig több hónapos vita után is megoszlottak a vélemények arról, hogy mit is jelent a monodiszciplinaritás túlhaladása, és hogy ez vajon mindig pozitív fejleménynek tekinthető-e a közösségfejlesztés szempontjából. A téma jelentősége és elfogadottsága ellenére még mindig voltak kételkedők. A negatív hatások kapcsán többen úgy gondolták, hogy közészerűséghez vezethet, ha először

nem hozzuk létre az erős szakmai-diszciplináris oktatás és identitás alapjait. A veszély az, hogy a szakmaközi együttműködés elképzelése a legkisebb közös nevezővé redukálódhat, ha a jó munkavégzéshez szükséges oktatás és képzés szintjét minimalizáljuk. Mások attól tartottak, hogy valami új vagy más létrehozása szakmai imperializmushoz vezethet, melynek során egy szakma fölébe kerekedik a többinek, különösen akkor, amikor az együttműködő diszciplínák társadalmi helyzete és megítélése különböző, mint például az orvoslás és nővéri gondozás, vagy a szociális munka és a jog esetében.

Különösen a szociális munkások közösségén belül vannak illetve lehetnek komoly aggodalmak. Izraelben néhány közösségi szociális munkát oktató tanszék ellenzi egy új szakterület vagy szakma létrehozását, mivel úgy vélik, hogy a szociális munkások már most is ezt csinálják, ehhez megfelelő tudással rendelkeznek és ezért a szociális munkának kell megmaradnia a szakmaközi közösségfejlesztés és együttműködés alapszakmájának. Bár erről nem volt szó az amerikai fórumokon, feltételezhető, hogy a szociális munka közösségi gyakorlatát oktató szakemberek aggódnak amiatt, hogy elveszhet az a lendületet, melyet a szociális munkára épülő közösségi gyakorlat szakmán belüli megerősítésében és ösztönzésében értek el (Korazim-Kőrösy, Mizrahi, 2003). Megszűnhet a szociális munka eddig betöltött szakmai szerepe is, és azok, akik a közösségi szervezés és fejlesztés területét választják szakmai irányának, többé már nemcsak a szociális munkát fogják az ehhez vezető (egyedüli) szakmai útnak tekinteni.

Az USA-ban a szociális munka körüli aggodalmakon túl eltérő vélemények alakultak ki arról, hogy mekkora hangsúlyt kapjon a gyakorló szakember szakmája vagy szakmai háttere a szakmától független személyes tulajdonságok és jellemzők hangsúlyozásával szemben. Mint korábban említettük, néhány résztvevő javasolta a *nem-diszciplináris* kifejezés használatát, ezzel hangsúlyozva azt a felfogást, hogy a cselekvést az értékeknek és problémáknak kell vezérelniük és nem pedig valamilyen meghatározott oktatási háttérnek. Állításuk szerint a diszciplinaritás mellőzésével a közösségi kérdéseknek új, holisztikusabb szemlélete alakulhatna ki. Néhányuk számára a *transzdiszciplinaritás* fogalma megfelelné ennek a megközelítésnek.

Mindkét országban voltak olyanok, akik elismerték, hogy a *diszciplináris*, illetve az azt meghaladó fogalmak (multi-, inter-, transz) helyénvaló fogalmak a tudományos intézmények és a kommunikáció szintjén, de nemigen látták azok létjogosultságát a társadalmi problémák megoldásának és a közösségek átalakításának kontextusában. Szerintük e fogalmak nem veszik figyelembe a szervezeti és közösségi élet dimenzióit, továbbá azt a feltevést közvetítik, hogy a közösségeket a szakemberek egy meghatározott konfigurációja fogja átalakítani. E felfogás szerint meg kell fordítanunk nézőpontunkat: először a komplex társadalmi körülményekből kell kiindulnunk, majd azonosítanunk kell, hogy a különböző képességek (személyes és szakmai) és az egyes diszciplínák-szakmák milyen módon tudnak együttesen hozzájárulni a hátrányos helyzetű közösségek társadalmi problémáinak javításához (Bayne-Smith, Graham, Guttmacher, 2005). Ez az oka annak, hogy az izraeliek megalkották a

„nézőpontok-közötti” megközelítés („*inter-perspectives*”) fogalmát, hogy legitimálják annak a tapasztalati tudásnak a létét, mellyel a közösségek fontos alkotóelemei – a szervezetek, helyi lakosok, egyéb szektorok stb. – rendelkeznek.

A jövőbeli irányok meghatározása

A téma komplexitása abból adódik, hogy az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés fejlődésével e fogalmi megközelítések legalább négy úton haladhatnak tovább. Ezek az utak nem ellentétesek és nem is egymást kizáróak: különböző irányokba haladhatnak, különböző céllal, vagy egymással párhuzamosan futhatnak előre:

- Egy új interdiszciplináris szakma létrehozása, melynek középpontjában a közösségfejlesztés és együttműködés áll, valószínűleg posztgraduális szinten;
- A meglévő szakmák tudásalapjának és készségeinek bővítése az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés új értelmezéseivel, integrálásuk a gyakorlatba;
- Különböző közösségfejlesztési szakmák képviselőiből álló teamek kialakítása, az adott probléma vagy helyzet megoldásához szükséges vezetés és szakértelem biztosításával;
- Egy alapszakma (generalista szakma) azonosítása egy létező diszciplínából, mely elismeri más szakmák szisztematikus bevonásának szükségességét.

Ha megvan az elkötelezettség az interdiszciplináris közösségi munka új modelljeinek vizsgálatához és kialakításához, időt és erőforrásokat kell fordítani az akciókutatásra, és az olyan, szakmai, közösségi és elméleti csoportokból álló fórumok kialakítására, mint az IFCD vagy a New York-i Városi Egyetem. E fórumok lehetőséget nyújtanának a párbeszédre és a vitára, illetve olyan kísérleti projektek és közösségi beavatkozások kialakítására, melyek megteremtik valamennyi érdekelt támogatását. Az oktatás és kutatás néhány jövőbeni célja:

- Az oktató vagy gyakorlatban alkalmazott interdiszciplináris megközelítések jelenlegi állapotának tanulmányozása a szociális munka iskoláiban az USA-ban, Izraelben és más országokban, különös tekintettel a tudás, készségek, értékek és pedagógia közötti összefüggésekre;
- Annak vizsgálata, hogy a közösségi szociális munka hogyan ágyazódik bele az interdiszciplináris közösségfejlesztés szélesebb gyakorlatába az USA és más országok különböző közösségeiben;
- Az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés általános és kontextus-függő dimenzióinak azonosítása makroszinten a különböző országokban, a tudományos intézmények és szakmák fejlettsége, illetve a gyakorlatot meghatározó történelmi viszonyok és társadalmi struktúrák vonatkozásában;
- A mono-, multi-, inter- és transzdiszciplináris közösségfejlesztési gyakorlatok modelljeinek elemzése, és annak megállapítása, hogy mely

tényezők befolyásolják, hogy a hasonló vagy különböző megközelítések kerülnek-e előtérbe;

- Az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés kutatása vagy értékelése során a különböző és egymást keresztező szakmai szerepek és kapcsolatok megkülönböztetése;

- Olyan oktatási lehetőségek kialakítása, melyek felhasználják és folytatják az alapvető kompetenciák és pedagógiai elvek építését az interdiszciplináris közösségfejlesztés oktatásához (kredit rendszerű formális oktatás vagy a gyakorlati szakemberek folyamatos továbbképzése, oktatása).

Összegzés

Az izraeli és amerikai fórumok továbbra is foglalkoznak majd azokkal a fontos és releváns kérdésekkel, melyek a társadalmi igazságosság keretein belül törekuszenek a közösségek körülményeinek és a társadalom életminőségének javítására. Az itt bemutatott elképzelések megérdemlik, hogy a szakmai és közösségi csoportok sokasága – a közösségi munka képviselőit is beleértve – alapos tanulmányozás tárgyává tegye őket. További kihívást jelent, hogy az interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés négy fejlődési területén megvalósuljanak az oktatásra, kutatásra és gyakorlatra koncentráló programok és befektetések. Egyértelművé vált, hogy a súlyos társadalmi problémák átfogó kezelésére irányuló, komplex közösségi projektek egyre újabb készségeket és tudásalapokat követelnek meg (Bradshaw, 2000). Akár Izraelről, az USA-ról, vagy a világ más országairól legyen is szó, a szociális munkások szakmai tudásukkal hozzá tudnak járulni az interdiszciplináris közösségi gyakorlat új formáihoz.

Fordította Juhász Katalin

Irodalom

- Abramson, J.S., Rosenthal, B.B. (1995): Interdisciplinary and interorganizational collaboration In R.L. Edwards, Editor in Chief, *Encyclopedia of Social Work* (19th Edition). (Vol. 2, pp. 1479–1489). Washington, DC: NASW.
- Albeck, S. (1983): Multi-professional teams as a solution to confusion among professions in welfare services. *Israeli Journal of Society and Welfare*, 5(2), 116–125. [In Hebrew].
- Alvarez, A.R., Gutierrez, L.M., Johnson, A.K., & Moxley, D.P. (2003): The Journal of Community Practice: A social work journal with an interdisciplinary perspective. *Journal of Community Practice*, 11(3), 1–12.
- Argilla, E. (2004): Value propositions for the use of graphics, Unpublished document adapted from R. A. Horn (1999). *Visual language: global communication for the 21st century*. Bainbridge Island: WA: Macro VU Press.
- Argyris, C., Schon, D. (1996): *Organizational learning II: Theory, method and practice*. Reading, MA: USA: Addison-Wesley.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Association for Community Organization, Social Administration (ACOSA).
www.acosa.org
- Bayne-Smith, M.A., Graham, Y.J., Guttmacher, S. (2005): *Community-based health organizations: Advocating for improved health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bettin, N., Austin, M.J. (1990): *The roots of community organizing: 1917–1939*. Philadelphia: Temple University Press.
- Borovsky, I., Kaminsky, S. (Eds.) (1991): *Economic initiatives and local economic development*. Jerusalem: The Ministry of Labor and Social Affairs.
- Bradshaw, T.K. (2000): Complex community development projects: Collaboration, comprehensive programs, and community coalitions in complex society. *Community Development Journal*, 35(2), 133–145.
- Bronstein, L.R. (2002): Index of interdisciplinary collaboration, *Social Work Research*, 26(2), 113–123
- Bronstein, L.R. (2003): A model for interdisciplinary collaboration. *Social Work*, 48(3), 297–306.
- Campfens, H. (Ed.) (1997): *Community development around the world*. Toronto: University of Toronto Press.
- Cnaan, R.A., Korazim, J., Meller, Y., Rosenfeld, J.M. (1992): The reform of the local social services in Israel: 1984 compared to 1977. *Social Policy, Administration*, 26 (2), 159–172.
- Corrigan, D. (2000): The changing role of schools and higher education institutions with respect to community-based interagency collaboration and interprofessional partnerships. *Peabody Journal of Education*, 75(3), 176–205.
- Donchin, M. (Ed.) (2005): *The Healthy Cities Network in Israel*. Center for Local Authorities, Ministry of Health, Healthy Cities Network [In Hebrew].
- Elazar, D.J. (Ed.) (1992): *Urban revitalization: Israel's Project Renewal and other experiences*. Lanham, MD: University Press of America and the Jerusalem Center for Public Affairs.
- Faulker, A., DeGennaro, M., Weil, M. (1994): Diversity and development, *Journal of Community Practice*, 1(1):1–8.
- Frey, J.H., Fontana, A. (1991): The group interview in social research. *The Social Science Journal*, 28(2), 175–187.
- Gamble, D.N., Quinn, S.C. (2002): *A framework for ethical guidance in community-based health professions and social work education*. Paper presented at Annual Program Meeting of the Council on Social Work Education, Dallas, Texas, March.
- Garvin, C.B., Cox, F.M. (2001): History of community organizing since the war. In Rothman, J., Erlich, J.L., Tropman, J.E. (Eds.) *Strategies of community organization* (6th Edition). Itasca, IL: F.E. Peacock Publisher. (pp.65–101).
- Grossman, B., McCormick, K. (2003): Preparing Social Work students for interdisciplinary practice: Learnings from a curriculum development project. In: Briar-Lawson, K., J. Zlotnik, J. L. (Eds.), *Charting the impacts of university-child welfare collaboration* (pp. 97–113). Binghamton, NY: The Haworth Press.
- Harbaugh, C.L., Castro, M.R., Burgess-Ellison, J.A. (1987): Becoming a professional: How interprofessional training helps. *Theory into Practice*, 26(2), 141–144.
- Hoffman, C. (1986): *Project Renewal: Community and change in Israel*. Jewish Agency for Israel, Halberstadt Communication, Jerusalem.
- Hustedde, R., Calvin, J.U. (2003): Facing the current challenge of community development field: Expansion and fragmentation. *Community Development Journal*, 38(2), 75–177.
- Jansson, B. (2005): *The reluctant welfare state* (5th Edition). Belmont, CA: Wadsworth.
- Jones, L., Packard, T., Nahrstedt, K. (2002): Evaluation of a training curriculum for inter-agency collaboration. *Journal of Community Practice*, 10(3), 23–40.
- Judge, A. (1991): Metaphors as transdisciplinary vehicles of the future. Paper for the

- Conference on Science and Tradition: Transdisciplinary Perspectives on the way to the 21st Century. Retrieved November, 26, 2005, from: <http://www.laetusinpraesens.org/docs/transveh.php>
- Kahn, S. (1995): Community organization. In: R.L. Edwards, Editor-In-Chief. *Encyclopedia of Social Work*, Vol. 2 (19th Edition), Washington, DC: NASW Press. pp. 569–576
- Karmon, A. (2002, date): *Interdisciplinarity in community development*. Paper presented at the Third Annual Conference of the Interdisciplinary Forum for Community Development, Ramat Ef'al, Israel: Interdisciplinary Forum for Community Development. (In Hebrew).
- Katan, J., Korazim, Y., York, A. (December 1993): *Community work as a method of specialization in social work*. Ministry of Labour and Social Affairs, Community Work Services (Hebrew).
- Kaufman, R. (2004): A university-community partnership to change public policy: Pre-conditions and processes. *Journal of Community Practice*, 12(3/4), 163–180.
- Klein, J.T. (1990): *Interdisciplinarity: History, theory and practice*. Detroit: Wayne State University Press.
- Klein, J.T. (1996): *Crossing boundaries: Knowledge, disciplinarity, and interdisciplinarity*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia.
- Korazim-Kőrösy, Y. (2000): Toward a new balance between governmental and non-governmental community work: The case of Israel. *Community Development Journal*, 35(3), 276–289.
- Korazim-Kőrösy, Y., Ben-Rabbi, D. (2003): *KADIMA – An integrated formative evaluation of 2000 and 2002 reports*. Jerusalem, Israel, Ministry of Labor and Social Affairs, Brookdale Institute [in Hebrew].
- Korazim-Kőrösy, Y., Katz, C., Karmon, A. (2007): *Toward a theory and praxis of interdisciplinary community development*. Jerusalem, Israel, The Interdisciplinary Forum for Community Development, [in press, in Hebrew].
- Korazim, Y., Klausner, D. (1989): The interdisciplinary integration of community work and local economic development. *Community Development Journal*, 24(2), 127–135.
- Korazim-Kőrösy, Y., Mizrahi, T. (2003): ACOSA Chapter in Israel?, *The ACOSA Update*, Vol.17(2), 12.
- Kuhn, T.S. (1970): *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lappin, B.W., Teicher, M. I. (1990): *Distant partners: Community change through Project Renewal*. Lanham, MD: University Press of America.
- Lasker, R.D., Weiss, E.S. (2003): Broadening participation in community problem solving: A multidisciplinary model to support collaborative practice and research. *Journal of Urban Health*, 80(1), 14–60.
- Lasker, R.D., Weiss, E.S., Miller, R. (2001): Partnership synergy: A practical framework for studying and strengthening the collaborative advantage. *The Milbank Quarterly*, 79(2), 179–205.
- Lawson, H., Bronstein, L.R., McCallion, P., Ryan, D. (2004): *Building coalitions and collaborations: A resource guide for the 21st century*. Albany, NY: New York State Office for Aging.
- Maidenberg, M.P., Golick, T. (2001): Developing or enhancing interdisciplinary programs: A model for teaching collaboration. *Professional Development in Social Work: The International Journal of Continuing Social Work Education*, 4(2), 15–24.
- McMahan, E.M., Hoffman, K., McGee, G.W. (1994): Physician-nurse relationships in

- clinical settings: A review and critique of the literature, 1966–1992. *Medical Care Review*, 51(1), 83–112.
- Mellor, J.M. (1996): System linkages: Developing the ties. *Journal of Gerontological Social Work*, 25 (1/2), 121–145.
- Mizrahi, T. (2001): The status of community organizing in 2001: Community practice context, complexities, contradictions, and contributions. *Research in Social Work Practice*, 11(2), 176–189.
- Mizrahi, T., Morrison, J.D. (1993): *Community organization and social administration: Advances, trends and emerging principles*. Binghamton, NY: Haworth Press.
- Mizrahi, T., Rosenthal, B. (1993): Managing dynamic tensions in social change coalitions. In Mizrahi, T., Morrison, J. (Eds), *Community organization and social administration* (pp. 11–40). Binghamton, NY: Haworth Press.
- Mizrahi, T., Rosenthal, B. (2001): Complexities of coalition building: Leaders' successes, struggles, strategies, and solutions. *Social Work*, 46, 63–78.
- Morgan, G. (1997): *Images of organizations*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Mulroy, E.A., Lauber, H. (2004): A user friendly approach to program evaluation and effective community interventions for families at risk for homelessness. *Social Work*, 49(4), 573–586.
- Nissani, M. (1995): Fruits, salads and smoothies: A working definition of interdisciplinarity. *Journal of Educational Thought*, 29, 119–126.
- Nissani, M. (1997): Ten cheers for interdisciplinarity: The case for interdisciplinary knowledge and research. *Social Science Journal*, 34(2), 201–216.
- Nissani, M. (2005): Interdisciplinarity: What, Where, Why? Interdisciplinary Studies Seminar, Wayne State University. Retrieved April 1, 2006 from: www.is.wayne.edu/mnissani/20302005/ispessay.htm
- Nowotny, H. (2004): The potential of transdisciplinarity: Rethinking interdisciplinarity. Retrieved August 2, 2004 from: www.interdisciplines.org
- Powell, J. Dosser, E., Handron, D., McCammon, S., Temkin, M.E., Kaufman, M. (1999): Challenges of interdisciplinary collaboration. *Journal of Community Practice* 6 (2), 27–49.
- Schon, D.A. (1983): *The reflective practitioner: How professionals think in action*. New York, USA: Basic Books.
- Schwab, J. (1970): *The practical: A language for curriculum*. National Education Association, Washington, D.C., US Government Printing Office.
- Shatil (2005): Empowerment and training for social change organizations, Annual Training Programs. Jerusalem [in Hebrew]. Retrieved in English at August 2, 2004 from: <http://www.shatil.org.il/site/static.asp?apd=27&scd=98>
- Shkedi, A. (2003): *Words of Meaning Qualitative Research – Theory and Practice*. Tel-Aviv: Ramot – Publisher, Tel-Aviv University Publication (in Hebrew)
- Smith, R.F. (1995): Settlements and neighborhood centers. In R.L. Edwards, Editor-In-Chief *Encyclopedia of Social Work*, Vol. 3 (19th Edition), Washington, DC: NASW Press, pp. 2129–2135).
- Soska, T.M., Johnson Butterfield, A.K. (Eds.) (2004): *University-community partnerships: Universities in civic engagement*. Binghamton, NY: Haworth Press. Co-published simultaneously as *Journal of Community Practice*, 12(3/4).
- Urwin, C.A., Haynes, D.T. (1998): A reflexive model for collaboration: Empowering partnerships through focus groups. *Administration in Social Work*, 22(2), 23–39.
- U.S. Department of Health and Human Services. Public Health Service (1994): *The role of interdisciplinary education and teamwork in primary care and health care reform*. (OHPAR 2–94). Washington, DC: US Government Printing Office.

FÓNAI MIHÁLY – PÁSZTOR ENIKŐ –
ZOLNAI ERIKA

A fogyatékos emberek helyzete, élelmódja és életkörülményei Hajdú-Bihar megyében

A tanulmány egy, a Hajdú-Bihar megyében élő fogyatékos emberek helyzetét, élelmódját és életkörülményeit vizsgáló, 2004-es empirikus kutatás eredményeit mutatja be. A mintába azok kerültek, akik hozzájárultak ahhoz, hogy a kérdezőbiztosok személyesen keressék meg őket. A kutatók törekedtek a kvóta szerinti mintaválasztás érvényesítésére. A 387 családos mintán végzett kutatás a családok tagjainak iskolai végzettségét, foglalkoztatását, jövedelmi helyzetét, a háztartások felszereltségét, a családok lehetséges problémáit, támogatórendszerét, a családok élelmódját vizsgálta. Azt tapasztaltuk, hogy a különböző fogyatékoságok jelentősen meghatározzák a fogyatékos emberek és családtagjaik iskolai végzettségét, foglalkoztatását és jövedelmi helyzetét. A vizsgált családok problémái alapvetően a magukra utaltságból fakadnak, a család mellett leginkább a fogyatékos személyek szervezeteire és az intézményi ellátásokra számíthatnak. A fogyatékos családtagra fordított többlet energia és idő jelentős mértékben átalakítja a családok élelmódját. Életminőségüket, életvitelüket is alakítja a családban élő fogyatékos személy, különösen az értelmi fogyatékos és halmozottan sérült személyek esetében.

Bevezetés

A Phare HU0105-02 számú, „A fogyatékkal élő emberek munkaerőpiacra jutásának elősegítése” című programja keretében vizsgáltuk a Hajdú-Bihar megyében élő fogyatékos emberek helyzetét, élelmódját és életkörülményeit.¹ A téma hazai kutatási előzménye viszonylag szerény. E kuta-

¹ A tanulmány az *Integráció vagy kirekesztődés? Az értelmileg akadályozott emberek foglalkoztatásának változó formái* című kötetben megjelent írás átdolgozott változata.

tások egy része a népszámlálási adatok elemzéséhez, vagy egyedi adatfelvételhez kötődik. A kutatás tervezésénél a hazai eredményeket figyelembe vettük, elsősorban a kutatási dimenziók meghatározásához. A hazai empirikus kutatások alapvető jellegzetességének tekinthető, hogy a vonatkozó törvényi rendelkezések² miatt az „alapsokaságra” vonatkozó adatok hiányosak, így az eredmények nem tekinthetők reprezentatívnak. A kutatás mintájának tervezése során el kellett fogadnunk, hogy a fogyatékoságokkal élő emberek esetében legfeljebb az egyes fogyatékoság arányát tudjuk figyelembe venni, de településtípusok szerinti bontás nem áll rendelkezésre. Ezenkívül a 2001-es népszámlálás megyei adatai alapján tájékozódhattunk arról, hogy a fogyatékosággal élő személyek körében milyen arányban vannak jelen a fogyatékoság különböző típusai. Mivel a pályázati program az értelmi fogyatékosággal élőkre irányult, a kutatás „mintáján” belül arányuk magasabb, mint a megyében élő fogyatékos személyek körén belül, azaz az ún. „alapsokaságon” belül.

A személyi adatok védelmét figyelembe véve olyan intézményeket – alap- és szakosított ellátó intézményeket, iskolákat, munkahelyeket, alapítványokat és egyesületeket – kerestünk, melyekben nagy számban élnek, tanulnak és dolgoznak fogyatékos személyek. Ezen intézmények és szervezetek közvetítettek tagságuk és a kutatás menedzsmenete között. A létrehozható „minta” reprezentativitását tovább korlátozta, hogy a bekerülés önkéntes közreműködésen alapult. Az eredmények értelmezésénél a kutatás-módszertani korlátokat figyelembe vettük.

A pályázati program az értelmi fogyatékos személyek foglalkoztathatóságának növelésére irányult. Feltételeztük, hogy a jövedelemmel járó munkavégzés javítja a célcsoportunk életminőségét, egzisztenciális és társadalmi helyzetét. Ugyanakkor a fogyatékoság a család működését, társadalmi és szociális helyzetét is erősen befolyásolja. Gyakoribb az egyedülálló szülő, gondviselő, aki kénytelen feladni a munkavállalást a fejlesztés és gondozás biztosítása érdekében. Ezáltal beszűkül a kapcsolatrendszerük, megváltozik az életmódjuk, nehezebb anyagi körülmények közé kerülnek. A családok azoknak a szociális támogatórendszereknek (szociális szolgáltatások, pénzügyi és természetbeni juttatások) kiszolgáltatottjává válnak, amelyek hozzáférhetősége eltérő a különböző településtípusokban. Az évek során a családok jövedelmébe beépülnek a fogyatékos családtag jogán kapott juttatások. A kutatás során fontos volt számunkra megtudni, hogy ez miként hat a munkavállalás motivációjára.

A kutatásba a Hajdú-Bihar megyei *családban, illetve önálló háztartásban élő fogyatékos személyek és családjaik és háztartásaik kerültek be*. Vizsgáltuk a szociális helyzetüket és jövedelmi viszonyaikat, az életmód és életvitel teljes népességhez viszonyított eltéréseit. Meg akartuk ismerni a fogyatékos személyek foglalkoztatottságát, az ezzel kapcsolatos igényeket és a preferált foglalkoztatási formákat a megyénkben. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a megkérdezettek által említett problémák és a támogatórendszerek hogyan találkoznak, valamint hogy a célcsoportunk számára nyúj-

² 1992: LXIII. Tv. (A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról); 2003: CXXV. Tv. (Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról)

tott szociális szolgáltatások tartalmának megtervezése során milyen szempontok, szükségletek vehetőek figyelembe.

Kutatásunkhoz kétféle kérdőívet használtunk, melyet kérdezőbiztosok vettek fel, a mintába kerültek lakásain:

(1) magukat a fogyatékos személyeket kérdeztük, ha életkoruk, a gondnokság és a fogyatékos mértéke azt lehetővé tette;

(2) a szülőket és más családtagokat kérdeztük meg, a fiatalok és a siketek, valamint a cselekvőképességüket kizáró gondnokság alatt lévő értelmi fogyatékos és halmozottan sérültek esetében.

A megkérdezettek két csoportját tehát a fogyatékos személyek mintába került együtt élő családtagjai, illetve maguk a fogyatékos személyek alkották: 182 családtag, illetve 205 fogyatékos személy.

Ez a kérdőívek feldolgozásánál jelentett bizonyos módszertani problémákat.

Összegezve, a kutatás dimenziói:

- A fogyatékos személyek és a családtagok főbb szocio-demográfiai adatai
- A háztartások jövedelme és felszereltsége
- A fogyatékos személyek családjainak problémái és a támogatórendszerek
- Életmód és életvitel
- Foglalkoztatás

1. A fogyatékosokkal élők száma és megoszlása Hajdú-Bihar megyében

Mivel az általunk alkalmazott „közvetett adatbázisok” esetében többnyire együtt szerepeltek a Debrecenben és a megye más településein élő személyek, a kutatás tervezéséhez a megyei adatokat vettük figyelembe.

1. táblázat A különböző fogyatékosokkal élők száma és aránya Hajdú-Bihar megyében, 2001-ben

A fogyatékos típusa	Fő	Arányuk a fogyatékosokkal élők körében	Arányuk a megye lakosságán belül*
Mozgássérült, végtaghiány, egyéb testi fogyatékos	12 103	41,3	2,2
Gyengénlátó és vak	4 962	16,9	0,9
Értelmi fogyatékos	3 262	11,1	0,6
Nagyothalló, siket, siketnéma, néma, beszédhibás	3 243	11,0	0,6
Egyéb fogyatékosokkal élők	5 785	19,7	1,0
Összesen	29 355	100,0	5,3

Forrás: 2001. évi népszámlálás

*A megye lakossága 2001. február 1-jén: 552 998 fő

A megye lakosságának 5,3 százaléka él valamilyen fogyatékossgal, ami valamivel alacsonyabb az országos mutatónál (5,5 százalék, 2001). A megye minden huszadik lakosa fogyatékos személy, továbbá a mintegy 212 ezer háztartásból minden nyolcadikban él egy ember valamilyen típusú fogyatékossgal. Az adatok önmagukban is indokolják, hogy a jelenleginél alaposabban ismerjük meg a valamilyen fogyatékossgal élő embereket és családjaikat.

2. A fogyatékos személyek és a családtagok főbb szocio-demográfiai adatai

Elemzésünket a kutatásba bekerült háztartások ill. családok kérdőíveinek a feldolgozása alapján végeztük el. Elsőként – a feldolgozott kérdőívek alapján – a fogyatékos személyek fogyatékossgok szerinti megoszlását mutatjuk be.

2. táblázat A fogyatékos személyek megoszlása a fogyatékossg típusa szerint

A fogyatékossg típusa	Fő	Arányuk a megkérdezettek körében	Arányuk a fogyatékossgal élők körében
Mozgássérült, végtaghiány, egyéb testi fogyatékossg	119	30,7	41,3
Gyengénlátó és vak	50	12,9	16,9
Értelmi fogyatékos személy	106	27,4	11,1
Nagyothalló, siket, siketnéma, néma, beszédhibás	29	7,5	11,0
Halmazottan sérült*	52	13,4	
Egyéb fogyatékossgal élők	29	7,5	19,7
Nem válaszolt	2	0,5	
Összesen	387	100,0	100,0

*A népszámlálás alkalmával a halmazottan sérült személyeket a legjellemzőbb fogyatékossg alapján sorolták be. A fogyatékos személyeket más esetekben „halmazottan fogyatékos személyként” is besorolják, épp a fogyatékossg súlyosságának figyelembevételé miatt. Kutatásunk során mi is ezt a megközelítést fogadtuk el. Az „egyéb fogyatékossgal élők” csoportjába azok kerültek, akik egyik csoportba sem sorolhatók, vagy sorolták magukat, így pl. az autisták.

Az adatok helyes értelmezéséhez újra felhívjuk a figyelmet a minta összetételéből adódó torzításokra. Ennek egyik oka a már jelzett sajátosságokból ered, azaz abból, hogy az „alapsokaság” ismerete hiányában nem is lehet reprezentatív mintát kialakítani. A minta összetételét az alap kutatás keretét adó program is alakította, ami az értelmi fogyatékos személyek foglalkoztatására irányult. Ennek megfelelően a megkérdezett háztartások /családok /személyek között „felülreprezentált” az értelmi fogyatékos személyek aránya.

A családban élő fogyatékos személyekkel való törődés kutatásunk eredményei szerint is alapvetően az anyák, a nők feladata, ezért a meg-

kérdezettek között is többségben voltak a nők. A „háztartástagok”, akiket kizáró okok és bizonyos fogyatékos típusok esetén kérdeztünk, a következő rokon kapcsolatban voltak a megkérdezettekkel:

3. táblázat A megkérdezett kapcsolata a fogyatékos személlyel

	Gyakoriság	Százalék
Édesanyja	128	70,3
Édesapja	28	15,4
Testvére	7	3,8
Gyereke	5	2,7
Nagyszüleje	4	2,2
Egyéb személy	4	2,2
Válaszhiány	3	1,6
Házastársa, élettársa	2	1,1
Egyéb rokona	1	0,5
Összesen	182	100,0

Ahogy arra már utaltunk, a válaszolók meghatározó többsége a fogyatékos személy édesanyja – ők voltak azok, akik „elérhetőek” voltak a kérdezőbiztosok számára, valamint háromnegyedük nő, ami ugyancsak a nők szerepére utaló állításunkat támasztja alá.

Fontos következtetéseket lehet levonni a fogyatékos személyek családi állapotából is. Mintánkban a családi állapotot az egyes fogyatékosági csoportok esetében az is jelentős mértékben alakította, hogy milyen volt a családok „elérésének” a módja, milyen intézményen, szervezeten keresztül értük el őket (pl. iskola segítségével). Így a „gyerekként él a családban” állapot következhet a fogyatékos személyek életkorából is, ti. gyerek- és fiataikorúak.

4. táblázat A fogyatékos személyek megoszlása családi állapotuk szerint

	Gyakoriság	Százalék
Nőtlen, hajadon, gyerekként él a megkérdezett családjában	200	51,7
Házastárs, élettárs	114	29,2
Egyedül él	66	17,0
Szülő	3	0,8
Válaszhiány	5	1,3
Összesen	387	100,0

A fogyatékos személyek közül legtöbben gyerekként élnek a családjukban, függetlenül az életkoruktól. Magas a házastársi és az élettársi kapcsolatban élők száma is, amit a fogyatékos típusa is jelentős mértékben meghatároz. Bár csak alig minden ötödik személy él egyedül, ez a fogyatékos emberek életminőségét és életvitelét nagyon kedvezőtlenül befolyásolja, hiszen a mintában minden ötödik fogyatékos személy alapvetően önmagára van utalva.

A fogyatékos típusa is lényeges hatást gyakorol a lehetséges családi állapotra.

5. táblázat A fogyatékos személyek megoszlása családi állapotuk és a fogyatékos típusa szerint, százalékban

	Mozgás- sérült	Gyengén- látó és vak	Értelmi fogyá- tékos személy	Siket és nagyot- halló	Halmo- zottan sérült	Egyéb
Nőtlen, hajadon, a megkérdezett gyerekeként él	21,0	20,0	96,2	34,5	65,3	65,5
Házass, élettársal él	49,6	58,0	0,9	44,8	13,5	17,4
Egyedül él	27,7	22,0	–	20,7	21,1	17,4
Szülő	–	–	2,8	–	–	–
Nem válaszolt	1,7	–	–	–	–	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A megkérdezett családok fogyatékosággal élő tagjai családi állapotuk alapján két nagy csoportba sorolhatók: a mozgássérültek, gyengénlátók és vakok, valamint a siketek és nagyothallók között a legtöbben házastársi, illetve élettársi kapcsolatban élnek. Körükben fordul elő leginkább, hogy a fogyatékoság serdülőkor után történt. Velük szemben az értelmi fogyatékos személyek, a halmozottan sérültek és az egyéb csoportba tartozók között a legjellemzőbb az, hogy az életkoruktól függetlenül gyerekként élnek a családban. Ez a mutató különösen az értelmi fogyatékos személyek esetében magas; csaknem minden, családban élő értelmi fogyatékos személy gyerekként él a szüleivel.

Az értelmi fogyatékos személyek kivételével nagyon magas az egyedül élők aránya, minden fogyatékosági csoportban legalább minden ötödik személy él egyedül, amit csak részben magyaráz a lehetséges életkori megoszlás. Fogyatékos emberként egyedül élni bármely típusú fogyatékosággal kifejezetten nehéz, hisz nincs kire támaszkodni, nincs kivel megosztani az élethelyzetből következő problémákat. Figyelembe véve a mintaválasztásból eredő korlátokat is, a siketek és nagyothallók, valamint a mozgássérültek között kifejezetten magas az egyedül élők aránya, amit e csoportok életkori megoszlása csak részben magyaráz.

A családi állapot mellett vizsgáltuk azt is, hogy mióta él a fogyatékos családtag fogyatékosággal.

6. táblázat Mióta él fogyatékosággal, a fogyatékos típusa szerint, százalékban

	Mozgás- sérült	Gyengén- látó és vak	Értelmi fogyá- tékos személy	Siket és nagyot- halló	Halmo- zottan sérült	Egyéb fogyá- tékos- sággal élők	Teljes minta
Születésétől	21,0	46,0	73,6	51,7	59,6	51,7	48,3
Kisgyerek korától	10,1	18,0	21,7	34,4	15,4	17,2	17,3
Kamaszkora óta	1,6	2,0	1,9	6,8	1,9	6,8	2,6
Felnőtt korától	58,0	30,0	1,9	6,9	19,2	10,3	26,1
Idős korától	8,4	4,0	–	–	3,8	–	3,7
Nem tudja	0,8	–	0,9	–	–	13,7	2,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az egyes fogyatékosági csoportok között különbség érvényesül a fogyatékoság időtartamát illetően. Legjellemzőbb módon a legtöbb fogyatékos személy így született. Különösen magas ez az értelmi fogyatékos személyek esetében, de a halmozottan sérültek között is. A mozgássérültek kivételével a fogyatékos személyek kilencven százaléka *kamaszkorára már a fogyatékoságával él*. A mintabeli fogyatékos személyek között a mozgássérülteknek több mint a fele felnőttkorában vált fogyatékosá, és ebben a csoportban magas azoknak az aránya is, akik idős korban lettek mozgássérültek. Esetükben a mozgásszervi betegségek és elváltozások járultak hozzá a fogyatékoság kialakulásához. A mozgássérültek között magas a baleseti sérültek aránya is. A gyengénlátók és vakok között is a legtöbben így születtek, közöttük – a nagyothallókhöz és siketekhez hasonlóan – magas azoknak az aránya, akik kisgyerekkorban váltak fogyatékosá. A felnőttkorban fogyatékosá válók között jelentős még a gyengénlátók és vakok, valamint a halmozottan sérültek aránya. A fogyatékos személyek állapota és a lehetséges, elérhető intézményrendszer hatást gyakorol az általuk megszerezhető iskolai végzettségre is, ami befolyásolja a foglalkoztathatóságot, a szociális- és társadalmi helyzetet. Ezen a területen is feltűnő különbségeket találunk az egyes csoportok között.

7. táblázat A fogyatékos személyek iskolai végzettsége, a fogyatékoság típusa szerint, százalékban

	Mozgás- sérült	Gyengén- látó és vak	Értelmi fogyatékos személy	Siket és nagyot- halló	Halmo- zottan sérült	Egyéb fogyatékos- sággal élők	Teljes minta
Az állapota miatt nem járhatott, egy osztályt sem végzett	–	8,0	13,3	–	15,4	6,9	7,3
Általános iskola 1–7 osztály	9,2	24,0	12,4	10,3	19,2	13,8	13,7
Általános iskola	31,1	24,0	62,9	20,7	44,2	51,7	41,2
Szaktanárs- képző	24,4	24,0	5,7	27,6	7,7	13,8	16,6
Érettségi	26,1	18,0	–	37,9	9,6	13,8	15,6
Felsőfokú	8,4	2,0	–	3,4	1,9	–	3,4
Nem tudja	0,8	–	5,7	–	1,9	–	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Mintánkban a mozgássérültek, a gyengénlátók és vakok valamint a siketek és nagyothallók iskolai végzettsége a legkedvezőbb, mert közöttük a legmagasabb az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya. A teljes felnőtt lakosság iskolai végzettségéhez a mozgássérültek iskolai végzettsége áll a legközelebb, de ne felejtjük el, hogy körükben volt a legmagasabb a felnőttkorban bekövetkezett sérülés. A gyengénlátók és vakok, valamint a siketek és nagyothallók esetében a speciális iskolák alapozzák meg a magasabb iskolai végzettség megszerzhetőségét, bár

esetükben is megfigyelhető az „üvegplafon” jelensége (korlátozott a legmagasabb iskolai végzettség, amit reálisan el tudnak elérni), a „plafon” a mintánkban a középfokú végzettség. Hasonló törvényszerűséget találunk a halmozottan sérültek és az egyéb fogyatékosokkal élők körében. A közoktatás a középfokon még képes a fogyatékos fiatalok integrálására, a felsőfok azonban – legalábbis az általunk megkérdezett családokban – ma csekély mértékben képes erre. Természetesen ezt az egyes fogyatékosági csoportok életkori összetétele is lényegesen befolyásolja.

Az értelmi fogyatékos személyek által elérhető iskolai végzettség az általános iskola, és egy kisebb részüknek a szakmunkásképző. A legheterogénebb képet az egyéb fogyatékosokkal élők csoportja mutatja, bár körükben is legjellemzőbb az általános iskolai végzettség, a mintában egyhatodik érettségizett. Mindez a csoport összetettsége miatt nehezen értelmezhető.

3. A háztartások felszereltsége és jövedelmi helyzete

Az általunk megkérdezett 387 háztartásban 1191 fő él, ami 3,10 fő/háztartást jelent. Ez magasabb, mint a Hajdú-Bihar megyében 2001-ben mért megfelelő mutató: 2,64 fő/háztartás. Korábbi kutatásaink tapasztalatai alapján a „hányan élnek a háztartásban” kérdésre megadott családlétszám nem minden esetben egyezik a más kérdések esetében megadott válaszokkal (pl. a háztartásban – családban élők nemére, életkorára, iskolai végzettségére vonatkozó adatokkal). A 387 családból 251 családban a szülőkkel él még 417 gyerek, ami 1,66 gyereket jelent átlagosan, míg a megyében a megfelelő mutató 1,15. A mintába került családokban a minta sajátossága miatt 188 fogyatékos gyerek él, azaz a még a családokban élő gyerekek közül csaknem minden második.

A továbbiakban a háztartások főbb mutatóit elemezzük, melyek alkalmasak a fogyatékosokkal élők családjai társadalmi helyzetének a jellemzésére is. A lakás, a jövedelem, a fogyasztás és az életmód különböző paraméterei tartoznak ide.

8. táblázat A lakások megoszlása, tulajdonjog szerint, százalékban

Tulajdonjog és típus	Gyakoriság	Százalék
Saját tulajdonú kertes ház	126	63,3
Saját tulajdonú lakás panelépületben	38	19,1
Önkormányzati bérlakás	12	6,0
Albérlet	8	4,0
Egyéb	8	4,0
Saját tulajdonú lakás sorházban	7	3,5
Összesen	199	100,0

A mintába került háztartások esetében a legjellemzőbb az, hogy saját tulajdonú kertes házban élnek, ami megfelel a hazai helyzetnek. Hasonlóan magas a panellakásokban élők aránya, és alacsony a bérlakásban élőké. E lakások átlagos alapterülete 75,4 m²; a megyében 2001-ben a

mutató 76 m² volt. Az átlagos szobaszám 2,47 szoba; a megyében 2001-ben 2,5.

9. táblázat A lakások megoszlása szobaszám szerint

	Megye 2001	Fogyatékos személyek háztartásai 2004.
1 szobás	12,9	10,4
2 szobás	45,4	46,3
3 szobás	29,3	32,6
4 és több szobás	12,4	9,9

Forrás: Népszámlálás 2001. és saját adatfelvétel 2004.

A fogyatékos személyek mintába került lakásainak szobaszáma megfelel a megyebeli helyzetnek. A lakásokra vonatkozó főbb mutatók (alapterület, szobaszám, tulajdonjog, építés éve) alapján nincs eltérés a megye háztartásainak lakásmutatóitól, azaz a lakás, a lakhatás területén e családok nincsenek hátrányos helyzetben, helyzetük mindenben tekintetben átlagos.

A lakások használatának esetükben fontos szempontja, hogy azokban kellett-e átalakításokat végezni a fogyatékosággal élő családtag részére.

10. táblázat *Kellett-e a lakást átalakítani?*

	Igen	Nem, mert már eleve így készült	Nem volt szükséges	Nem válaszolt
Mozgássérült	46,2	16,8	31,1	5,8
Gyengénlátó és vak	12,0	8,0	70,0	10,0
Értelmi fogyatékos személy	9,4	18,9	63,2	8,5
Siket és nagyothalló	16,7	4,2	75,0	4,2
Halmazottan sérült	42,3	3,8	46,2	7,7
Egyéb fogyatékosággal élők	24,1	17,2	44,8	13,8
Teljes minta	27,2	13,6	51,3	7,9

A mintába került családok esetében a családok csaknem negyztizedének kellett átalakítania, vagy kialakítania a lakását, a családban élő fogyatékos személy szükségleteit és lehetőségeit figyelembe véve. Ez azt jelenti, hogy a családok jelentős része a más háztartásokhoz képest rosszabb anyagi kondíciók mellett lényeges kiadásokra kényszerül azért, hogy fogyatékosággal élő családtagjaik életét komfortosabbá tegye, szükségleteit figyelembe vegye.

A fogyatékos személyek csoportjai között különbség tapasztalható a lakások átalakítását illetően. Leginkább a mozgássérültek igényeit kellett figyelembe venni a lakások átalakításánál; kétharmaduk esetében végeztek átalakításokat. Hasonlóan magas mutatót találunk a halmazottan sérült és az egyéb típusú fogyatékosággal élő személyeknél, az ő esetükben a lakások csaknem felét kellett az e csoportokba tartozók igényei

MAGYAR VALÓSÁG

szerint átalakítani. A legkevésbé volt szükséges mindez a gyengénlátók és vakok, valamint a siketek és nagyothallók lakásaiban.

Más kérdésekre kapott válaszok is azt mutatják, hogy az e fogyatékosági csoportokba tartozók saját lakásaikban nagymértékben önállóak, számukra a lakáson és a családon kívüli tér és környezet jelent problémákat – igaz, ez más típusú fogyatékoságok esetén is érvényes. A fogyatékos személyek igényei alapján eszközölt *átalakítások* leginkább akadálymentesítést jelentenek, beleértve a fürdőszobák speciális kialakítását is (20 százalék).

A továbbiakban a lakások felszereltségét mutatjuk be, elsőként a lakások komfortosságára utaló mutatókat.

11. táblázat *Mi található a felsoroltak közül a mintabeli háztartásokban (az előfordulás gyakoriságában)*

	Megye, 2001.*	Fogyatékos személyek háztartásai, 2004.
Konyha		99,5
Vezetékes víz	93,5	95,5
Fürdőszoba	87,0	92,5
Vízöblítéses WC	80,2	91,0
Kamra		64,0
Gázfűtés	65,9	60,0
Szennyvízelvezetés	42,7	59,5
Szennyvízderítő		41,5
Központi fűtés (szénnel)		28,5
Palackos gáz, főzéshez	23,3	22,5
Cserépkályha		20,0
Egy-két helyiséget fűtenek		6,5
Hagyományos sparthelt, főzéshez		6,5

*Csak az összehasonlítható területeken. Forrás: 2001-es népszámlálás, Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve 2002., és saját adatfelvétel

A fogyatékos személyek családjainak lakása a komfortosságot tekintve nem különbözik a megyebeli háztartások átlagától, sőt, a minta településtípusok szerinti összetétele miatt több területen még kedvezőbb is. Mintánkban a városokban élők aránya felülreprezentált, ami megmutatkozik a lakásállomány összetételében (lásd a panellakások arányát) és komfortosságában is. A kedvező komfortossági mutatók azonban a fogyatékos személyek családjainak több esetben az alacsonyabb jövedelmek mellett nagyobb ráfordítást jelentenek, azaz a lakások fenntartása nagyon komoly kiadási tétel e családok esetében, különösen, ha figyelembe vesszük a fogyatékos személy sajátos szükségletei miatti, kiadási többleteket.

A lakások komfortossága mellett a lakások felszereltsége is jelzi az egyes családok-háztartások jövedelmi helyzetét és társadalmi státusát.

12. táblázat A lakások felszereltsége tartós fogyasztási javakkal
(az előfordulás gyakoriságában)

	2001. ország	Fogyatékos személyek háztartásai, 2004.
Színes televízió	115	96,5
Hűtőszekrény	84	96,5
Rádió, rádiósmagnó		88,1
Telefon		74,1
Mobiltelefon	52	74,1
Mélyhűtő	81	73,6
Mikrosütő	53	68,1
Video-lejátszó	51	53,7
Hifi		40,8
Személygépkocsi	44	37,8
CD-lejátszó	11	35,8
Számítógép	17	34,3
Fritőz		25,9
Lemezjátszó		21,9
DVD-lejátszó		16,4
Fekete-fehér televízió		15,9
Videokamera	4	10,5
Szántóföld		10,0
Motor		9,4
Hétfélig kert, telek		8,4
Internet-hozzáférés		6,9
Szőlő		6,9
Gyümölcsös		5,5

Forrás: Szociális statisztikai évkönyv, 2001., és saját adatfelvétel

A fogyatékos személyek családjainak és háztartásainak tartós fogyasztási javakkal való felszereltsége tendenciájában megfelel a háztartások általános hazai helyzetének. Az összehasonlítható adatok időbeli eltérése miatt valószínű, hogy a jelenlegi felszereltségi mutatók is az átlag körüliek. Mivel a mintabeli háztartások jövedelme lényegesen alacsonyabb az országos átlagnál, a hasonló mutatók e családok esetében a háztartási kiadások belső szerkezetének az átalakítását kényszerítik ki, azaz az alacsonyabb jövedelmek mellett csak a kiadásoknak valamilyen egyéb területen való visszafogásával érhető el. Ez – hasonlóan a többi szociálisan veszélyeztetett csoporthoz – az étkezésekre és a ruházzkodásra, valamint a szórakozásra és a szabadidőre fordított kiadások visszafogását jelenti.

Néhány fogyasztási cikk általánosan elterjedtnek mondható – televízió, hűtőszekrény, rádió. Jelentős még a telefontal-mobiltelefonnal való ellátottság is. A jövedelmi helyzetet jól kifejező törés a gépkocsi és a számítógép, valamint az internet-hozzáférés területén érvényesül. A speciálisabbnak tekinthető javak – alapvetően a föld és a telek – elterjedtsége alacsony, de ez a hazai háztartások körében is általános jelenségnek tekinthető. Más hazai kutatások eredményei alapján is megfogalmazható, hogy a fogyatékos személyek családjainak-háztartásainak a jövedelme a fogyatékos személyek alacsony foglalkoztatása miatt, valamint a fogyatékos személyt gondozó családtag inaktivitása és a fogyatékoság miatti

plusz kiadások következtében lényegesen alacsonyabb a hazai, megfelelő mutatóknál. Ez a különbség azonban a tartós használati cikkek és a lakás minőségében nem jelentkezik.

A háztartási havi nettó jövedelemre vonatkozó kérdésre a háztartások 73,1 százalékában válaszoltak. A havi, átlagos háztartási nettó jövedelem 102 604 Ft. A fogyatékos személyek háztartásainak jövedelmi helyzetét csak akkor tudjuk megítélni, ha összehasonlítjuk az elérhető országos és régiós adatokkal. 2001-ben³ az egy főre eső évi nettó átlagos jövedelem 506 273 Ft volt, az Észak-alföldi régióban pedig 459 376 Ft. A fogyatékos személyek mintába került háztartásaiban ez az összeg 396 790 Ft, ami azt jelenti, hogy a vizsgált háztartásokban körülbelül egyharmadával alacsonyabb a jövedelem a teljes népesség átlagos jövedelméhez képest. Ezt a fogyatékos személyek háztartásainak, részben a fogyatékoság által is alakított gazdasági aktivitásával (inaktivitás), az elérhető iskolai végzettséggel, és a csekély munkaerő-piaci lehetőséggel magyarázhatjuk. A fogyatékos személyek háztartásainak átlagos havi nettó jövedelmének értékét jól jelzi a 2003-as létminimum-mutató, ami a tipikus, 2 felnőttből és 2 gyermekből álló háztartásokban 145 044 Ft. Az egy főre számolt havi nettó átlagos jövedelem 33 099 Ft volt a vizsgált háztartásokban. Ez alatta marad a 2004. IV. negyedévére megadott, a KSH által vizsgált háztartásokban szükségesnek tartott jövedelem nagyon szűkös megélhetési mutatójának, a havi 38 667 Ft-nak. Ez azt is jelenti, hogy a fogyatékos személyek általunk vizsgált háztartásainak-családjainak az átlagos havi jövedelme nem éri el a „nagyon szűkös megélhetés” szintjét. A háztartási-családi jövedelmeket a háztartások létszáma alakítja leginkább. A továbbiakban a jövedelmi mutatók néhány sajátosságát elemezzük.

13. táblázat Háztartási jövedelmek a fogyatékosági csoportok szerint

	Havi nettó háztartási jövedelem	Szórás	Egy főre eső havi nettó jövedelem
Mozgássérült	97 201	56 616	38 118
Gyengénlátó, vak	104 205	47 117	34 278
Értelmi fogyatékos személy	109 850	49 550	31 657
Nagyothalló, siket	119 812	62 247	36 528
Halmazottan sérült	101 374	59 083	31 385
Egyéb fogyatékosággal élők	88 316	43 121	23 119
Teljes minta	102 604	53 363	33 099

Az egyes fogyatékosági csoportok között érvényesülő különbségeket a családtagok száma is alakítja, ez a magyarázata annak, hogy az alacsonyabb háztartási jövedelemmel rendelkező mozgássérültek egy főre eső jövedelme a legmagasabb. Különösen alacsony az egyéb fogyatékoság-

³ A KSH a háztartásstatisztikai felmérések alapján rendszeresen közli a létminimum adatokat, a megélhetési szintekhez szükségesnek tartott összegeket, a háztartások kiadásainak szerkezetét és összegét. Ezzel szemben a háztartásokra és a háztartások decilisek, valamint kvintilisek szerint tagolt jövedelmére vonatkozó adatokat csak két évente közölnék, így az összehasonlítás e mutatókkal jelen tanulmányunkban is csak 2001-es adatokkal lehetséges.

gal élők csoportjának a jövedelme; mind a havi háztartási, mind az egy főre eső. Ezek az összegek minden esetben alatta maradnak a „nagyon szűkös megélhetéshez” szükséges 38 700 Ft/fő/havi jövedelemnek. Ez azt jelenti, hogy a fogyatékos személyek átlagos helyzetű háztartásai/családjai megélhetése „szűkös”, azaz kiadásait folyamatosan kontrollálni kell, ami magyarázat arra is, hogy e családok fele rendszeresen „kifut” a havi pénzből.

A háztartási jövedelmek nagysága mellett legalább ilyen fontos, hogy mi a jövedelmek forrása, azokon belül mekkora a munkajövedelmek, a társadalmi jövedelmek és az egyéb jövedelmek aránya.

14. táblázat Jövedelemtípusok előfordulása (az említések gyakoriságában)

	Gyakoriság	Százalék
Rokkantnyugdíj	197	50,9
Fogyatékossgal összefüggő járadékok	171	44,2
Családi pótlék	156	40,3
Nyugdíj	148	38,2
Főállású alkalmazotti jövedelem	146	37,7
Valamilyen önkormányzati segély	59	15,2
Árvaellátás	45	11,6
Mellékállású alkalmazotti jövedelem	35	9,0
Vállalkozói jövedelem	23	5,9
Gyed, gyet	19	4,9
Alkalmi munka, napszám	13	3,4
Minden, egyéb típusú jövedelem	12	3,1
Mezőgazdasági gazdálkodói jövedelem	10	2,6
Ösztöndíj	9	2,3
Munkanélküli járadék	9	2,3
Bérbeadás	8	2,1
Életjáradék	5	1,3
Ingó és ingatlan hasznosításából	5	1,3

A fogyatékos személyek családjaiban a háztartási jövedelmek forrásai (ami nem egyenlő a jövedelmek tényleges eloszlásával) között a társadalmi jövedelmek aránya a legnagyobb: minden második családban szerepel a rokkantnyugdíj, a fogyatékossgal összefüggő járadék és a családi pótlék, s nagyon magas a nyugdíjnak mint jövedelemforrásnak az aránya. Eközben csak a családok egyharmadában találunk főállású alkalmazotti jövedelmet, de relatíve magas a másodállású alkalmazotti jövedelmek aránya, ami valószínűleg a részmunkaidős és egyéb foglalkoztatás eredménye e családokban. Az inaktívak és az eltartottak magas aránya miatt, amit a jövedelemforrások előfordulása is igazol, kevés a munkanélküliek száma. Kutatásunk során nem vizsgáltuk az egyes jövedelemforrásokból származó jövedelmek nagyságát, csak azt, hogy az adott jövedelemforrás hány háztartásban fordul elő. Bár módszertanilag nem tudjuk összehasonlítani, lényeges különbség tapasztalható a teljes népesség jövedelmének összetételéhez képest. 2001-ben a teljes népességre megadott arányok szerint a jövedelmen belül a munkajövedelmek aránya 70,5 százalék, a társadalmi jövedelmeké 28,0 százalék, az egyéb jövedelmeké pedig 1,5 százalék. A valószínűsíthető eltérések igen lényegesek, amit a mintaválasztás sajátosságai mellett annak összetétele is magyaráz.

15. táblázat *Jövedelemtípusok előfordulása a háztartási bevételek között (az első tíz említés az előfordulás gyakoriságában)*

	Mozgás- sérült	Gyen- gén látó és vak	Értelmi fogyá- tékos személy	Siket és nagyot- halló	Halmo- zottan sérült	Egyéb fogyá- tékos- sággal élők	Teljes minta
Rokkantsnyugdíj	57,1	72,0	45,3	50,0	42,3	27,9	50,9
Fogyatékos-sággal összefüggő járadékok	40,3	68,0	40,6	46,4	48,1	27,6	44,2
Családi pótlék	15,1	48,0	67,5	32,1	48,1	40,4	40,3
Nyugdíj	43,7	36,0	38,7	17,9	42,3	27,6	38,2
Főállású alkalmazotti jövedelem	31,9	34,0	38,1	50,0	40,4	55,2	37,7
Önkormányzati segély	11,8	16,0	17,0	3,6	21,2	25,0	15,2
Árvaellátás	5,0	16,8	15,1	7,1	15,4	13,8	11,6
Mellékállású jövedelem	9,2	10,0	8,5	14,3	3,8	13,8	9,0
Vállalkozói jövedelem	5,0	2,0	7,5	3,6	5,8	13,8	5,9
Gyed	0,8	10,0	3,8	10,7	3,8	3,4	4,9

Az egyes fogyatékosági csoportok jövedelemmegoszlását összehasonlítva néhány jellegzetes eltérést találunk, igaz, az egyes csoportok elemszáma nem ad lehetőséget széles körű általánosításra. A *mozgássérültek* esetében magas a nyugdíj és a rokkantsnyugdíj aránya, míg alacsonyabb az alkalmazotti jövedelmeké, a járadékoké és a családi pótléké. A *gyengénlátók és vakok* esetében a rokkantsnyugdíj, a járadékok és a családi pótlék aránya jelentős. Az *értelmi fogyatékos személyek* háztartásaiban a családi pótlék aránya magasabb, mint az összes háztartásban, ugyanakkor a rokkantsnyugdíj és a járadékok említése is számottevő. A *nagyothallok és siketek* esetében a főállású alkalmazotti jövedelmek minden második családban előfordulnak, miközben alacsonyabb a nyugdíjak és a segélyek aránya, a családtagok kevésbé vannak lekötve gondozási feladatokkal, és a fogyatékos személynek is van lehetősége munkavállalásra. A *halmozottan sérültek* családjaiban magas a járadékok, a családi pótlék, a nyugdíj és a főállású alkalmazotti jövedelmek említésének aránya, azaz meglehetősen heterogén a csoport jövedelmének összetétele, miközben alacsony a rokkantsnyugdíj aránya, hiszen ez a csoport ritkán rendelkezik a jogosultsághoz szükséges feltételekkel (munkaviszony).

Az *egyéb fogyatékosokkal élők* háztartásaiban az alkalmazotti jövedelmek és a segélyek aránya lényegesen magasabb, mint a többi csoport esetében. Bár az alkalmazotti jövedelmek említése e csoportban magas, a csoport háztartási és egy főre eső jövedelme a legalacsonyabb a mintában, ami magyarázhatja az önkormányzati segélyek említésének magas arányát. A heterogén összetételű csoport több szempontból a leghátrá-

nyosabbnak tűnik a mintában, ezt mutatja például a fogyatékosághoz kapcsolódó járadékok alacsony aránya a jövedelmeiken belül.

Megfogalmazható, hogy a fogyatékos személyek háztartásainak lehetséges jövedelemforrásait a háztartások korösszetétele, a tagok aktivitása és végzettsége, a háztartások létszáma, és az egyes fogyatékoságokhoz kapcsolódó, pénzbeli és természetbeni ellátások rendszere, az azokhoz való hozzájutás lehetősége alakítja, melyek a különböző vizsgált csoportokban eltérnek. A fogyatékos személyek háztartásainak-családjainak jövedelmi pozícióit pedig e tényezők együttes érvényesülése befolyásolja, tovább növelve vagy csökkentve e családok egyébként is kedvezőtlen jövedelmi pozícióit.

A háztartási-családi jövedelmek forrásai mellett igen fontos, hogy milyen a kiadások szerkezete, azt alakítja-e, és mennyire a családban élő fogyatékos személy sajátos szükséglete.

16. táblázat A havi háztartási kiadások átlagos becsült összege forintban

A kiadás területe	Havi átlagos becsült összeg	A kiadást említők száma
Élelmiszer	35.128	149
Lakásfenntartás télen	33.530	166
Iskolai kiadások, beiskolázáskor	32.004	53
OTP, banki törlesztés	20.641	49
Lakásfenntartás nyáron	19.753	168
A fogyatékos személlyel összefüggő kiadások	13.687	94
Üdülés	13.578	19
Gépkocsi fenntartás	12.808	50
Iskolai kiadások év közben	12.565	51
Ruházati cikkek	8.371	101
Egészségügyi kiadások	6.584	144
Telefon, mobiltelefon, internet	6.536	155
Biztosítás	6.490	81
Közlekedés	5.939	109
Vendéglátás	5.769	40
Lakásépítés, ingatlanvásárlás	5.390	3
Lakberendezés	5.198	25
Élvezeti cikkek	4.994	118
Szórakozás, kultúra	4.598	28
Testápolás	3.132	129

A fogyatékos személyek családjainak háztartási kiadásaiban a teljes népességhez hasonlóan a lakásfenntartásra, az élelmiszerekre és az iskolai kiadásokra fordított összegek a legjelentősebbek. A teljes hazai népesség fogyasztási kiadásai között az élelmiszere (29,6 százalék), a lakásfenntartásra (17,4 százalék), a közlekedésre és a hírközlésre (16,3 százalék) fordított kiadások a legnagyobbak; lényegesen alacsonyabbak, pl. a művelődésre, szórakozásra, élvezeti cikkekre fordított összegek.

A kutatás során megkérdezett háztartások összes háztartási kiadása 160 000 Ft körül van, ami lényegesen meghaladja a háztartások-családok által jelzett, átlagos havi nettó jövedelmet. Hasonló eltéréseket kaptunk más kutatások során is. Mivel az egyes háztartások kiadási szerkezete lényegesen eltérő – ezt a kiadást említők száma is mutatja –, valószínű, hogy a bevételek és a kiadások közötti különbség kisebb.

A fogyatékos személyek háztartásainak a kiadásai között jelentős arányt képviselnek a fogyatékos személynek a fogyatékos-ságával összefüggő szükségleteire fordított kiadások. Mintánkban, ha a családok által megadott havi jövedelmeket vesszük figyelembe, a családi kiadásoknak átlagosan az egynolcadát fordítják a fogyatékos-sággal élő családtagra, ami a jövedelmek nagyságát figyelembe véve igen magas arány.

E kiadások jelentős mértékben eltérnek az egyes fogyatékos-sági csoportok között.

17. táblázat *A fogyatékos személlyel összefüggő kiadások összege és aránya a fogyatékos-ság típusa szerint*

	Havi háztartási jövedelem, Ft	A fogyatékos személlyel kapcsolatos kiadások, Ft	Aránya a háztartások havi bevételeiben
Mozgássérültek	97 201	13 577	13,9
Gyengénlátók és vakok	104 205	9 262	8,9
Értelmi fogyatékos személyek	109 850	20 112	18,3
Nagyothallók és siketek	119 812	8 160	6,8
Halmazottan sérült személyek	101 374	15 333	15,1
Egyéb fogyatékos-sággal élők	88 316	19 417	21,9
Teljes minta	102 604	13 687	13,3

A fogyatékos személyek háztartásai három csoportba oszthatók, a fogyatékos személyre fordított kiadások aránya alapján.

- Az első csoportba a nagyothallók és siketek, valamint a gyengénlátók és vakok tartoznak. Az ő esetükben viszonylag alacsonyak azok a kiadások, melyeket a fogyatékos-sággal élő családtag szükségleteire kell fordítani.

- A második csoportba a fogyatékos személyre fordított kiadások alapján a minta átlaghoz közeli kiadások alapján a mozgássérültek és a halmazottan sérült személyek háztartásai tartoznak. Esetükben ez azt jelenti, hogy a háztartási kiadások egyhatedét, egynolcadát fordítják a fogyatékos személyre.

- A harmadik csoportba a háztartási kiadások egyötödét a fogyatékos személyre fordító, értelmi fogyatékos vagy egyéb fogyatékos-sággal élő személy családjai tartoznak. A legnagyobb arány az egyéb fogyatékos-sággal élők háztartásainak a körében van, akiknek egyébként is a legalacsonyabb a jövedelme, viszonylag kevés, a fogyatékos-sággal összefüggő járadékhoz jutnak, és emiatt e háztartásokban a legmagasabb az önkormányzati segélyek aránya a jövedelmekben.

4. Problémák és támogatórendszerek

A kutatás során azokat a lehetséges problémákat és támogatórendszereket, támogatásokat vizsgáltuk, amelyek a fogyatékos személyek családjainak életét alakíthatják. A támogatórendszerek és támogatási formák között az informális és a formális támogatórendszerek szerepét, az érintett családok által az ezeknek tulajdonított jelentőséget is vizsgáltuk. A lehetséges problémák egyik területét az anyagi jellegű problémák jelentik, tekintettel e családok ismertetett jövedelmi pozícióira. Az alacsony jövedelmek következtében a megkérdezett családok 58 százalékkal fordul elő viszonylag rendszeresen, hogy kifutnak a havi háztartási pénzükből. Az anyagi problémákra való reagálás jól kifejezi a megkérdezett családok helyzetét és lehetőségeit.

18. táblázat Mit tesznek, ha „kifutnak” a havi háztartási pénzből?

	Gyakoriság	Százalék
Összehúzzák magukat	127	32,8
Kölcsönt kérnek	125	32,3
Megtakarított pénzükhöz nyúlnak	40	10,3
Alkalmilag több munkát vállalnak	32	8,3
Eladnak valamit	18	4,7
Segélyt kérnek	15	3,9

Az anyagilag megszorult családok elsősorban a saját lehetőségeiket keresik, és azokat mozgósítják: csökkentik a kiadásaikat, a megtakarított pénzükhöz nyúlnak, és eladnak valamit. E reagálások mellett, hogy a család meglévő erőforrásait mozgósítják, illetve a kiadásokat fogják vissza, passzív reagálási módokat jelentenek. A túlmunka, a több munka vállalása mint lehetséges reagálás, igen alacsony jelentőségű, hiszen ezt valószínűleg a rendelkezésre álló lehetőségek is korlátozzák. A saját erőforrások mozgósítása mellett igen jelentős a kölcsönkérés aránya, miközben elhanyagolható az, hogy segélyt kérnek ilyen esetben. Az, hogy a megszorult családok kiktől kérnek és kérhetnek kölcsön, a kialakult mozgásterületet, kapcsolati hálójukat, a támogatórendszerük összetételét is jellemzi.

19. táblázat Kiktől kérhet kölcsön?

	Gyakoriság	Százalék
Családtól, rokonságtól	107	27,6
Bankoktól	29	7,5
Szomszédoktól	24	6,2
Ismerősöktől	23	5,9
Barátoktól	14	3,6
Soha nem kér, még ha el is fogy pénze	14	3,6
Önkormányzattól	9	2,3
Senkitől nem tud	4	1,0
Magánembertől, kamatra	2	0,5
Munkatársaktól	2	0,5
Civil szervezettől	1	0,3

Anyagi problémák esetén a megkérdezettek fő támaszát családjuk, rokonságuk jelenti. Bár második helyen bankokhoz fordulnak, mégis, az informális kapcsolati háló: család, barátok, szomszédok, ismerősök szerepe a meghatározó. Az önkormányzatokat alig említik, ennek oka a pénzübeli és természetbeni támogatások kritériumaiban is kereshető. Teljesen elhanyagolható a civil szervezetek szerepe az anyagi gondok rendezésében. Ha szükséges, a családok az étkezéseken és a ruházzkodáson tudnak spórolni, minden tizedik háztartás semmin. Ilyen jövedelmi helyzet mellett várható, hogy közműtartozások is vannak.

20. táblázat Közműtartozások előfordulása

	Gyakoriság	Százalék
Villanyszámla	46	11,9
Fűtés(számla)	46	11,9
Gázsámla	38	9,8
Vízdíj	34	8,8
Szemétszállítás díja	13	3,4
Lakástörlesztés	11	2,8
Lakbér	10	2,6
Intézményi térítési díj	7	1,8

A közműtartozások között hasonló gyakorisággal fordulnak elő az egyes közművek díjai. Minden tizedik háztartás tartozott már valamilyen közműdíjjal. Kérdőívünkben nem választottuk szét a távfűtést és az egyedi fűtési módokat, ezért nem tudjuk pontosan, hogy melyikről van szó. Mivel az önkormányzati lakásban élők aránya nagyon alacsony, így a lakbérhátralékosok is kevesen vannak. Nem számot tevő a lakáskölcsöntörlesztés, ezért az e területen előforduló hátralékosok száma is kevés. Mivel a közművek díjai minden háztartás, illetve család esetében megjelennek, megfogalmazható, hogy a családok egytizedének van időnként közműdíj-hátraléka. A fogyatékos személyek családjai vagy az alacsony jövedelmek, vagy a fogyatékkal élő családtagnak valamilyen jogcímen járó természetbeni vagy pénzübeli támogatásban, ellátásban részesülhetnek. Azt vártuk, hogy ezek szerepe nagyon jelentős lesz az érintett családok esetében. A továbbiakban a lehetséges, igényelt és megkapott támogatások és ellátások sajátosságait elemezzük.

A lehetséges támogatási formák közül a legtöbben közgyógyellátási igazolványt igényeltek és kaptak a súlyos mozgáskorlátozottak támogatásával, és az ápolási díjjal együtt ez azt jelzi, hogy a mintabeli családok elsősorban a *fogyatékos-sággal élő családtag jogán* járó támogatási formákat kapják meg, nagy valószínűséggel. A többi támogatási forma a családok alacsony jövedelméhez kapcsolódik, amit áttételesen és részben a családban élő fogyatékos személy alakít. Megfigyelhető azonban, hogy igen magas az igényelt, de elutasított támogatások száma is, elsősorban azokban az esetekben, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a fogyatékos-sághoz. Ez magyarázza azt is, hogy a leggyakoribb elutasítási indok a „magas jövedelem” (ti. a támogatás elnyeréshez szükségesnél magasabb),

valamint a kritériumok alkalmazhatatlansága. A pénzbeli támogatások mellett a természetbeni ellátások igénybevételét is vizsgáltuk.

21. táblázat *Igényelt és megkapott pénzbeli támogatások*
(az összes háztartás esetében)

	Igényelt és megkapott		Igényelt és elutasított	
	gyakoriság	százalék	gyakoriság	százalék
Közgyógyellátási igazolvány	195	50,4	16	4,1
Súlyos mozgáskorlátozottak támogatása	56	14,5	12	3,1
Ápolási díj	43	11,1	11	2,8
Rendszeres gyermekvédelmi támogatás	39	10,1	15	3,9
Rendszeres szociális segély	29	7,5	10	2,6
Gyermeknevelési támogatás	27	7,0	23	5,9
Átmeneti segély	22	5,7	12	3,1
Lakáscélú támogatás	21	5,4	16	4,1
Temetési segély	18	4,7	12	3,1
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	13	3,4	11	2,3
Időskorúak járadéka	6	1,6	8	2,1
Rendkívüli gyermekvédelmi támogatás	5	1,3	10	2,6

22. táblázat *Igényelt és megkapott ellátások*

	Gyakoriság	Százalék
Fogyatékosok nappali intézete (ÉNO)	104	26,8
Szociális étkeztetés	32	8,3
Fogyatékos személyek támogató szolgálata	30	7,8
Családsegítő központ szolgáltatásai	14	3,6
Idősek klubja	12	3,1
Házi segítségnyújtás	10	2,6
Pszichiátriai betegek nappali intézete	6	1,5
Bölcsőde	5	1,3
Családi napközi	5	1,3
Fogyatékos személyek gondozóháza	4	1,1
Időskorúak gondozóháza	3	0,8
Gyermekjóléti szolgálat	2	0,5
Házi gyermekfelügyelet	1	0,3
Helyettes szülő	1	0,3
Családok átmeneti otthona	1	0,3
Közösségi pszichiátriai gondozás	1	0,3

Az igényelt ellátások alapvetően az értelmi fogyatékos személyek ellátásait jelentik a mintában, rajtuk kívül a családsegítés, házi segítségnyújtás, az idősellátás a jelentősebb, és érzékelhetően jelen van a pszichiátriai betegek ellátása is. Teljesebb képet kapunk a megkapott ellátásokról és támogatásokról, ha a fogyatékkal élők által kapható támogatásokat is figyelembe vesszük.

23. táblázat *Fogyatékossgal élők által igényelhető támogatások (a támogatásokban részesülők aránya)*

	Gyakoriság	Százalék
Alanyi jogú közgyógyellátási igazolvány	174	45,0
Rokkantsági nyugdíj	167	43,2
Közlekedési támogatás	117	30,2
Emelt összegű családi pótlék	103	26,6
Parkoló kártya	96	24,8
Gyógyászati segédeszköz	65	16,8
Rokkantsági járadék	50	12,9
Gépkocsi szerzési támogatás	40	10,3
Lakás akadálymentesítéséhez támogatás	38	9,8
Vakok személyi járadéka	33	8,5
Méltányossági közgyógyellátási igazolvány	33	8,5
„Telefonnal a rászorultakért” Alapítvány támogatása	10	2,6
Vakok rendszeres szociális segélye	8	2,1
Sport és rehabilitációs eszközök beszerzése	4	1,0
Alapítványi támogatás	4	1,0
Egyházi támogatás	2	0,5

A fogyatékos személyek által kapható és normatív módon járó támogatások között az alanyi jogú közgyógyellátási igazolvány és a rokkantsági nyugdíj aránya a legnagyobb, ezek csaknem minden második családban előfordulnak (másik kérdésünk kapcsán eltérő adatot kaptunk a közgyógyellátási igazolványok számáról, és interjúalanyaink elutasított esetekről is beszámoltak, ami minden bizonnyal méltányossági közgyógyellátási igazolvány lehetett). Jelentős még a fogyatékos személyek közlekedésének a támogatása a megkérdezett családokban, így a közlekedési támogatás, a parkoló kártya és a gépkocsi-vásárlási támogatás. Ezek a gyakoriságok és arányok azt jelentik, hogy egy-egy család legalább egy támogatási formához hozzájut. Az eddig elemzett ellátások és támogatások jelentős mértékben anyagi természetűek, kivéve az intézményi ellátásokat, vagy a házi ápolást.

A fogyatékossgal élők, illetve kizáró esetben családtagjaik által nyitott kérdéseinkre megfogalmazott válaszaik („Van-e olyan problémájuk, ami nehezzé teszi az életüket?”) között is az anyagi természetű problémákat említik első helyen, bár a válaszok összességében mentális problémákról, a támogatás hiányosságairól, a család magára maradásáról, az állandó „készenlétről” szólnak. Ez azt jelenti, hogy a fogyatékos személyek számára adható ellátásoknak és támogatásoknak a mainál sokkal inkább az egész családra kell koncentrálnia. A fogyatékossgal élő családtag ellátása mellett a mentális problémákkal küzdő, és emiatt valószínűleg önhibáztató családtagokra is figyelmet kell fordítani. Azokat az eseteket is beleértve, amikor a fogyatékos személy semmiféle intézményes ellátásban nem részesül, és szinte kizárólag otthon, a családban él (ebben az esetben még nagyobb az esélye a családtagok kiégésének és önhibáztatásának).

24. táblázat A családok életét nehezítő problémák

	Gyakoriság	Százalék
Anyagi problémák	60	37,7
Betegségek	23	14,5
Közlekedés megoldása	21	13,2
Állandó „készenlét” és felügyelet	18	11,3
A fogyatékos személy állapota	16	10,1
Magára hagyatottság, támogatás hiánya	7	4,4
Munkavesztés	6	3,8
A lakás állapota	4	2,5
Információhiány	3	1,9
Kilátástalanság	1	0,6
Összes említés	159	100,0

A családok támogatásának fontosságát mutatja, hogy a válaszolók 22,2 százaléka soha nem tapasztalta azt, hogy bárki is foglalkozna a problémáival. Ezt támasztják alá a „kinek és hogyan kellene tájékoztatni a fogyatékos személyeket és családtagjaikat” kérdésekre adott válaszok is. A „tapasztalta-e, hogy valaki foglalkozik a problémáival” kérdésre adott válaszok is ezt erősítik meg.

25. táblázat Foglalkozik-e az Önök problémáival...?
(az igen válaszok aránya az összes válaszban)

	Gyakoriság	Százalék
Család, rokonok	175	45,2
Barátok, ismerősök	109	28,2
Valamilyen egyesület, alapítvány	91	23,5
Valamilyen intézmény szakembere	55	14,2
Polgármesteri Hivatal	22	5,7
Valamelyik egyház	21	5,4
Önkormányzati képviselő	2	0,5
Valamilyen párt	1	0,3

A helyzet más kérdések alapján is ismerős: a fogyatékos emberek és családjaik úgy érzik, hogy problémáikkal elsősorban a család, a rokonok, valamint a barátok és az ismerősök foglalkoznak. A többi szervezet esetében sokkal kisebb mértékben gondolják azt, hogy az foglalkozik az ő problémáikkal. Figyelmet érdemel az egyesületek és alapítványok relatíve magas választása, ami a fogyatékosokkal élő egyesületeinek és alapítványainak működését minősíti. Ugyancsak fontos eredmény, hogy sokkal kevésbé érzik úgy a fogyatékos személyek és családtagjaik, hogy az alap és szakellátások szakemberei sokkal kevésbé foglalkoznak problémáikkal – a polgármesteri hivatalok pedig kifejezetten alacsony arányt képviselnek a lehetséges támogatók, segítők sorában.

Azt is vizsgáltuk, hogy mennyire számíthatnak a fogyatékos személyek és családtagjaik a lehetséges informális és formális támogatórendszer egyes szereplőire. A rangsor eredményei az eddigi megállapításainkat erősítik meg. A fogyatékos személyek és családjaik leginkább a család,

rokonság és a barátok segítségével bíznak problémáik megoldásában, valamint a fogyatékosággal élők egyesületeiben. A skálaértékek alapján az összes többi intézmény és szervezet esetében nem számítanak arra, hogy azok segítséget nyújtanak számukra. Ez különösen az alap és szakellátás intézményeire nézve kedvezőtlen eredmény. Esetükben ez magyarázható azzal is, hogy az intézmények szolgáltatásait igénybe vevő fogyatékos személyek „természetesnek” veszik az intézmények szolgáltatásait, és úgy tűnik, hogy valami, ezen túli pluszt várnak az intézményektől. Ez azt jelentheti, hogy a fogyatékos személyek ellátásában részvevő intézményeknek át kell alakítaniuk működési módjukat, az intézmények szolgáltatási „filozófiáját”.

A fogyatékos személyek és családjaik számára nagyon fontos, hogy ismerjék a támogatási rendszer lehetőségeit és szolgáltatásait, hisz ezek ismeretének hiányában számos lehetőségtől esnek el. Válaszaik alapján az a jellemző, hogy *nem ismerik ezeket a szolgáltatásokat és lehetőségeket.*

A megkérdezettek fele nincs teljesen tisztában a lehetőségekkel, egyötöde pedig egyáltalán nem ismeri azokat. Mindössze *egynegyedük ismeri, és részben igénybe is veszi a rendelkezésre álló lehetőségeket és szolgáltatásokat.* Ez felveti azoknak a szervezeteknek és intézményeknek a felelősségét, akikkel kapcsolatba kerülhetnek a fogyatékosággal élők és családtagjaik. Mivel a legtöbb fogyatékoság esetében megtörténik a kapcsolatfelvétel valamilyen intézménnyel – ezt igazolják az igénybe vett támogatások és az intézményi ellátások adatai is –, van lehetősége annak, hogy az érintetteket folyamatosan tájékoztassák, a rendelkezésre álló és általában változó támogatásokról és szolgáltatásokról. A megkérdezetteknek valamivel több mint az egynegyede gondolja azt, hogy a tájékoztatás hiánya miatt még nem esett el lehetőségektől, ám egyhatede szerint már előfordult vele ilyesmi. A támogatási rendszer lehetőségeiről való tájékoztatást alapvetően az önkormányzatok és polgármesteri hivatalok, a fogyatékos személyek szervezetei és az egészségügy feladatának látják.

A megkérdezett fogyatékos személyek és családtagjaik, ha rajtuk múlna, több támogatást adnának, általában véve is szélesítenék a támogatások körét, és egyszerűsítenék a támogatások elnyerését. A válaszok egy kisebb része azonban éppen a jogosultság vizsgálatát tartaná fontosnak. A változtatások között megjelenik a tájékoztatás javítása is, ami újra felhívja a figyelmet a tájékoztató rendszer, általánosabb értelemben a teljes ellátórendszer, beleértve a polgármesteri hivatalokat, és az önkormányzatok intézményeit is, célirányosabb és kliensbarát működésének fontosságára.

5. Életmód és életvitel

A fogyatékoság megléte nagyban befolyásolja az érintett családok életmódját, életvitelét. A problémák vizsgálatában már felvetődtek erre utaló jelzések (közlekedés megoldása; állandó „készenlét” és felügyelet; a fogyatékos személy állapota; magára hagyatottság, támogatás hiánya). Milyen területeken alakult át – ha átalakult – a családok életvitele, mennyire önálló a fogyatékos családtag az élet számos területén, mennyi időt

fordít az alapvető tevékenységekre, életmódjának milyen sajátosságai vannak. Fontos kérdés, hogy ki az a családban, aki a legtöbbet törődik és foglalkozik a fogyatékos családtaggal, hogyan alakult át az ő élete. A családok életmódjának megítélését más családokhoz képest kértük a megkérdezettektől – ezzel elhelyezték magukat a közvetlen társadalmi környezetükben is.⁴

A mintába került fogyatékos személyek közül ők maguk, vagy családtagjaik a nagyothallók és siketek esetében látják úgy, hogy a család élete a leginkább hasonlít más családok életéhez (7,5). A mozgássérültek, valamint a gyengénlátók és vakok már kevésbé gondolják, hogy családjuk élete nem tér el másokétól (6,4). Leginkább a halmozottan sérültek családjai érzik úgy, hogy családjuk helyzete eltér másokétól (5,5). Valószínű, hogy a megkérdezettek önbesorolásán alapuló sorrend a családok megtapasztalt élethelyzetén alapul, és kifejezi a különböző fogyatékos-ságokkal járó élethelyzeteket, életmódot és életvitelt. Nyitott kérdéssel kérdeztük meg, hogy milyen területeken látják úgy: ugyanúgy, vagy másképp élnek, mint más családok. A hasonlóság a *mindennapi családi életben* jelent meg, a kérdésre válaszoló családok fele látja így a helyzetét. Az eltérések területei a következők:

26. táblázat Milyen területeken élnek másként?

	Gyakoriság	Százalék
Anyagi gondok	70	18,1
Nehezebb élet, több odafigyelés	55	14,2
Egyéb	26	6,8
Minden több energiába és időbe kerül	25	6,8
A társaság és szórakozás hiánya	20	5,2
Nyarlás, pihenés hiánya	9	2,3
Társadalmi megítélés	8	2,1
Nem válaszolt	134	34,6
Összesen	387	100,0

A más családok életétől eltérő élethelyzet és életmód három terület köré szerveződik: az anyagi problémák, a több odafigyelés, energia és idő, valamint a társasági kapcsolatok, a szabadidő és a szórakozás hiánya. Korábbi kérdéseink kapcsán is komoly problémaként jelent meg a családok anyagi helyzete, ami részben a fogyatékos családtag sajátos szükségletei által átalakított családi kiadásokból, részben a háztartások és családok összetételéből (életkori csoportok, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás) fakad. Az anyagi problémák mellett legalább olyan fontos az állandó „készenlétből” fakadó fizikai és mentális megterhelés, amit tovább fokoz a társaság és a szórakozás, pihenés hiánya. Ez a már korábban megfogalmazottakat támasztja alá. A fogyatékos személyek természetbeni, pénzügyi és intézményi ellátását, a nekik szervezett szolgáltatásokat ki kell terjeszteni a családtagokra is. A családtagok, és különösen az a családtag, aki rendszeresen foglalkozik, törődik a fogyatékos

⁴ Tízfokozatú skálán értékelték, ahol az „1” nagyon rossz, „10” ugyanolyan, mint más családoké.

MAGYAR VALÓSÁG

családtaggal, ki van téve a mentális élet zavarainak, az önhibáztatásnak és a kiégésnek. Ezt igazolják a „miben változott meg a család élete” nyitott kérdésre adott válaszok is.

27. táblázat *Milyen területeken változott meg a család élete?*

	Gyakoriság	Százalék
Megszokták	57	14,7
Állandó felügyelet, sok segítség	53	13,7
A mindennapokban	47	12,1
Állandó alkalmazkodás	32	8,2
Anyagiak területén	17	4,4
Kiesés a munkából	17	4,4
Egyéb	16	4,1
Társadalmi megítélés	8	2,1
Társaság hiánya	6	1,6
Nem válaszolt	134	34,6
Összesen	387	100,0

A család életvitelét jelentős mértékben átalakító fogyatékos személy önálló életvitelének lehetősége, az önálló életvitel mértéke és annak területei nagyon fontosak mind a család, mind a fogyatékos személy számára. A fogyatékos személy önálló életvitelének mértéke és annak területei a fogyatékos személy énképét és önbecsülését is nagyon jelentős mértékben alakítják. A továbbiakban az életmód és az életvitel különböző területeit elemezzük.

28. táblázat *Mennyire önálló a fogyatékos személy?*⁵

	Mozgás- sérült	Gyengén- látó és vak	Értelmi fogyá- tékos személy	Siket és nagyot- halló	Halmo- zottan sérült	Egyéb fogyá- tékos- sággal élők
Közlekedés a lakáson belül	8,16	8,78	9,39	9,17	7,58	9,17
Közlekedés a lakás környékén	7,44	7,64	8,17	9,36	5,67	8,36
Közlekedés a környéken	6,18	5,84	6,64	8,85	3,88	7,82
Közlekedés új környezetben	5,45	3,94	5,20	8,46	2,71	7,00
Tisztálkodás	8,07	8,96	7,88	9,42	5,65	9,21
Wc használat	8,58	9,06	8,76	9,64	6,50	9,24
Öltözködés	8,02	8,70	8,47	9,40	6,27	9,00
Étkezés	9,22	9,10	8,98	9,64	6,79	9,17
Háztartási munkák	6,68	6,98	6,10	8,88	4,26	8,10
Hivatalos ügyek intézése	6,13	5,29	2,51	5,77	2,69	4,86
Tanulás	6,48	5,10	3,91	6,76	2,83	5,11
Munkavállalás	5,88	4,28	4,28	6,12	3,08	4,60

5 1 – magatehetetlen; 10 – teljesen önálló

A fogyatékoság valamennyi típusát figyelembe véve néhány általános mozzanat figyelhető meg a fogyatékos emberek különböző területeken lehetséges önállóságát illetően.

- A lakáson, a családon belüli világ jelenti a legnagyobb biztonságot a fogyatékos emberek számára. A lakáson belüli közlekedés a halmozottan sérültek kivételével valóban önállóan tekinthető.

- A környezet és az új környezet már a fogyatékoság típusától függően alapvetően meghatározza a fogyatékos emberek önállóságát, legkevésbé a nagyothallókat és siketeket, valamint az egyéb fogyatékoságokkal élőket, leginkább a halmozottan sérült személyeket, és a gyengénlátókat.

- Önmaguk ellátásában a fogyatékos személyek nagy mértékben önállóak, leginkább azok a halmozottan sérült személyek.

- A háztartási munkákban közepesen önállóak, e területen a nagyothallók és siketek, valamint az egyéb fogyatékoságokkal élők a legönállóbbak.

- A hivatalos ügyek intézésében heterogén a kép, legkevésbé az értelmi fogyatékos személyek és a halmozottan sérültek igényelnek ebben segítséget. A fogyatékos személyek többi csoportja is csak kevésbé képes a hivatalos ügyek önálló intézésére. Ez több esetben a kommunikációs egyenlőtlenségből fakadhat, azaz az ügyintézők nem felkészültek a speciális szükségletekkel és képességekkel, illetve azok hiányával bíró emberekkel való kommunikációra.

- A tanulásban és a munkavállalásban a nagyothallók és siketek, valamint a mozgássérültek esélyei a legjobbak az e területeken érvényesülő önállóságuk folytán, míg legkevésbé a halmozottan sérült és az értelmi fogyatékos személyek képesek az (önálló) tanulásra és munkára.

A fogyatékos személyek különböző csoportjainak lényegesen eltérő az élethelyzete, és az élet különböző területein az önálló életvitel mértéke. Több kérdés és mutató egyidejű elemzése azt jelzi, hogy a különböző területek figyelembevételével a legönállóbb életvitel a nagyothallókat és siketeket, valamint az egyéb fogyatékoságokkal élőket jellemzi. Esetükben a hivatalos ügyek intézésén és a tanulási, munkavállalási lehetőségeken túl nagy mértékű önállóságot jeleztek maguk a fogyatékos személyek, illetve családtagjaik. A mozgássérültek és a gyengénlátók, valamint vakok esetében az előző két csoporthoz képest a közlekedés önállósága az új környezetben alacsony.

Több területen, így az ismert környezetben való közlekedésben és önmaguk ellátásában nagy mértékben önállóak az enyhe és középsúlyos értelmi fogyatékos személyek, akiknek az önálló életvitele a tanulásban és a munkavállalásban is jelentős mértékben korlátozott. A legkevésbé önálló életvitel a halmozottan sérült személyeket jellemzi. A fogyatékos személyek életvitelének önállósága szoros kapcsolatban áll azzal, hogy önmaguk, illetve családtagjaik szerint mennyire hasonló a család élete más családokéhoz, valamint globálisan mennyire önállóak a fogyatékos-sággal élő családtagok. Ez azt jelenti, hogy a fogyatékos személyek, illetve családtagjaik szoros kapcsolatot látnak a család élete és a fogyatékos-sággal élő családtag életvitele, annak sajátosságai között.

29. táblázat *A fogyatékossgal élő családtag életvitele és a család (tízfokozatú skálákon)*⁶

	Milyen a család életvitele más családokéhoz képest	„Összességében mennyire önálló a fogyatékossgal élő családtag”	Az önálló életvitel lehetséges területei alapján számított mutató*
Mozgássérültek	7,48	6,72	7,19
Gyengénlátók és vakok	6,46	6,67	6,97
Értelmi fogyatékos személyek	6,40	5,69	6,69
Nagyothallók és siketek	6,13	7,50	8,45
Halmazottan sérült személyek	5,97	4,60	4,82
Egyéb fogyatékossgal élők	5,53	7,14	7,63

*Az elemzett 12 terület (közlekedés a lakáson belül – munkavállalás)

A különböző mutatók közötti összefüggések újra azt jelzik, hogy viszonylag szoros a kapcsolat az „összességében mennyire önálló életvitelű” a családtag és az önálló életvitel lehetséges területei alapján számított mutató között. A fogyatékossgal élő családtag életvitelét nem tekintik önállóbbnak, mint amennyire az az élet különböző területein lehetséges lenne. Sajátos módon tendenciátlan ingadozás figyelhető meg a fogyatékossgal élő családtag életvitelének önállósága és a család életvitelének más családokhoz való hasonlósága között. Ez azt jelenti, hogy pl. miközben a nagyothallók és siketek, valamint az egyéb fogyatékossgal élők a legönállóbbnak tartják önmagukat, illetve őket a családtagok, a család életvitelét már kevésbé tartják más családokéhoz hasonlóknak. A fogyatékos személyek életmódját a fogyatékossgal jelentős mértékben befolyásolja, így épp ezek a területek lesznek azok, amik eltérővé teszik a család és a fogyatékos személy életmódját más családokéhoz képest.

6 1- magatehetetlen; 10-teljesen önálló

30. táblázat Az életmód néhány területe („Szokott-e...?”)

	Igen	A fogyaté- kossága miatt nem	Nem, bár a fogyatékos- sága miatt megtehetné	Nem érdeklő	Nem válaszolt
Rokonokhoz vendég- ségbe járni	69,5	9,6	10,3	7,2	3,4
A családdal kirándulni	53,2	14,0	20,4	7,5	4,8
Barátokhoz vendégségbe járni	46,8	15,0	22,2	10,1	5,9
Valamilyen szervezettel kirándulni	46,0	17,3	20,9	9,0	6,8
Kiállításra, múzeumba járni	23,0	18,3	27,9	22,2	8,6
Színházba járni	17,3	19,4	32,0	22,7	8,6
Könnyűzenei koncertre járni	14,2	21,2	30,0	25,3	9,3
Moziba járni	13,7	20,9	32,0	24,8	8,6
Önállóan kirándulni	12,9	38,5	26,1	13,2	9,4
Vendéglőbe járni	12,1	20,2	41,3	17,8	8,4
Szórakozóhelyre járni	8,3	24,5	33,9	23,5	9,8
Komolyzenei koncertre járni	5,9	21,7	31,8	30,5	10,1

A tevékenység lista sorrendje megfelel a kutatás már elemzett eredményeinek. A megkérdezett fogyatékos személyek, illetve családtagjaik válaszai alapján a fogyatékosokkal élők a *saját családjukban és a fogyatékos személyek szervezeteiben élnek mindennapjaikat*. A kulturális aktivitást jelző területeken meglehetősen nagy a részvételük, azaz a családi és egyéb társas kapcsolatok mellett megjelennek más területeken is. Valószínűleg ezek a válaszok támasztják alá a „hasznosan élünk más családokhoz” kérdésre adott válaszokat is. A családnak nemcsak a jelzett területeken nagy a szerepe. Az önálló életvitel eltérő mértéke és az életmód területeinek eltérő önállósága miatt a mintabeli fogyatékos személyek eltérő mértékben, de valamelyik családtag többé-kevésbé folyamatos törődésére, segítségére vannak utalva. Elemzésünkben már utaltunk rá, hogy ez a személy leginkább az anya, a feleség, azaz a nők.

A fogyatékos családtaggal való törődés miatt a családok csaknem egy-egyedében (23 százalék) kellett valakinek a munkaviszonyát megszüntetni, módosítani. Azoknak, akik felmondták illetve módosították a munkaviszonyukat, a kétharmada (68 százalék) a fogyatékos személy édesanyja, és csaknem egyötödében a házastárs, élettárs volt (18 százalék). A munkaviszony felmondása mellett ez rész munkaidőt és ápolási díjat jelentett, de igen jelentős a rokkantnyugdíjazás aránya is. A válaszok alapján a családok alapvetően önmagukra számítanak: a fogyatékos családtaggal foglalkozó, törődő családtag betegsége, akadályoztatása esetén is csak a családra számíthatnak, mint ahogy abban az esetben is, ha a szülő pl. már képtelen lesz ezt a feladatot ellátni. A család, a rokonság, és a tágabb informális kapcsó-

lati háló mellett a *fogyatékos személyek szervezeteit* és kisebb mértékben a számításba vehető intézményeket nevezték meg lehetséges támogatóként.

6. Foglalkoztatás

A mintabeli fogyatékos személyek egyharmadának van valamilyen szakmai végzettsége. Ez alapvetően valamilyen ipari, vagy szolgáltatásbeli szakmai végzettséget, illetve érettségi után megszerzett szellemi irányultságú szakmát, kisebb mértékben alacsonyabb kvalifikáltságú, OKJ-s szak, vagy betanított munkát jelent. A fogyatékos személyeknek kevesebb mint egyharmada dolgozik.

31. táblázat *Dolgozik-e a fogyatékos személy?*

	Gyakoriság	Százalék
Nem, az állapota miatt	142	36,7
Igen	114	29,5
Válaszhiány	56	14,6
Nem, mert nincs megfelelő munkahely	32	8,3
Nem, mert a munkáltatók nem alkalmazzák	22	5,7
Nem, mert nem akar	16	4,1
Nem, a munkába járás miatt	5	1,3
Összesen	387	100,0

A fogyatékos személyek közül azok, akik dolgoznak, jellemző módon célszervezeti foglalkoztatásban állnak alkalmazásban (56 százalék), egyötödük épekkal dolgozik együtt (20 százalék), 5 százalékuk otthoni bedolgozói munkát végez, négyen (az összes foglalkoztatott, a 127 fő 3 százaléka) vállalkozó, és 16 százalékuk egyéb módon foglalkoztatott. A megkérdezettek közel 10 százaléka mondja, hogy azért nem dolgozik, mert nincsen megfelelő munkahely. Bár a vizsgálat nem tér ki a területi megoszlásra, de megemlítjük, hogy ezeket a véleményeket elsősorban a kis településeken élők fogalmazták meg. A fogyatékos személyek és családtagjaik szerint 40 százalék volna képes valamilyen munkát végezni.

32. táblázat *Képes volna-e a fogyatékos személy munkát végezni?*

	Gyakoriság	Százalék
Nem válaszolt	154	39,0
Igen	136	35,1
Nem	86	22,2
Igen, de a fogyatékos személy nem akar dolgozni	8	2,1
Ige, de a család nem akarja	6	1,6
Összesen	387	100,0

A fogyatékosággal élő családtag által végezhető munkát könnyű fizikai vagy szellemi munkaként, otthon végezhető, és a fogyatékos személy állapotának megfelelő munkaként képzelik el a megkérdezettek. Ez felhívja a figyelmet a fogyatékos személyek és családtagjaik folyamatos tájékoztatásának a szükségességére, tekintettel arra, hogy válaszaik alapján alig ismerik a már működő, vagy új foglalkoztatási formákat, és a „otthon végezhető” munkával óhatatlanul is az önkéntes szegregációt választják.

Összegzés

Kutatásunk a mintaválasztási eljárások és a személyi adatok védelmére vonatkozó szabályok együttes érvényesítését figyelembe vevő „technikák” és módszerek területén alakított ki figyelembe vehető eredményeket. Ezek azonban csökkentik a kérdőíves adatfelvételle fordítható időtartamot, és lényeges mértékben befolyásolják a kialakított „minták” reprezentativitását.

A kutatás megfontolandó módszertani tapasztalatokkal szolgálhat a témával foglalkozó szakemberek számára. A fogyatékos személyekre irányuló kutatások hosszú előkészítést és sok egyeztetést igényelnek, hiszen alapvetően az érintett személyek és családjuk, valamint a kutatást végzők közötti bizalmi viszonyon alapulnak. Körültekintő előkészítés – becslésünk szerint egy év – után már a kvóta szerinti mintaválasztás elveinek megfelelő mintavételi eljárást lehet alkalmazni. A mintaválasztásra vonatkozó megjegyzéseink a reprezentativitást figyelembe vevő, kérdőíves kutatásokra vonatkoznak. Más módszerek, pl. a terepmunka és az interjú módszer esetében, ha nem törekszünk az alapsokaságot reprezentáló minták kialakítására, az általunk is alkalmazott módszerek követhetőek. Ezek a „hólabda” elv és az alapsokaságra vonatkozó mintaválasztási eljárások eszközeit ötvözik.

Menyire tekinthetők általánosíthatónak kutatásunk eredményei a vázolt sajátosságok figyelembe vételével? A korlátozó tényezők figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy kutatásunk minden vonatkozásában – mérőeszközök, módszerek, mintaválasztás – előkutatásként fogható fel, a hasonló metodikájú kutatások tervezéséhez elengedhetetlen tapasztalatokkal és eredményekkel szolgál. A vizsgált jelenségről a korrekciók figyelembe vétele után jól hasznosítható információkat nyújt.

Felhívja a figyelmet az elérhető országos és lokális statisztikai adatok hiányosságaira. A népszámlálás során a fogyatékosággal kapcsolatosan használt fogalmak, kategóriák pontosításra szorulnak (egyéb fogyatékoság, halmozottan fogyatékos). Ez annál is inkább lényeges, mivel a témával kapcsolatosan ez az egyedüli kiindulópont az összehasonlítás számára. A szolgáltatás-tervezési koncepciók hiánya miatt a fogyatékoságra vonatkozó lokális adatok csak szórványosak.

A fogyatékoság nem képez sem önálló, sem homogén szociológiai csoportot. A különböző fogyatékosággal élő emberek és családjaik problémái sok ponton eltérnek egymástól, vagy inkább a hangsúlyaik eltolódnak. Bármely társadalmi csoportban előfordulhat, hogy valaki fogyatékosá válik, vagy hogy fogyatékos gyermek születik egy családban.

Mindez önmagában nem függ a társadalmi státustól, vagy az anyagi lehetőségektől.⁷

A fogyatékoság megjelenése többnyire a már kialakult családokat érinti, akik rendelkeznek valamilyen egzisztenciával, társadalmi aktivitással, eszközökkel, ami jellemzi a társadalmi és szociális helyzetüket. Ebből a szempontból nem térnek el az átlagos magyar családok működésétől, szociológiai mutatóitól. A helyzet legjobban talán a meglévő anyagi javakkal jellemezhető. A vizsgált családok lakásviszonyai, az anyagi javak, megfelelnek az országos átlagnak.

A fogyatékoság megjelenése azonban negatív hatással van a család és az érintett személy társadalmi aktivitására, és csökkenti a munkavállalásból származó bevételek lehetőségét, a kezelések, az alkalmazkodás költségei növelik a kiadásokat, ami az életszínvonal mutatóinak csökkenésében mutatkozik meg (jövedelem, kiadások mutatói). A legtöbb vizsgált család a létminimum alatt vagy annak környékén él, a bevételek pedig erősen függnnek a szociális támogatásoktól. A szociális veszélyeztetettség és labilitás⁸ kiszolgáltatottá teszi a családokat mind az anyagi támogatás csökkenésével, mind az anyagi terhek növelésével szemben, hasonlóan más veszélyeztetett csoportokhoz. Nincsenek tartalékaik, a többletmunka végzését a munkaerő-piaci helyzetük és a fogyatékos családtag gondozási szükséglete különbözőképpen korlátozza. A számukra rendelkezésre álló támogatásokkal pedig már lehetőség szerint élnek.

A fogyatékoság nemcsak az érintett személyek, hanem családjaik társadalmi integritását is negatívan érinti, az esélyegyenlőség számukra is támogatást igényel. A meglévő eszközök felhasználása hatékonyabbá tehető a nem anyagi jellegű támogatások hozzáférhetősége (elérhetőség, ismertség), és a speciális szakértelem javításával.⁹ A kutatás idején ill. után alakultak a kistérségi társulások, melyek a szociális szolgáltatásokat elérhetőbbé és szakszerűbbé tehetik, a 10 000 fő alatti településeken élők számára is. Kérdés, hogy a fogyatékos emberek támogatása milyen arányban jelenik meg a tevékenységük során.

A fogyatékos személyek családjainak támogatásában, problémáik kezelésében feltűnően kis szerepet játszik a családsegítő szolgálat. A vizsgálat idején alig ismert és használt a támogató szolgálat, ami az egyik legfontosabb problémára, a közlekedésre, és az állandó készenlétre nyújthat megoldást (utóbbi súlyos nehézségként említik), hiszen ez ideiglenes otthoni felügyeletet, személyi segítséget biztosíthat. Az eredmények azt mutatják, hogy a meglévő keretek elvileg alkalmasak lehetnek az adekvát segítségnyújtásra a fogyatékos emberek családjai számára, de ezekkel kevéssé élnek, ezeket nem ismerik, vagy más okból nem tekinthetik elérhetőnek.

Figyelemre méltó tapasztalat az önszerveződő, önsegítő civil szerve-

7 Finomabb vizsgálatok természetesen mutathatnak némi valószínűségi összefüggést az alacsonyabb státus és a fogyatékoság között az életmód, egészségmagatartás, kockázati tényezők és a társadalmi státus kapcsolata miatt.

8 Fontos mutató az anyagi problémák jelzése mellett a közüzemi díjhátralék számottevő aránya a mintában.

9 Családsegítő szolgálatok, gyermekjóléti szolgálatok, házi gondozás fogyatékosággal kapcsolatos ismereteinek és feladatainak bővítése.

zetek ismertsége és elismertsége, akiknek nagyobb szerepet kellene szánni a probléma kezelése során, mind az információk közvetítésével, mind konkrét szolgáltatások végzésével. A jelenlegi tendencia azonban inkább nehezíti, mint könnyíti a civil szervezetek szerepvállalását, holott az esélyegyenlőség megvalósítása elképzelhetetlen az önszerveződő csoportok érdekérvényesítése nélkül.

Elgondolkodtató tény, hogy mennyire kevésbé érzékelik a megkérdezettek a helyi önkormányzatok szerepét az érintettek problémái megoldásában, holott a szolgáltatások biztosítása helyi önkormányzati feladat. A szolgáltatások fejlesztésének a törvényi előírások betartása mellett a helyi szükségletekhez kellene igazodnia. A kettő összhangját a szolgáltatásfejlesztési koncepciók kidolgozása és karbantartása teremtheti meg. A helyi nyilvánosság, a felmérések közvetlen kapcsolatot teremtenek a felhasználók és az önkormányzatok között. Ez a tervezés az önkormányzatok töredékénél készült el. Talán nem a szociális törvény által biztosított keretekkel van a baj, hanem annak tartalmi kiüresedévével, a szolgáltatásokat igénybevevőkkel való kapcsolatteremtés terén.

A fogyatékos emberek ellátásával kapcsolatosan évek óta a családok szerepvállalásának növelése került a középpontba. Az intézményi ellátás helyett maradjanak a családban a fogyatékos emberek. A kutatás során azoknak a családoknak a helyzetét vizsgáltuk megyénkben, akik mindezt vállalják.¹⁰ Azt látjuk, hogy jelentős támogatást kapnak ehhez, ugyanakkor további segítségre van szükségük, hogy ezt a szerepet továbbra is elláthassák. Számottevően sem elvonással, sem plusz feladatokkal nem terhelhetőek.

Az új megoldások kereséséhez is szükséges számukra a tudatos koncepció alapuló, átgondolt segítség. Itt elsősorban a megélhetés forrásaiban bővítése, a foglalkoztatottság növelése, esetleg korszerűbb szakképzettség, munkavállalás jöhet szóba, a családtagok és a sérült emberek körében egyaránt. Ebben azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vizsgált terület munkaerő-piaci viszonyait, ami nem kedvez a fogyatékos emberek integrált munkaerő-piaci megjelenésének. Ennek az esélyei a nagyobb városokban talán jobbak, de azért korlátozottak. A kisebb településeken az ép munkavállalók sem tudnak elhelyezkedni, és az aktivitási mutatók körükben is rosszak.

A különböző fogyatékosági csoportok kialakulása, megjelenése és következményei is eltérőek. Önmagukban sem tekinthetőek homogénnek, a sérülés súlyossága életminőségüket különböző mértékben befolyásolja. Minél korábban, születés körül jelentkezik, annál inkább érinti az egyén önállóságának kialakulását, a család életvitelét, aktivitását, akár iskolai végzettségét is.

Az értelmi fogyatékoság többnyire már gyermekkorban, de kisiskoláskorban jellemzően akadályozza a tanulást, a szociális kapcsolatokat, az önállóságot és az alkalmazkodást. Nehezíti a felnőtté válást, munka-

¹⁰ Bár az intézmények hosszú várakozási listával rendelkeznek, a tapasztalatok szerint intézményi ellátásba a súlyos sérültek kerülnek, magas gondozási szükséglettel, illetve a szülő, gondviselő elhalálása miatt az önálló életvitelükben segítségre szoruló felnőttek, valamint állami gondoskodásra szoruló személyek.

vállalást, családalapítást; az érintettek többnyire gyerek szerepben maradnak a családokban. Speciális támogatást igényelnek az élet sok területén, bár az önellátásuk többnyire jó színvonalú (tisztálkodás, táplálkozás stb.). Szűkebb környezetben, a lakás környékén önállóan közlekednek, de ügyintézéshez, ismeretlenebb területekre való eljutáshoz kísérőt, esetleg szállítást igényelnének.

A mozgásszervek, érzékszervek károsodása a felnőtté válást, családalapítást, az önálló életvitelt és az egzisztencia kialakítását kevésbé befolyásolja, mint az értelmi képességek (családalapítás, iskolai végzettség, élettér korlátozottságával kapcsolatos mutatók jobbak). Megfelelő akadálymentesítéssel, speciális módszerek alkalmazásával a tanulás és alkalmazkodás területén hátrányaik jelentősebben csökkenthetőek (ennek eredményeit jelzik a magasabb iskolázottsági és foglalkoztatottsági mutatóik). Ugyanakkor a háztartásvezetés, munkavállalás a speciális szükségletek miatt esetükben is jelentősen korlátozott lehet. Ez kihat a szociális helyzetre, társadalmi szerepvállalásra.

A vizsgálat adatai szerint körükben gyakoribb, hogy baleset, betegség következtében, a gyermekkor után következik be a sérülés. A felnőttkorban szerzett fogyatékosághoz való alkalmazkodás és rehabilitáció ritkán segíti a sérülést megelőző életszínvonal, életkörülmények fenntartását, így szociálisan veszélyeztetett, vagy kifejezetten hátrányos helyzetű helyzetbe hozza a személyt és családját (lakás akadálymentesítése, munkaképesség csökkenése stb.). A különböző fogyatékosági csoportok átlagos szociális státusa jelentősen nem tér el egymástól. A családok terheit inkább a fogyatékoság mértéke, és nem a típusa határozza meg.

Elmondhatjuk, hogy amiképp a fogyatékos személyek is elszigeteltek a társadalomban a többi csoporthoz képest, úgy a családjaik is jobban elkülönülnek a környezetüktől (értelmi fogyatékoság esetén ez jelentősebb). Mivel a családok a nehéz helyzetekben elsősorban a személyes támogatórendszereikre támaszkodnak, a támogató rendszer hiánya vagy korlátozottsága további veszélyeztető tényezőt jelent számukra.

Az, hogy a fogyatékos személyek családjai alapvető szükségleteikhez, mindennapi életükhöz a fogyatékoság okán és jogán kapnak támogatást, együtt jár azzal, hogy egyéb váratlan helyzetekben kevésbé jutnak társadalmi segítséghez, azaz egyéb szociális támogatási formákhoz. A fogyatékoság kapcsán befolyó bevételeket pedig már természetesként veszik (beépül a jövedelmek közé), így könnyen úgy érzik, hogy a társadalomtól nem számíthatnak segítségre, csak a családtagoktól, ismerősektől. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a problémák egy része nem anyagi jellegű, hanem mentális, lelki teher, melynek viselését, csökkentését legalább annyira komolyan kell venni. Ez segít a munkaképesség, a pszichés terhelhetőség megtartásában, ami nélkülözhetetlen a családtagok egészsége és a fogyatékos emberek biztonságos, hosszú távú ellátása szempontjából.

Elgondolkodtató azonban, hogy mi történik azokkal az emberekkel, családokkal, akik a fogyatékoság mellett szociálisan is hátrányos helyzetűek, egészségtelen, rossz minőségű lakásokban élnek, s akiknek halmozott munkanélküliséggel, egyéb szociális hátrányokkal kell megküzdeniük. A mintaválasztás sajátos útjai miatt véleményünk szerint ők ki-

sebb arányban szerepeltek a kutatásban, hiszen kevésbé tartják a kapcsolatot azokkal a társadalmi szervezetekkel, akik közvetítettek közöttünk. Gondolunk itt a fogyatékos hajléktalan személyekre, fogyatékos gyerekeket nevelő tartós munkanélküliekre stb. A szociálisan hátrányos helyzetű családok számára a fogyatékos gyerekek ellátása, speciális szükségleteik biztosítása gyakran megoldhatatlan problémát jelent, ennek következtében állami gondoskodásba kerülnek. Mindez a kérdés további árnyalt vizsgálatát sürgeti.

Különösen fontos a megalapozott helyzetkép feltárása az intézmény-állam kontra család-egyén felelőssége közötti egyensúlyt megcélzó szociálpolitika kidolgozása során. A segítségnek egyénre és helyzetre szabottnak kell lennie, s ennek az uniformizált megoldások helyett az alternatívák bővítését kell jelentenie. Intézmény *vagy* család helyett intézmény *és* család, piaci *és* nonprofit, állami *és* civil, kiscsoportos *és* nagy intézményi, nappali *és* bentlakásos ellátás, családban *és* közösségben. Külön-külön egyik sem lehet üdvözítő megoldás az összetett problémákra.

Irodalom

- A fogyatékos emberek helyzete, életmódja és életkörülményei Hajdú-Bihar megyében (2004). In: Fónai – Pásztor – Szabóné – Zolnai (szerk.) Integráció vagy kirekesztés? Az értelmileg akadályozott emberek foglalkoztatásának változó formái, Debrecen, DMJV VSZSZ
- Bass László szerk. (2004): Jelentés a súlyosan-halmazottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről. Kézenfogva Alapítvány.
- Gyulavári Tamás (1998): A fogyatékos személyek jogai az Európai Unióban. Esély, 5. sz. 3–21.
- Kálmán Zsófia – Könczei György (2002): A Taigetosztól az esélyegyenlőségig. Osiris, Budapest.
- Komáromi Róbert (2003): A megváltozott munkaképességű és fogyatékos munkavállalók munkaerő-piaci integrációjáról. Esély, 5. sz. 27–60.
- Kováts András – Tausz Katalin szerk. (1997): Gyorsjelentés a fogyatékos emberek helyzetéről. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest
- Szabó Laura (2003): A boldogság relatív – Fogyatékoság és szubjektív életminőség. Szociológiai Szemle, 3. sz. 86–106.

KELEMEN GÁBOR

A szenvedélypolitika útkeresése

Rácz József és Takács Ádám (szerk.):

*Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések
foucault-i perspektívából.* 2006. L'Harmattan, Budapest

Rég megérett az idő a kitörésre abból a nyilvánosságot formáló, társadalmi gyakorlatot meghatározó értelmezési sémából, szemléleti körből és szemantikai mezőből, amit *drogpolitikának* neveznek. A drogpolitika Magyarországon és a világon egyaránt csak látszólag tart rokonságot az emberi méltóság védelmét szolgáló szakpolitikákkal. Ám tartalmát tekintve nagyon távol áll azoktól a szakpolitikáktól, melyek célja a társadalmi szolidaritás, igazságosság és inklúzió növelése, a kirekesztés és diszkrimináció csökkentése s a hatékony kisebbségvédelem megvalósítása. Ugyanúgy nincs szó benne a droghasználattal kapcsolatos régi vagy új keletű hagyományok tiszteletéről s a drogfogyasztók érdekeinek képviseléseiről, mint ahogy kimarad belőle a reflexív gondolkodásra, dialógusra, életművészetre és a törődés etikájára való nevelés tárgyköre. A drogpolitika alapvetően nem valami érdekében, hanem valami (drog és droghasználat) ellen való fellépést jelent. Még retorikájában és metaforáiban („harc a drogok ellen”) is hajlamos arra, hogy a régi keresztes háborúk vagy boszorkányüldözések mintájára pozicionálja önmagát.

A kutatások nem támasztják alá azt a hitet, hogy a kriminalizáció csökkenti, a dekriminalizáció pedig növeli a drogfogyasztást. A drogcena tudományos kutatói közül sokan igazolták, hogy éppen a droghasználatot problematizáló, a drogfogyasztó viselkedést stigmatizáló drogpolitika felelős számos társadalmi és közegészségügyi problémaért. Más szóval a konstruált probléma megoldására létrejött rendszer maga vált a probléma egyik, ha éppen nem legfőbb fenntartójává. Ahogy a droghasználat az összes ismert emberi társadalomban szokványos jelenség, úgy mindegyik társadalomban, minden korban léteztek drogokra vonatkozó hitek és értékek. Ugyanakkor ezeknek a társadalmanként más és más hiteknek s értékeknek – a globális nemzetközi drogstratégia alapján – módszeres, uniformizáló és *intruzív* (erőszakosan befurakodó) befolyásolásába az állami drogpolitikákkal csak az utóbbi négy évtizedben kezdtek bele. A drogpolitika negatív szerepe tagadhatatlan a droghasználat miatt elítélt börtönpopuláció növekedésében, a drogkereskedelemben és annak fegyverkereskedéssel, pénzmosással, embercsempészettel való összefonódásában. Az 1980-as évek végéig a drogpolitika a drognak nyilvánított szerek kínálatának és keresletének befolyásolására, az érintett személyek és „célcsoportok” azonosítására és kriminális vagy medicinális minősítésére s kontrollálására összpontosult. Magyarországon Rácz József volt az első, aki nemcsak felismerte az antialkoholista hagyomány és a prohibíció örökségét új területen életre keltő, restriktív

drogpolitika elhibázottságát, potenciális vagy valódi ártalmasságát, de a hazai drogpolitika radikális szemléletváltásának kezdeményezésével is utat tört. Rácz az 1980-as évek végén nem elsősorban a hazánkban akkoriban meggyökeresedő önsegítő csoportokban, terápiás közösségekben, hanem a demokratikus részvételt, önszerveződést kezdeményező, s cselekvőképességet növelő *közösségfejlesztésben*, és az *ártalomcsökkentésben* látta a drogpolitika zsákutcájából való kivezetés eshetőségét.

A modern társadalom egyik alapvető ellentmondása az, hogy miközben megteremtette az egyéniség arculatát meghatározó szenvedély eszményét, addig az elidegenülés különböző formái akadályozzák az embereket abban, hogy konstruktív módon legyenek szenvedélyesek. Vanak, akik számára a droghasználat szenvedélypótlék. Azokat, akiknek élete a szerekben vagy viselkedésekben megtestesülő szenvedélypótlékok megszerzése és használata körül forog, szenvedélybetegeknek nevezik. *A szenvedélybetegség a szenvedély sikerületlen utánpótlása, kvázi-szenvedély.* Léteznek olyan emberek, akik beletörődtek abba, hogy életük rutinná, robotszerű tevékenységgé vált. Esetükben a szenvedély hiányáról beszélhetünk. A szenvedélybetegségből a józanság gyengéd szenvedélye révén felépülő Névtelen Alkoholisták és egyéb, anonim spirituális csoportok az önmagukkal törődés olyan kreatív formáját alakították ki, ami kívül esik a droghasználók tetemes hányadának érdeklődési körén. Rácz József figyelme elsősorban azokra az emberekre irányul, akik a drogfogyasztást a szenvedélyes élet kellékének tekintik. Ez az attitűd leggyakrabban az ifjúság körében található meg. Rácz felismerte, hogy nem lehet humánus drogpolitikát folytatni az emberek szenvedély iránti szükségletének figyelembe vétele nélkül. Sőt, éppen a szenvedély kérdésének kell képeznie a progresszív drogpolitika alapját. Egy szenvedélyalapú drogpolitikától várható annak a szakadéknak az áthidalása, amely nemcsak a józanság és az ártalomcsökkentés kultúrája közt tátong, de a droghasználókkal kapcsolatos kettős mércében (mentésre „érdemes” beteg és büntetendő deviáns) is jól látható. Ezt a ráébredést, tudniillik a szenvedélypolitika nélkülözhetetlenségének felismerését hosszú és fáradságos szellemi útkeresés előzte meg. Az ezredforduló első éveiben Rácz József főként a drogpolitika kritikájára alkalmas szociológiai és kulturális antropológiai elméletek magyarországi recepcióját igyekezett elősegíteni. A 2001-ben közreadott *Devianciák* című, általa szerkesztett kötetben főleg a normaképzés teóriáira, a 2002-ben megjelent *Drog és társadalom* című válogatásban pedig az öröm- és élménykereséssel kapcsolatos társadalmi diskurzusokra összpontosít. A kritikai elméletek igen alkalmasak a drogpolitikai gyakorlatok bírálatára, ám nem adnak megfelelő útmutatást az alternatív megoldások számára. Rácz József a drogszcéna világszerte zajló fejleményeit szenvedélyes tényszerűséggel figyelve és elemezve, s közben saját kutatásai eredményeit is felhasználva, igyekezett továbbgondolni azt, ami a kritikai művekből következhet. E gondolati munka eredményeképpen jutott arra a konklúzióra, hogy a foucault-i életmű több szakasza, módszertanilag és elméletileg egyaránt, igen alkalmas lehet mind a hazai és nemzetközi drogpolitika elemző vizsgálatára, mind pedig a szenvedélypolitika megalapozására. E továbbgondolás eredménye a magyar és külföldi szerzők írásait magában foglaló kötet. Az *Elemzések*

foucault-i perspektívából alcímet viselő könyvben hét tanulmány olvasható. Mivel Rácز munkásságának egyik sajátossága az ártalomcsökkentés melletti szenvedélyes elkötelezettség, e tanulmányok néhány lényeges kérdésének számbavétele előtt megpróbálom vázolni azt a történelmi folyamatot, melynek során az ártalomcsökkentés a drogpolitika érdemi tudományos irányává, gyakorlatává és mozgalmává vált.

Az ártalomcsökkentés a „nil nocere” (nem ártani) és a „salus aegroti suprema lex” (a páciens jóléte a legfőbb törvény) elvéből indul ki. Mint ismert, az erőszakos és ártalmas beavatkozásoktól való tartózkodás és a kliens jóléte szolgálatának követelményét az athéni demokrácia fénykorának vezető orvosa, Hippokratész fogalmazta meg. A hippokratészi eszmény droghasználókkal kapcsolatos felelevenítését elsősorban az AIDS, másodsorban a hepatitis C ragályszerű terjedése indokolta. E járványok terjedése szoros összefüggésben áll az intravénás droghasználattal. Az AIDS esetében ugyancsak fontos tényező a promiszkuitás. Az intravénás droghasználat és a nem tartós szexuális kapcsolatok szerveződése egyaránt decentrált hálózati központokra épül. Az AIDS terjedésében a hálózati központként működő személyek játsszák a kulcsszerepet. Emiatt az AIDS elleni védekezésben nem az egész populációra, s nem is a fertőzött népesség egészére, hanem a hálózati központban lévő, sok kapcsolattal rendelkező személyekre irányuló intézkedéseket tekinthetjük „halálos” fontosságúaknak. Ez a felismerés nem felel meg a hagyományos közegészségügy járványmodelljének. Szokás az ártalomcsökkentést közegészségügyi megközelítésként meghatározni. Ez az értelmezés azonban megtévesztő. Az ártalomcsökkentés elsődleges feladata ugyanis nem a társadalom védelme, hanem a kliens érdekeinek képviselete. A két érdek nem esik egybe, mivel a társadalom uralkodó felfogása és a jogrend szerint a droghasználattól való tartózkodás a kívánatos magatartás. (A másféle ártalomcsökkentő intézkedések többségében – pl. a biztonsági öv, a bukósisak kötelező használata – nem áll szemben egymással az egyéni és a társadalmi érdek, hiszen a biztonságos gépjárművezetés közös szándék.) Hatékony, értéktudatos ártalomcsökkentő gyakorlat csak úgy lehetséges, ha zárójelbe tesszük a droghasználattal kapcsolatos társadalmi elfogultságot. A HIV vagy hepatitisz vírusfertőzés szempontjából fokozottan veszélyeztetett droghasználók zöme vagy nem akarja, vagy nem képes abbahagyni a szerhasználatot. Arra viszont készek, hogy segítséget fogadjanak el a fertőződés megakadályozása, illetve a további egészségromlás megállítására érdekében. Ilyenkor az olyan hozzáállás, mely a droghasználat abbahagyását, a józan életmód kialakítását szabja a segítségnyújtás feltételéül, nem vezet eredményre, ezzel szemben árthat, mert elmaradhat az a haszon (pl. a társadalmi kirekesztés mérséklődése), mely kevésbé szűk feltételek melletti szerényebb célkitűzések gyümölcse lehetett volna. A kliensnek ugyanis ebben az esetben a biztonságos droghasználat a legfőbb érdeke, s ez az érdek nem kap támogatást. Mindamellet az absztinenciára törekvő kezelés nem jelent kettős mércét, vagyis osztályozást a kliensek között a „jobb sorsra érdemes” és az „érdemtelen” kritériuma alapján. (A drogpolitikában azonban megvalósul ez az etikailag elfogadhatatlan osztályozás.) Arról van csupán szó, hogy az absztinencia és józan élet kialakítására törekvő kezelés szakmai stan-

dardját lehetetlen érvényesíteni akkor, ha a kliens nem vállal erre vonatkozó elkötelezettséget, s így ilyen fajta megállapodás sem köthető vele. Az absztinencia önmagában nem jelent közvetlenül józansághoz, ezáltal az életminőség fejlődéséhez vezető tényezőt, viszont egyes esetekben lehet életminőséget ugyan nem javító, ám annak romlását megakadályozó ártalomcsökkentő faktor. A diéta (melyen Hippokratész nemcsak az étrend szabályozását, hanem a helyes életmód kialakítását is értette), mást jelent a drogfüggő, és mást az autonóm drogfogyasztó esetében. Az előbbi az absztinenciát, az utóbbi viszont az integrált droghasználatot tekinti a diéta ismérvének. Amíg a *szerfüggőség* állapotába jutott személyek esetében az absztinencia az életminőség fejlődésének szükséges, de nem elégséges feltétele, addig a *nem függő szerhasználók* számára maga a szerhasználat nyújthatja az életminőség javításának élményét. Az élményt valószínűleg nem maga a drog, hanem a hatáshoz kapcsolt – szabadságjogként felfogott – jelentés adja. René Girard 1961-ben megfogalmazott *vágyimimézis* elmélete szerint az emberi vágyak soha nem tekinthetők autonómnak és autentikusnak, mert mindig mintakövetésen alapulnak. Girard nagy regényírók (Stendal, Flaubert, Proust, Dosztojevszkij) műveit tanulmányozva jutott erre a következtetésre. Stanley Schachter és Jerome Singer szociálpszichológiai kísérletekkel igazolta ugyanezt. Az 1962-ben leírt *Schachter–Singer* teória szerint az érzelmek *két tényező*, az ingerek (pl. drog) keltette készenléti állapot és az egyén által adott értelmezés, jelentéstulajdonítás kombinációjának eredményei. (Az emberek egyaránt reagálhatnak boldogságélménnyel és dühvel ugyanarra a szerre, attól függően, hogy a mintát adó személyek a szer hatásával kapcsolatban mit sugallnak a számukra.)

Abban, hogy a nyugati ifjúság tömegei az 1960-as években a drogfogyasztást életminőséget fokozó személyes szabadságjogként kezdték követelni, valószínűleg fontos szerepe volt az irodalom, a rock-zene és a modern ellenkulturális film droghasználó életvitelre invitáló *sagáinak* és modelljeinek. Az ifjúság a történelem során ritkán jelenik meg szervezett társadalmi erőként, amikor viszont igen, akkor gyakorta éppen ők a társadalmat felforgató zavargások, illetve forradalmak főszereplői. Az iparilag fejlett társadalmakban a háború utáni fokozott gyermekáldás, a baby boom generáció szülőttei az 1960-as évekre teenagerekké és twentyagerekké váltak. Ez eleve növelte az ifjúság népességben belüli arányát. Mindamellet a 20. század második felének akcelerációja következtében az új magatartásmódokkal való kísérletezés, az új viselkedési formák kipróbálása már a serdülőkorban is igen típusossá vált. Mindez ráadásul egy történelmileg újfajta veszélyérzettel (a globális katasztrófa előérzete, atomháború vagy a természet tönkretétele) telített korban következett be.

A nyugati történelem egyik fontos fejlődési vonulata a demokráciával és szabadsággal összefüggő jogok gyarapodása. Az emberi jogok forrásvidéke a gondolkodás szabadságának eszményét létrehozó görög-római civilizációból kiinduló, az ember érdekét és működését elismerő, sőt, azt az istenivel szembeállító reneszánsz. A reformáció érvényt szerzett a vallásszabadság eszményének. A modern kor – a politikai és személyi szabadságjogoktól, a szociális jogokon át, a társadalmi kooperációt előíró

jogokig – az állampolgárok egyenjogúságát és az állami hatalom korlátozását biztosító jogok kiterjedésének folyamata. A második világháború utáni jóléti államok egyik célkitűzése a szociális biztonság megteremtése volt. Ennek hajtóerejét elsősorban a fogyasztás növelésében látták. A fogyasztás ideállá emelése az *elég* fogalmának eltűnését eredményezte. A társadalmi rend azonban nem tartható fenn határok kijelölése, keretek meghatározása nélkül. A drog, William Burrough szerint, ördögien ideális termék; a kereskedőnek nem kell eladnia az árut, mert a fogyasztó adható el az árúnak. A drogfogyasztók a fogyasztás karikatúráivá váltak. A fogyasztói társadalom a drognak nyilvánított szerek használatának kriminalizálásával igyekezett világos jelentést adni a társadalmi rossz eszméjének. Az 1961-es New York-i Nemzetközi Kábítószer-ellenőrző Egyezményel létrejött a bűnbeesés bibliai szituációja. Az ENSZ az ópiumevés ázsiai, a kokarágás dél-amerikai tradícióját, valamint a kannabiszszívás nyugati ifjúság körében terjedő szokását egyaránt felszámolandó visszaélésnek minősítette. Ebből adódóan, a már korábban betiltott heroin- és kokainhasználat után, e szerek használata is a „rossz tudás fáján” termett gyümölcs élvezetének minősült. A nemzetközi kábítószer-ellenőrzés filozófiájának változása alapot teremtett a droghasználók széles körű üldözéséhez. Azok a drogok, melyeket a 18. században a nyugati világ legfontosabb gyógyszerei közt tartottak számon (ópium és hasis), a 20. század utolsó harmadára a szórakozás modelljét követő társadalom egyik legnagyobb ellenségeként jelentek meg. Az önkéntes szegénység és az aszketikus életvitel a fogyasztói társadalomban teljesen elveszítette vonzerejét. Ám az ázsiai ópiumevők és a dél-amerikai kokarágók nem önként választották a szegénységet és éhezést, melynek csillapításában e szerek kitüntetett szerepet játszanak. 1839-től 1842-ig, majd 1856-ban Nagy Britannia a Kínában betiltott ópiumkereskedelem fenntartásáért, helyreállításáért vívott háborút. Ma az USA az ópiumkereskedelem betiltása érdekében folytat más államokban katonai hadműveleteket. Bibó István úgy véli, hogy a szabadság és a nyugodt értelem uralma intézményesítésének törekvése két nagy kultúrkörben: a görög-római és a kínai vetődött fel. E két kultúrában jelentek meg olyan politikai ideológiák és gyakorlatok, melyek szabadságelemekkel kontrollálni és humanizálni tudták a hatalmat. Az ópiumháborúk végzetes csapást mértek a kínai szabadságeszményre. A drog-nagypolitika lépései mindmáig a nyugati civilizáció más kultúrák értékeivel szemben fennálló intoleranciáját tükrözik. Talán nem túlzás feltételezni, hogy a nyugati társadalmak számára a fiatalok gyakorlatában a droghasználat, s egyszersmind a sikerhajszolás elutasítása, s ezzel összefüggésben a meditációra épülő, időt lelassító keleti vallások idealizálása volt elsősorban irritáló. Ráadásul a polgárjogi majd háborúellenes mozgalmakat támogató egyetemi ifjúság lázongása a forradalmiság látszatát keltette. Pitirim Sorokin szerint az érzéki, élvezet-alapú fogyasztói társadalom egyszerűen nem nyújt megfelelő ideációkat, értékeket a szubkulturaként megjelenő ifjúság részére. Ebben a helyzetben a kábítószerrel való kísérletezés a kitörés királyi útjaként mutatkozhatott, a mindennapi élet rutinjából. (Az USA a forrongó ifjúság megfékezésének hagyományos eszközét választva igyekszik újra és újra háborúba küldeni háborgó fiataljait.)

A droghasználó egyre inkább az államellenesség szimbólummá vált. Az a látszat keletkezett, mintha a szerfogyasztók az államon belüli felforgató idegenség megtestesítői lennének. A szerhasználó kezdte azt a funkciót betölteni, amit évszázadokon át a pogromok által sújtott zsidóság töltött be Európában. A medikalizáló és kriminalizáló drogpolitika pedig szentesítette ezt a szituációt.

A drogfogyasztás medikalizáló betegségmodellről és a kábítószer-ellenes küzdelemre felhívó drog-diskurzustól egyaránt elhatárolódó ártalomcsökkentés egyfajta harmadik utat kínált. Ez a harmadik útvonal nem teljesen független az autoritárius és libertárius megközelítésekhez képest harmadik utat kereső, a „nincsenek jogok felelősség nélkül” eszméjét mottóként deklaráló, harmadikutas nagypolitikától, de semmiképpen sem vezethető le közvetlenül abból. Az ártalomcsökkentés esetében a harmadik út főként arra utal, hogy az érem harmadik és további oldalait is figyelembe kell venni. Az ártalomcsökkentő megközelítés a haladást – a harmadik utas politika programjával egyező módon – elsősorban a technikai fejlődésben, a képzésben, a rugalmasságban, a nyitottságban, a szubszidiaritásban és a kockázatkezelésben látja. Elveti azonban az erőszakosan normalizáló, a foglalkoztatás révén beillesztésre törekvő, ám hatásában inkább kirekesztő „kemény szeretet” elvét. A gyakorlatban egyébként e fennkölt jelszónak csupán egyik összetevője, a „kemény” valósul meg. (A kemény szeretet koncepciója más értelemben, már az 1970-es években megjelent az addiktológiai terápiás közösségek szótárában. Ezekben a közösségekben a fogalom a szeretetteljes légkörben valóra váló, kíméletlen konfrontatív visszajelzésekre utalt.)

Az ártalomcsökkentés pragmatikus, felhasználóbarát, alacsony küszöbű, azaz könnyen hozzáférhető szolgáltatásokat nyújtó irányzatként határozta meg magát. E szemléleti keretben az absztinencia, a mértékletesség és a józanság kevésbé reális vagy optimális célként, mint inkább távoli ideálként jelenik meg, a koncepció éppen ezért nem is tartja fontosnak, hogy erről markáns mondanivalója legyen.

Rácz József, aki 2000-ben részt vett az országgyűlés által elfogadott Nemzeti Drogstratégia kidolgozásában, természetesen igyekezett a lehető legnagyobb mértékben érvényre juttatni az ártalomcsökkentés szemléletét a stratégiában. Ebben a törekvésében csak mérsékelt sikerrel járt. A stratégia néhány helyen hivatkozik az ártalomcsökkentésre, de módszereit illetően csak lakonikusan említi a megkereső (outreach) munkát, a fenntartó kezelést és a túcsere-programot. Az érzelmi válaszok új, innovatív módjai tanulásának: az érzelmi kreativitás és az érzelmi készségek fejlesztésének kérdésével egyáltalán nem foglalkozik. Jóval hathatósabban valósultak meg Rácz szándékai a közösségfejlesztés terén. A drogstratégia nemcsak az eredményesség legfontosabb tényezőjeként nevezi meg a helyi közösségeket, de életre is hívta a drogproblémával, a megelőzéssel és rehabilitációval kapcsolatban álló, helyi állami, önkormányzati, civil és egyházi szervezeteket kábítószerügyi egyeztető fórumát.

A drogstratégia a „multidiszciplinaritás”-ban kereste a sokféle érintett és érdekelt intézmény valamint diszciplína szemléleti közös nevezőjét. Időközben a multidiszciplinaritás a lejárt szavatosságú eszmék tárházába került. Az azóta eltelt idő megmutatta, mennyire hiányzik a drogstraté-

giából a valóban integratív erejű, ugyanakkor más perspektívából látni és láttatni tudó elméleti megalapozás. S milyen fontos lenne egy olyan elmélet, amely egyrészt képes összebékíteni, harmonizálni és egyesíteni a drogszcéna heterogén tényezőit, másrészt egyensúlyt vagy legalább dialogikus lehetőséget teremtenie a különféle, történelmileg kialakult, kulturálisan formált beszédmódok között. A multiprofesszionalitás eszménye csak elfedi, de nem pótolja a magyarázó erejű, a hatékony praxis számára kiindulási pontot nyújtó paradigma hiányát.

Rácz József és szerzőtársai Michel Foucault *kormányozhatósággal* (beleértve önmagunk kormányozhatóságát is) kapcsolatos elgondolásaiban találták meg a friss és szintetizáló elméletet. Foucault az 1970-es évek második felében a kormányzó hatalmat olyan, a szuverén, majd a fegyelmező hatalmat felváltó állami kormányzásként írta le, melynek célpontja a népeség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, központi technikai eszköze pedig a biztonsági apparátus. Az 1970-es évtized végétől kezdve azonban, egészen haláláig, az *önkormányzás* technikájának, művészetének témája került kutatásainak homlokterébe. A szerzők úgy vélik, a droghasználat társadalom közegben jelentkező összetevőinek foucault-i perspektívában elvégzett vizsgálata új diskurzus kialakulására ad reményt. Az új diskurzus kimozdíthatja a holtpontról a tiltás és túrés ellentétpárjaival jellemezhető drogpolitikai vitákat. Foucault kritikai elemző módszere nem számszerűsíthető gondolkodási mérceként, szintmeghatározóként egyfajta stabil viszonyítási pont lehet a diskurzus résztvevői számára. Mi több, ebben a diskurzusban az autonóm droghasználat mellett érvelők tudása is számít. „Foucault-nak az énről, annak etikai összetevőiről, a hatalomról, a tudásról, az élvezetről vallott nézetei alkalmasnak tűnnek arra, hogy a drogpolitika egyes jelenleg forgalomban lévő tanításait egy más nézőpontból kritika tárgyává tehessük és a tiltás–túrés dichotómiát meghaladjuk” – olvasható a kötet bevezetőjében.

A könyv társszerzője, Takács Ádám által írt fejezet több vonatkozásban igazolja a foucault-i eljárások és kategóriák újító képességét s erejét a drogjelenség vizsgálatában. A népszaporulat alakulását szabályozó, modern biopolitika, illetve biohatalom elemzése megmutatja, miképpen került kapcsolatba egymással a jólét és a szabadság modern fogalma. A szekularizált világban a jólét és szabadság együttes keresése utat nyithat a droghasználathoz. A szabadság az individuum megkonstruálásának eshetősége. A drogos élmények számottevő szerepet tölthetnek be a személy önformálásában, mindennek tetejébe az élvezetek, a mámor egyes típusai éppen a drogfogyasztásban találják meg referenciájukat. A drogok kiváltotta élmények a modern korban, a gyógyászat és spirituális tartalmáról leválva, az önkifejezés extrém lehetőségeként jelentkeztek. A 19. században még csak a romantikus művészi elit egy része, az 1960-as években viszont már széles tömegek vélték úgy, hogy jogukban áll drogokkal tesztelni a létezés határhelyzeteit. A modern állam azonban csak a sportban és a szerelemben engedélyezi, sőt, az előbbiben messzemenően támogatja az egyénen túlnövő helyzetek átélésének lehetőségét. E visszás helyzet vizsgálatához Foucault annak a kérdésnek a megfogalmazásával fogott hozzá, hogy miképpen lehet elválasztani az egyéni ké-

pesszések növelésének lehetőségét attól a fegyelmező hatalomtól, melynek a modern ember a legfontosabb teremtménye.

A hatalommal kapcsolatos vizsgálódásai során Foucault a hatalom vonásai közül kevésbé az elnyomó, mint inkább a szubjektivitás újszerű jelenségeit és technikáit létrehozó jellegét igyekezett kidomborítani. Ez a felismerés, úgy vélem, különösen fontos lehet a hazai társadalomelméleti gondolkodásban, melyben a történelmi tapasztalatok a *represszió-hipotézis* magyarázó erejének eltúlzására hajlamosítanak. Az egyes társadalmi jelenségek (pl. a panasz-kultúra) magyarázata a hosszú történelmi elnyomással a hétköznapi gondolkodást átható, szociális reprezentációvá vált. A represszió-hipotézisen túlhaladó elméletekről a Rácz József által írt fejezetben olvashatunk részletesebben. Rácz megállapítja, hogy sem a rendszerváltás előtti, sem az ezt követő drogprevenciós módszerek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Foucault egy-egy ismert koncepciója (fegyelmező társadalom és kormányozhatóság) alapján az előbbi fegyelmező egészségnevelésnek, az utóbbit individualizáló egészségfejlesztésnek nevezi. Az államszocializmus hiányjelenségeit, „üres individuációját”, elidegenedett és anómiás vonásait, életet pazarló, a „gyertyát két végén égető” virtusát Kornai János, Hankiss Elemér, Andorka Rudolf és Losonczy Ágnes munkáira alapozva mutatja be. A korszak improduktív, „mennyeséget hajhászó” nevelését a neveltek perspektíváinak teljes figyelmen kívül hagyása jellemezte. A rendszerváltás ugrás a fegyelmezőből a neoliberális társadalomba. Ez az ugrás igen nagy terhet rótt az azonosulási kereteiből kiszakadt, új típusú konfliktusokkal szembekerülő emberekre. Pataki Ferenc „túlterhelt én”-fogalma találóan fejezi ki a már az 1980-as évek „második gazdaságában” önkizsákmányoláshoz szokott egyén kapkodó túlélésmódját. Rácz egyetért Kopp Mária társadalmi diagnózisával, mely szerint az életcélok hiánya, az irigységre és bizalmatlanságra való beállítottság, valamint a fokozott teljesítménymotiváció krónikus stresszhelyzetet, s ebből következő rossz egészségügyi állapotot eredményezett. Az értékrendszer változásainak vizsgálatai közül Rácz Füstös László és Szakolczai Árpád 1978-ban, 1982-ben, 1990-ben és 1993-ban végzett értékválasztás kutatásait emeli ki. E vizsgálatsor egyik tanulsága annak felismerése, hogy a magyar társadalomban miként enyészett el a kisebb közösség jólétének és az élet élvezetének törekvése, s szakadt le az öncéllá vált anyagi jólétre törekvéstől. Nagy szükség volna tehát arra, hogy az emberek ne csak a szenvedés, hanem örömteli szenvedélyek révén is tanulják az individuációt. A repressziókból való felszabadulástól hosszú út vezet a felelősségvállalás (responsibilisation) és a hatalommal felruházás (empowerment) szabadságáig. A rendszerváltás óta külföldről importált egészségfejlesztő programok, tréningek zöme a gyermeket, a diákot helyezi az egészségfejlesztés középpontjába. A tanári kompetenciának előfeltétele, hogy a tanár tisztázza saját viszonyát a drogokhoz. Az alkalmazott egészségfejlesztő munkatervek egyúttal drog- és alkoholmegelőző programként hirdetik magukat. A programok hatékonyságvizsgálata azt mutatja, hogy a résztvevők nyitottabbak lettek, bátrabban elutasítják a komformitást, s az énhatékonyságuk is javult. A szerkipróbálás, szerhasználat terén azonban egyáltalán nem következett be kedvező változás, azaz csökkenés. Éppen

ellenkezőleg: a programokban részt vevők körében szignifikánsan növekedett a tiltott drogok kipróbálásának vélt valószínűsége. Rácز szerint ez azzal magyarázható, hogy a diákoknál megszilárdult, sőt „kötelezővé” vált a szabályozatlan szabadság, ám nem alakultak ki ezzel párhuzamosan az öngondoskodás, az önkultúra megfelelő technikái.

Magam úgy gondolom, további okai is lehetnek annak, hogy az öntudatosabbá vált fiatalok körében nőtt a droghasználat iránti vágy. A Gerhard Schulze által *élménytársadalom*nak nevezett, jelenkori világban az emberek fokozottan izgalmas, változatos, újdonságot hozó életet kívánnak önmaguk számára. Az élményeket azonban nem lehet teljesen kiélni vagy kifejezni. A drogok fokozhatják a percepciót, a tudatmódosulás a hangok, a színek, az ízek, a szagok és a tapintási ingerek intenzitásának növekedését hozhatja. A magyar társadalom, amint ez a Füstös–Szakolczai-féle vizsgálatokból ismert, az amerikaihoz képest túlzottan intellektualizálódott, az értelmet az erkölcs és az esztétika rovására is előnyben részesítő világ. Nem véletlen tehát, ha a diákok keresik a szenvedélyek, az extázis és entuziazmus kellékeként számon tartott szereket. Emiatt tartom lényegbevágónak és elnevezésében is találónak Rácз József szenvedélypolitikai törekvését. Kritikusan, a szenvedélyek szeretetének reálisát elfogadva válhatna hasznossá e kérdések feldolgozása.

Kakuk Péter tanulmánya bemutatja a drogpolitikai vitákban oly gyakori, a drogokat démonizáló hozzáállást. Nehéz dialógust folytatni akkor, ha vezető tudósok babonákat hirdetnek a drogokkal kapcsolatban. Kakuk egy nemzetközi drogszakértő és egy magyar akadémikus megnyilatkozásaiból szűri ki a jellegzetes tévhiteket. Foucault nyomán felhívja a figyelmet a normalitás fogalma köré szerveződő, utópisztikus társadalompolitikák veszélyeire.

Sutyák Tibor, a hazai Foucault-kutatók fiatalabb generációjának egyik legismertebb reprezentánsa *A „kábitószer” genealógiája* című tanulmányában Foucault szexualitással kapcsolatos kutatási eredményeit felhasználva azt vizsgálja, miképpen lett a drogból olyan *ügy*, amit vizsgálni kell, aminek meg kell találni az igazságát és fel kell tárni a válfajait, valamint amelyet illetően elejét kell venni a kártékony burjánzásnak. E nem lineáris alakulásvonal egyik csomópontja a korai kereszténység, melyben az antikvitás orvosi és morális dietetika-fogalma keveredett a vallási bűjt-előírásokkal és rituális tiltásokkal. Az újkorban, amikor a világi hatalom kezdte konfiskálni az egyház hatalmi technikáit, kialakult az egyént alávető, de az egyén érdekében mozgósított tiltások logikája, eljárás módja. Ezt az üres mintázatot az állam sokáig a földrajzi felfedezések révén beáramló javakkal töltötte fel. A 17. században fokozódó törvényi szankciókkal sújtották a dohány- és kávéfogyasztást. Az, hogy az ópiumot és a hasist veszedelemként állították be, jóval későbbi fejlemény. Sutyák szerint e két szer alkalmasnak látszott a zarándoklás szerű utazásokból kivesző transzcendens mozzanat szimbolikus betöltésére. A belső utazásra, misztikus tapasztalatra módot nyújtó szerek azonban, a kibontakozó sztereotip közfelfogás szerint, nem váltják be a szabadság ígértét, ellenben tönkreteszik a testet és rabságba döntenek a lelket. Sutyák kétszer is leírja azt a droghasználatot igenlő foucault-i megállapítást, miszerint „jó-féle drogokat kell készítenünk”. Második alkalommal hosszabban idézi

Foucault ama sorait, amiből világosan látható, hogy a nagyhatású filozófus a kísérletezést a drogok hatásával elérhető érzelmi és mentális önátéléssel a nyugati ember alapvető erkölcsi lehetőségének tekinti. Foucault a következő kijelentést tette: „... ahogyan van jó és rossz zene, úgy vannak jó és rossz drogok is. Tehát ahogy nem mondhatjuk magunkat »zeneellenesnek«, éppúgy nem mondhatjuk magunkat »drogellenesnek« sem”. Sutyák megjegyzi, hogy Foucault eme mondatait egyaránt lehet naivitásnak és feszültségbe hozó reflexiónak ítélni. Én úgy vélem, Foucault ebben a kérdésben téved. (Minden nagy gondolkodónak vannak jelentékeny tévedései, feltehetőleg Foucault sem kivétel.) Zenét a természet nem produkál, legfeljebb zeneszerűt, drogot viszont igen. A drogoknak nincs valódi esztétikai értéke, a zenének viszont van. A drogok önmagukban se nem jók, se nem rosszak. A zene ezzel szemben esztétikai értelemben valóban lehet jó és lehet rossz is. Noha egyes drogok fogyasztása tagadhatatlanul összefonódik bizonyos zenei stílusokkal, ez nem jelenti azt, hogy szerves egység lenne e két különböző minőség közt.

A magyar szerzők tanulmányait két, külföldi szakember dolgozata követi. Ezek egyike a mértékletesség erkölcsének drogpolitikai célkitűzése mellett érvel. A másik a drogzutatást a módszerekre és a résztvevőktől származó adatok értelmezésére hatást gyakorló, kormányzati technikának tekinti. Mivel a témáról való megszólalás módját a kormányzás technológiája, az uralkodó diskurzus szabályozza, és ez állít fel a saját elvének megfelelő kizárásokat, aligha várható, hogy a kutatás alanyai azt mondják el, ami valóban történt velük, illetve ahogyan valóban éreznek és gondolkodnak. A cselekvés számára a kvalitatív kutatások akkor nyithatnak új alternatívákat, ha igyekeznek láthatóvá tenni a kutatási beszámolókat konstruált természetét. A kötet Foucault egy témába vágó, Collège de France-beli előadásának közreadásával zárul.

Foucault kormányzással, biopolitikával és öngondoskodással kapcsolatos nézetei alkalmasak arra, hogy a drogproblémát a késő modern társadalom egésze szempontjából vessük fel. Ha a politika a lehetőségek felismerésének és érvényesítésének szenvedélyes művészete, melynek egyik funkciója az, hogy támogatást szerezzen valamely fontos társadalmat építő ügy érdekében, akkor a szenvedélypolitika foucault-i alapvetése progresszív, a drogokkal foglalkozó diszciplína fejlődését is segítő törekvésnek tekinthető. Foucault az öngondoskodás, az önkultúra kezdeteit az ógörög kultúra igazságra vágyakozásával köti össze. Az igazságkeresés, mely nem választható el az értékkereséstől, olyan szellemi szenvedély, ami az egész emberi társadalom szellemét gazdagíthatja. Az a dilemma, hogy az embereknek joga van-e kábítószerekkel önmagukat szabadon tönkretenni, úgy vélem, az igazság keresésétől eltávolító, rosszul feltett, manipulatív kérdés. A drogok és a szellemi szenvedélyek viszonyával kapcsolatban az igazság az, hogy nem ismerjük a konstruktív igazságot.

TAUSZ KATALIN

Integrált munkaügyi és szociális szolgáltatások

A HEFOP-2.2.1-P-2004-07-0031/4.0, *Hátrányos helyzetű fiatalokkal foglalkozó szakemberek humán erőforrás-fejlesztése* pályázati program eredményei.

Főpályázó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület

A Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram a Növekedésért és a Foglalkoztatásért (2006) sikerét vizsgáló, uniós értékelés¹ egyebek közt a következőket fogalmazza meg: a foglalkoztatáspolitikában fokozni kell az aktív eszközök használatát, további ösztönzőket kell bevezetni a munkavállalás serkentésére és a munkaerő-piaci bennmaradásra, továbbá integrált munkaügyi és szociális szolgáltatási rendszert kell létrehozni.

Mindezek szükségességét a KSH legfrissebb adatai is alátámasztják. „A 2007. augusztus–októberi időszakban a foglalkoztatottak száma 3 millió 940 ezer, a munkanélkülieké 311 ezer fő volt, ami 7,3 százalékos munkanélküliségi rátát jelentett. A vizsgált időszakban a 15–74 éves népesség 55,1 százaléka, a 15–64 éveseknek 62,2 százaléka, a munkavállalási korúaknak pedig 65,2 százaléka jelent meg a munkaerőpiacon. A 15–74 éves foglalkoztatottak létszáma átlagosan 3 millió 940 ezer volt, közel 17 ezer fővel kevesebb, mint az előző év azonos időszakában. (...) A munkanélküliek száma a 2007. augusztus–októberi időszakban 311 ezer, a munkanélküliségi ráta 7,3 százalék volt, utóbbi közel azonos a 2006 azonos időszakában mérttel. (...) A munkanélküliek 18,8 százaléka a munkaerőpiacon csak kis létszámban jelen lévő, 15–24 éves korosztályból került ki. Az e korcsoportot jellemző munkanélküliségi ráta 18,2 százalék volt, ami 2 százalékponttal alacsonyabb az egy évvel ezelőtti értéknél. A munkanélküliek 45,6 százaléka egy éve vagy annál régebben keresett állást. A munkanélküliség átlagos időtartama 16,5 hónap.² A munkaerő-piaci helyzetet tekintve szintén jelentősek a regionális egyenlőtlenségek. A legjobb közép-magyarországi régió 56,3 százalékos arányához képest a foglalkoztatottak aránya a legrosszabb helyzetű Észak-Magyarországon 2007 első félévében 44,7 százalék volt. A munkanélküliségi ráta is hasonló különbségeket jelez: Közép-Magyarországon 4,6 százalékos, Észak-Magyarországon 11,7 százalék. A rögzített adatok szerint a nyilvántartott állás-keresők létszáma 12 százalékkal nőtt az előző év azonos időszakához képest, a periódus végén 89,2 ezer fő kapott álláskeresési járadékot, a munkanélküliek rendszeres szociális segélyében 130,9 ezer fő részesült.

A tartós munkanélküliek magas aránya arra utal, hogy az aktív mun-

1 http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/1206_annual_report_hungary_en.pdf

2 Foglalkoztatottság és munkanélküliség, 2007. augusztus–október. Gyorsjelentés. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog20710.pdf>

kaerő-piaci eszközöknek rossz a hatékonyságuk; az alacsony iskolai végzettségű személyeknek – főként ha hátrányos helyzetű régióban vagy településen élnek – alig van esélyük az elhelyezkedésre, a legális munkavégzésre, illetve arra, hogy a munkaügyi és szociális ellátórendszer hatékonyan vezesse vissza őket a munkaerőpiacra.

A szolgáltatások területén megjelenő, új fejlesztési irány a szociális és a foglalkoztatási rendszer integrálása. Frey Mária ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz „Az állami foglalkoztatási szolgálat jövőképe” című tanulmányában³: „Integrált foglalkoztatási és szociális ellátó és szolgáltató rendszer – az áfsz víziója, hogy az aktivizálás nem szűkülhet le a regisztrált munkanélküliekre, hanem mindenkire fokozatosan ki kell terjeszteni, aki munkavállalási korú, munkaképes, de munkajövedelem hiányában – és rászorultsága okán – valamilyen szociális ellátásra, szolgáltatásra szorul. A ténylegesen inaktív népesség munkaerőpiacra való belépésének segítéséhez olyan integrált foglalkoztatási és szociális ellátó és szolgáltató rendszerre van szükség, amely összehangoltan képes kezelni az inaktivitást és a szociális hátrányokat, a munkaerő-piaci aktivitás ösztönzésére helyezve a hangsúlyt. Ez a megfelelő közszolgáltatókkal kialakítandó szoros együttműködésben végezhető el, közösen meghatározandó szabályok szerint, ügyfél-közeli és integrált (egy helyen elérhető) szolgáltatásokkal.”

A jelenlegi rendszerben a szociális és a munkaügyi szakma tevékenységei párhuzamosan működnek, az ügyfeleknél nem érnek össze, ezért az egyes kliensek mindkét rendszerben „benne élnek”, s egész életstratégiák épülnek a két rendszerben való mozgásra. A két szolgáltatás integrációját nehezíti, hogy a két szakma az oktatási rendszerben is szétválik: a szociális képzésekben nem eléggé hangsúlyosan szerepelnek a munka világával, a foglalkoztatással összefüggő ismeretek, a munkaügyi tanácsadók viszont szociálpolitikai kérdésekben járatlanok, és nem ismerik, nem használják a szociális munka módszereit.

A HEFOP pályázati források felhasználásával modell-kísérletek indultak. Néhány helyen tréningek zajlanak, s képzési anyagok készülnek a szolgáltatások munkatársai számára. Az újonnan megnyílt EU-s forrásokból is jelentős összegeket szánnak ilyen irányú fejlesztésekre. Problémát jelent azonban, hogy a források főként a foglalkoztatási intézményrendszert erősítik, s az integráció szociális szolgáltatás típusú elemeire – legalábbis a tervek tendenciái alapján – kevesebb forrás jut.

E problémák orvoslásához próbált a HEFOP-2.2.1-P-2004-07-0031/4.0, „Hátrányos helyzetű fiatalokkal foglalkozó szakemberek humánerőforrás-fejlesztése” című projektje hozzájárulni. A résztvevők a Hilscher Rezsó Szociálpolitikai Egyesület, a Csepeli Családsegítő Szolgálat, a Hátrányos Helyzetűek Alternatív Műhelye (Hátha Műhely) Egyesület és a Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. A programba elsősorban Csepelen dolgozó szakembereket vontunk be.

Csepelen a privatizáció következtében 1994-ig több ezer munkahely szűnt meg. A '80-as években 45 000 embernek munkát adó Vasmű helyén több mint száz kisebb-nagyobb cég született, amelyek ma 8–10 000 em-

³ http://econ.core.hu/doc/felhiv/mtudbiz0321_zaro01.doc

bert foglalkoztatnak. Egy 2002–2003-as, a csepeli szegény családok életkörülményeit feltáró kutatás⁴ azt mutatta, hogy az alacsony jövedelmű háztartások egyharmadában él tartósan munkanélküli személy. Kiderült, hogy a pályakezdő munkanélküliek gyakran azért nem regisztráltatják magukat, mert az őket ellátó munkaügyi központ Budapest egy másik kerületében van. A tovább- és átképzéseken való részvételtől pedig azért maradnak távol, mert tartanak a sikertelen vizsga anyagi következményeitől. Különösen magas a pályakezdő munkanélküliek aránya Csepel régi, lerobbant állapotú, telepszerű lakóhelyein (pl. az Ady Endre út egyes részein, az Árpád úton és környékén), az itt élő fiatalok körében.

Budapest-Csepel önkormányzatának képviselőtestülete 2002 nyarán fogadta el a kerületi Családsegítő Központ munkatársainak beszámolóját, a munkanélküliség alakulásáról és a munkanélküliek élethelyzetét segítő lehetőségekről. A kutatás során 297, tartósan munkanélküli személlyel vettek fel kérdőívet. A vizsgálat eredményei alapján markánsan elkülönülő veszélyeztetett csoportokat találtak, melyek egyikét az alacsony iskolázottságú szülők gyermekei alkották, akiket elsősorban a munkavállalás rugalmatlansága jellemez. Ez egyrészt a kerületen belüli munkavállaláshoz való ragaszkodásban, másrészt a tradicionális munkafeltételek preferálásában jelenik meg. A vizsgálat tapasztalatai alapján a munkanélküli időszak növekedésével párhuzamosan tovább csökken a munkavállalási rugalmasság.

Mindkét kutatás tapasztalata, hogy a munkanélküli személyek jelentős hányada kimarad a munkaerő-piaci támogatásokból, illetve a szociális ellátásokból. Az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök közül az átkepzés például a tartós munkanélküliek körében csupán minden ötödik válaszadóhoz jutott el, az ő 60 százalékuk azonban semmilyen pozitív változást nem tapasztalt ennek igénybevétele után.

A jelenlegi szociális és foglalkoztatási ellátórendszer általános problémája, hogy kevésbé tudja elérni a serdülő, illetve fiatal korosztályt. Hiába vannak megfelelő jogszabályok, a gyakorlat azt mutatja, hogy a 16–25 évesek nem jutnak hozzá a szolgáltatásokhoz, elsősorban azért, mert azok nem az ő szükségleteiket érintik.

Mindezeket is figyelembe véve a projekt általános célja az esélyegyenlőség javítása, a hátrányos helyzetű csoportok részvételének növelése a foglalkoztatásban, a pályakezdő munkanélküliség megelőzése, a fiatalok, és közülük kiemelten a fogyatékos fiatalok munkába állásának segítése volt.

A projekt tervezése során célul tűztük ki a hátrányos helyzetűekkel foglalkozó, szociális, gyermekvédelmi, oktatási és munkaügyi területen dolgozó szakemberek humán erőforrás-fejlesztését, valamint a különböző ágazatokban dolgozó szakemberek közötti szakmai együttműködés kialakítását és fejlesztését.

E cél elérése érdekében ágazatközi esetmegbeszélő csoportok működtek a szakismeretek bővítése és az együttműködés elősegítése érdekében. Erőteljes hangsúlyt kapott a fogyatékos emberek helyzetének javítása,

⁴ A kutatás a társadalmi kirekesztődés folyamatait vizsgálta, az ESZCSM támogatásával és Ferge Zsuzsa vezetésével.

munkavállalási esélyeinek előmozdítása. A résztvevők megismerkedtek az érintettek speciális szükségleteivel, és az erre adható válaszokkal. A találkozások során a szakemberek szembesülhettek saját attitűdjeikkel, kipróbálhattak különböző módszereket, segítő és kliensi szerepeket. Az esetmegbeszélések során a különböző esetek jogi aspektusait is végiggondolták, s ezek tanulságai alapján tananyagként használható elemzések is készültek. A HEFOP program megvalósítása során egyértelműen igazolódott, hogy az együttgondolkodás és a rendszeres, komplex esetelemzések szervezése hatékonyan csökkenti a két szektor munkatársainak előítéleteit, segíti az együttműködést, és fokozhatja a munka eredményességét, hiszen a program nélkül sokan a saját problémájuk „árnyékában” mozognak: csak saját nézőpontjukból, illetve megközelítési módszereikből kiindulva értelmezik és elemzik a problémahelyzeteket és beavatkozási módokat.

A program forrásaiból továbbfejlesztettük a kerületi szociális kalauzt, mely ezúttal két formában készült el: egy bővebb változatban a kerületi szakemberek számára, és egy szórólap alakjában, melyet decemberben minden háztartásnak eljuttatnak. A foglalkoztatási és szociális szakemberek együttműködésével hasznos információkat, szakismereteket, jogszabályokat, szolgáltatásokat, valamint helyi tapasztalatokat tartalmazó web-oldal is készült (<http://segitokesz.uw.hu/>).

A program keretében rendszeres tanácsadói szolgáltatást biztosítottunk a kerület oktatási, szociális és munkaügyi szervezetei és azok munkatársai, valamint minden érdeklődő számára a pályaválasztással, a pályakezdéssel, a pályakezdő munkanélküliséggel, a fiatalokat érintő munkaügyi és szociális szolgáltatásokkal kapcsolatos kérdésekben, valamint a fogyatékos emberek munkavállalásával összefüggő problémákról.

A projekt modell értékű, ezért eredményeit hosszú távon szeretnénk felhasználni a felsőfokú munkaügyi és szociális képzésekben. A tananyagfejlesztés részeként új témákkal, ismeretekkel gazdagodott az ELTE egyetemi szintű szociális munkás- és szociálpolitikus képzése, különösen a „foglalkoztatáspolitikai és a szociális munka munkanélküliekkel” tárgy.

A munkaügyi tanácsadók és szociális munkások felsőfokú képzéseit áttekintve megállapítható: az oktatásban nem jelenik meg megfelelő hangsúllyal annak igénye, hogy a munkanélküliekkel és inaktívakkal foglalkozó, majdani szakemberek a szakterület teljes eszköztárát elsajátítsák; voltaképp az intézmények működésére jellemző elkülönülés figyelhető meg. A leendő szociális munkások ugyan kapnak egy alapszintű eligazítást a munkaerőpiac működéséről, s tanulnak a munkanélküli lét alapvető sajátosságairól, de nem ismerik kellő mélységben a munkaügyi központokban zajló munkát és az alkalmazott módszereket; a jövő munkaügyi tanácsadói viszont nem tanulnak megfelelő alapossággal szociálpolitikát, és nem tájékozottak a szociális intézmények tevékenységeiben, a szociális munka legfontosabb módszereiben. Pedig nyilvánvaló, hogy a két terület nagyon sokat profitálhatna egymás módszereiből és szemléletmódjából.

Ezért a program keretében, a napvilágra került fontosabb problémákat is megismerve és elemezve, az oktatási intézmények munkaügyi tanács-

adók képzésében legnagyobb kompetenciájú SZIE szakemberei, valamint az ELTE szociális munkás- és szociálpolitikus képzésében részt vevő munkatársak közös fejlesztésbe kezdtek, a hidak megépítésének érdekében.

Úgy döntöttünk, hogy olyan lépcsőzetes építkezést hajtunk végre, amelynek első állomásaként a tanácsadók és a szociális munkások kötelező továbbképzési rendszerében két, az újfajta komplex szemléletet tükröző tanfolyamot hirdetünk meg. Az akkreditációs eljárás jelenleg zajlik. A két tanfolyam tananyaga és tapasztalatai alapozzák meg az új tantárgyi modulok bevezetését az egyetemi képzésekbe, és a majdani, önálló szakirányú továbbképzési szak indítását.

A foglalkoztatási és szociális szakemberek együttműködésének kiemelt területei lehetnek az aktív korúak rendszeres szociális segélyéhez kapcsolódó, beilleszkedést segítő programok. A munkaerőpiacra való visszasegítés időben elhúzódó folyamat, hiszen a rendszeres szociális segélyezettek nagy része évek óta inaktív, ráadásul a tartós munkanélküliség okaként vagy következményeként összetett problémákkal küzd. Mindezek miatt a nehézségek csökkentése nem várható azonnal és kizárólag egy szervezettől.

A beilleszkedési programot egyénre szabottan, a nem foglalkoztatott személy aktív közreműködésével, az egyéni életút, a készségek és képességek feltárását követően kellene összeállítani. Ezek a programok azonban csak akkor nyújtanak érdemi segítséget a munkaerő-piaci reintegrációhoz, ha a különböző szervezetek kooperálnak, ismerik egymás szolgáltatásait, és ezek alapján a különböző szolgáltatásokat egymást kiegészítve határozzák meg. Mindez azonban azt feltételezi, hogy a szervezetek között folyamatos legyen a kapcsolattartás, és zavartalan a kommunikáció. A beilleszkedési program tartalma – az érintett szervezetek együttműködésének hiánya esetén – csak azokra a programtípusokra korlátozódik, amelyek az adott szervezet profiljába tartoznak. Ezáltal kimaradhatnak olyan szolgáltatások, amelyeket más szervezetek nyújtanak, és amelyek a tartósan munkanélküliek számára megkönnyítenék a belépést a munkaerőpiacra.

Mindkét, akkreditációra benyújtott program az „együtt tanulunk, közösen cselekszünk” alapfilozófiára épül. Ennek megvalósítása érdekében a leendő diákok és a képzők egyaránt a két szakterületről verbuválódnak.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyen pályázati programok csak akkor járulhatnak hozzá a foglalkoztatottság növeléséhez, a szegénység és társadalmi kirekesztődés csökkentéséhez, ha erős kormányzati elköteleződésen alapuló programok indulnak, ha rendelkezésre állnak a szükséges források, és ha az igazgatási szféra hatékonyan segíti a célkitűzések megvalósítását.

Abstracts

Babken V. Babajanian: Rolling Back the Welfare State in Post-Socialist Armenia

The paper examines the system of social welfare in post-socialist Armenia. It argues that the existing formal welfare system provides important, but limited income support for poor individuals. There has been a drastic shift from strong social citizenship rights to a residual, privatised and informal model of welfare since the collapse of the Soviet Union. This has been conditioned by the weak financial and administrative capacity of the Armenian state. In addition, the neo-liberal reforms implemented on the advice of international financial institutions, such as the IMF and the World Bank, have further contributed to reducing public provision of social welfare. The paper argues that excessive reliance on privatised and informal social welfare contributes to inequitable distribution of income and access to services and has a high social cost for the poor. Whilst at present the minimal role of the state is necessitated by fiscal and institutional constraints, welfare liberalism should not be the only policy choice for Armenia in the long run. Policy-makers can lay out foundations for a more interventionist state by promoting public awareness and political debate about alternative welfare arrangements.

Yossi Korazim-Korosy – Terry Mizrahi – Chana Katz – Amnon Karmon – Martha Lucia Garcia – Marcia Bayne Smith: Towards Interdisciplinary Community Collaboration and Development: Knowledge and Experience from Israel and the USA

This article looks at the conceptualization and practice of interdisciplinary community collaboration and development (ICCD) in Israel and the US. It is based on the work of two interdisciplinary professional groups which were initiated by social workers – one in Israel and one in the US. This article presents a mapping of key issues and concepts, including distinguishing between mono, multi, inter, trans-disciplinary and inter-perspectives. In addition, the article addresses the issues of multiple professional identities; identification of a common core knowledge base and skills among disciplinary specializations for community development practice; and an understanding of inter-organizational perspectives. A qualitative methodology was used to conduct a content analysis of data from dialogues among professional practitioners of ICCD and comparisons were made between the findings of the Israeli and the US group. Results suggest that despite differences in the purpose, frequency and intensity of the two forums on ICCD, there are more similarities than differences. The findings indicate that there is an underlying belief in the importance of these discussions and in the commitment to interdisciplinary practice. Both groups believe that multiple types of expertise are needed, alongside new models of both inter-organizational and interdisciplinary relationships as well as professional-community interactions. In a departure from previous research, this study adds community as a “discipline” in itself to community development and collaborations. Equally significant is the identification of the goals for future development, including identifying anchor and partner professions and directions for social work education and training and other social science professions. Recommendations include the need for further examination of interdisciplinary community collaboration and development.

Fónai, Mihály – Pásztor, Enikő – Zolnai, Erika: Social Status, Circumstances and the Way of Life of Persons with Disability in Hajdú-Bihar County

In the study the authors present the results of an empirical research carried out in 2004. The research examined the social status, circumstances and the way of life of persons with disability in Hajdú-Bihar county. The research sample consisted of those who agreed to be interviewed personally by questionnaires. Efforts were made to manage sampling by quota.

The sample included 387 families and during the research the qualification, employment status, income status, equipment of households, possible problems of families, support systems and the way of life of these families and their family members were examined. The data show that the different disabilities determine significantly the qualification, employment status and income status of the persons with disability. The problems of the examined families arise from being left alone: besides the family members they can rely principally only on the institutions and services offered by organisations of the disabled. Since they demand more attention, time and energy the disabled family members change significantly the way of life in the family. This is especially true in families with mentally handicapped and persons with multiple disabilities.

esély

2007/6

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **John Myles:** A New Social Contract for the Elderly?
46 **Babken V. Babajanian:** Rolling Back the Welfare State
in Post-Socialist Armenia

SOCIAL WORK

- 61 **Yossi Korazim-Korosy – Terry Mizrahi – Chana Katz –
Amnon Karmon – Martha Lucia Garcia –
Marcia Bayne Smith:** Towards Interdisciplinary Community
Collaboration and Development: Knowledge and Experience
from Israel and the USA

HUNGARIAN REALITY

- 87 **Mihály Fónai – Enikő Pásztor – Erika Zolnai:** Social Status,
Circumstances and the Way of Life of Persons with
Disability in Hajdú-Bihar County

REVIEW

- 120 **Gábor Kelemen:** Addiction Policy at the Crossroads
130 **Katalin Tausz:** Integrated employment and social services
Results of a European Union project
135 **Abstracts**